tarih VE toplum

5000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / NİSAN 1990

Orta Anadolu'da• Kıtlık

Avusturya• Basını'nda 31 Mart

Divan• Edebiyatında Çiçekler

Koca Râgıb Paşa•

Kadeş Antlaşması•

Stanford Shaw•

76

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

METE TUNÇAY
Türkiye'de Solun Tarihinden
6

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
8

ZAFER TOPRAK
Stanford Shaw ile Söyleşi
9

STANFORD J. SHAW
19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketleri ve Merkezî Yasama Meclisleri
11

HALİL ERDOĞAN CENGİZ
Kaka Deyip Geçmemeli
17

GÜLTEKİN EMRE
Nazi Mimarî Sergisi
20

VEYSEL DONBAZ
Kadeş Antlaşması
23

METE TUNÇAY
Patates, Domates, Biber, Fasulya
28

ORHAN ŞAİK GÖKYAY
Divan Edebiyatında Çiçekler
30

HÜSEYİN YORULMAZ
Koca Râgıb Paşa
34

Avusturya Basını'nda 31 Mart Olayı
43

NECDET SAKAOĞLU
1892 Ramazanı'nda Direklerarası
50

SİNAN KUNERALP
Orta Anadolu'da Kıtlık
54

KİTABİYAT
57

ORHAN KOLOĞLU
Enver Paşa'nın Mektupları

CEMİL ÖZTÜRK
Lepanto

DAVUT DURSUN
Büyük Bir Kaynak

Kapak: Kenarsız düz tabak, yaklaşık 1575.

tarih toplum NİSAN 1990 • CİLT 13 • SAYI 76

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Remzi Abbas / **Okur İlişkileri:** Mürvet İşgör / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Ersin Çalışkan / **Renk Ayrımı:** Sepco Grafik / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hürriyet Holding A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1990

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 60.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 5.000 TL.

İstiklâl Marşı

TARİH ve TOPLUM dergisinin Şubat 1990 tarihli 74. sayısının 52. 116 ve 53. 117. sayfalarında yayınlanan "İstiklâl Marşımızla İlgili Bir Belge" başlıklı yazıyı ilgiyle okudum. Sayın H. Erdoğan Cengiz ile İ. Taviloğlu'nu dikkatlerinden ötürü kutlarım. Zirâ, İstiklâl Marşı'nın muhtelif bestelerinden biri diye baktığımız bu eserin tarihi üzerinde durmak gereğini duymamış idik.

Özel kitaplığımda bulunan, A. Töre'nin "Usul-i Tâlim-i Keman" adlı metodunun kapağında, görüldüğü gibi 1339 tarihi var. İçinde ise Kânun-ı sânî 329 basım, Haziran 327 te'lif tarihi olarak yazılı. Buna göre bendeki nüshanın 2. baskı olduğu anlaşılıyor. Kitabı, Töre'nin öğrencisi, rahmetli Ekrem Karadeniz'den satın almıştım. Birinci baskıyı göremedim. Karadeniz'in koleksiyonu Süleymâniye Kütüphanesi'ne intikal etdi. Belki orada bulunabilir.

Bunlara ilâveten bir terekeden satın aldığım eski notalar arasında elime geçen aynı marşın, A. Töre'nin, elyazısı ile yazıp "musahhahdır" notuyla imzaladığı bir kopyası, tarihlendirmede bize ışık tutuyor: Üzerinde 2 Mayıs 37 tarihi var. Bunun, eserin bestelenme tarihi mi, notanın yazıldığı tarih mi olduğu kesinlikle belli değil; fakat beste tarihi olması muhtemel, notanın yazıldığı tarih olsaydı "musahhahtır" notunun ve imzanın yanında yer alması daha uygun düşerdi. AnaBritannica, İstiklâl Marşı'nın [güftesinin!] meclisde kabûl tarihini 25 Mart 1921 olarak gösteriyor. (c.12, s.92).

Gerek metodun kapağındaki, gerek elyazması notadaki tarihlerin Rûmî mî, Hicri mî oldukları da açıkça belli değil (notadakinin Rûmî olması ihtimali daha fazla).

Hicri 1339 Milâdi 1920 Mayıs'ı ortalarından 1921 Mayıs'ı başlarına kadar.

Rûmî 1339 Milâdi 1923, Rûmî 1337 Milâdi 1921 yıllarına tesâdüf ediyor.

2 Mayıs '37'yi beste tarihi kabûl edersek, marşın 1921'in baharında bestelendiği varsayılabilir, yânî Meclisde kabûlünden hemen sonra (kesin milâdi ay ve günü şu anda hesaplayamıyorum). Buna göre, M.Akif'in şiirinin ilk bestelerinden biri (belki de birincisi) Töre'ninki oluyor.

Sayın yazarların dileğine uyarak, konuya biraz ışık tutmaya çalıştım, faydalı olabildiysem ne mutlu bana.

En iyi dileklerimle,

YALÇIN TURA/İSTANBUL

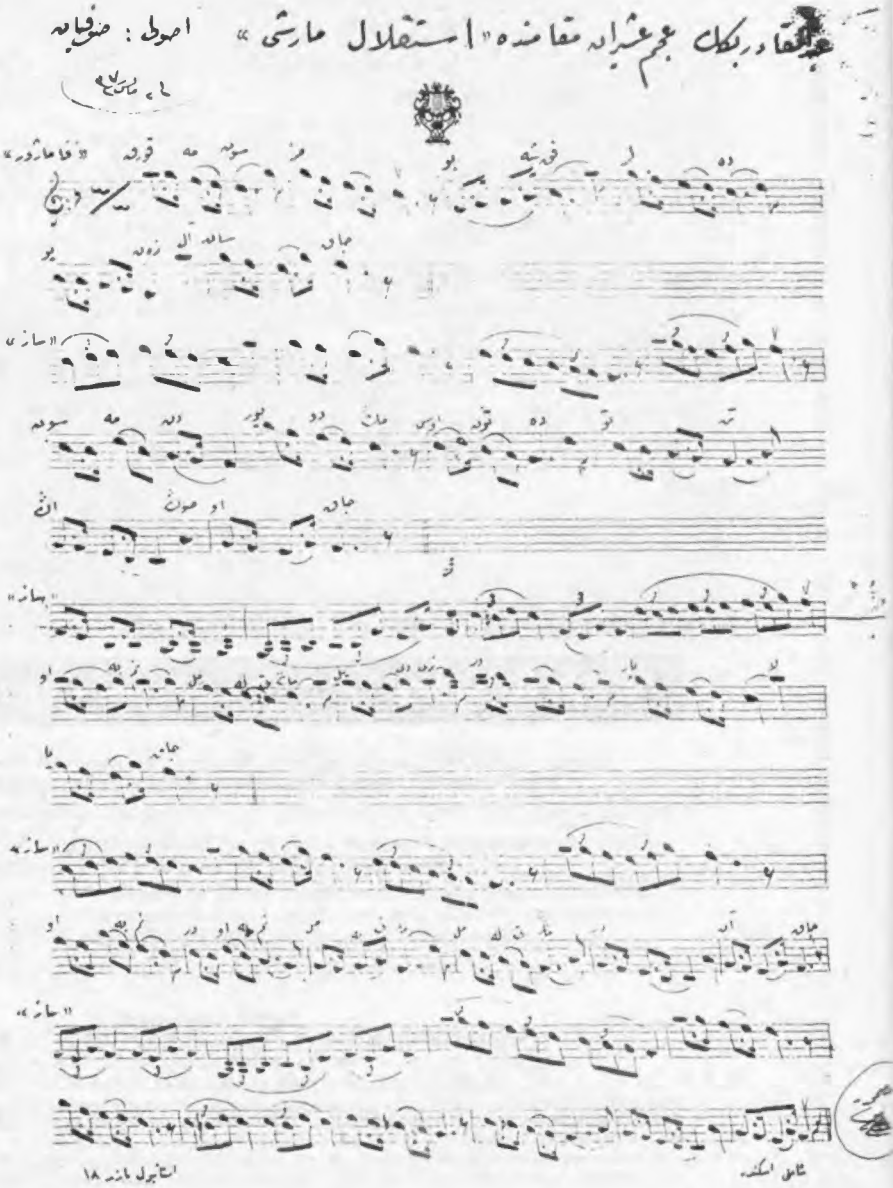

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda, Orhan Şaik Gökyay hocamızın çiçekler -özellikle de lâleler- üstüne bir dizi yazısının ilkini sunuyoruz. (Şimdiye kadar görmemiş ya da duymamış okuyucularımıza haber vereyim: Kültür Bakanlığı yerinde bir kadirşinaslıkla, Sayın Gökyay için Prof.Dr. Günay Kut'un hazırladığı güzel bir kitap yayımladı.) Hüseyin Yorulmaz'ın Koca Ragıp Paşa hakkındaki kapsamlı incelemesi de, yaşam öyküsünden başlayıp edebiyat tarihindeki yerine kadar geliyor.

Bir süredir seyrekleşen Yaşayan Türkologlar dizisinde, bu kere Amerikalı profesör Stanford Shaw ile yapılan bir söyleşiye ve Birinci Meşrutiyet öncesi Osmanlı yasama meclisleri üstüne önemli bir makalesinin (uzun olduğu için, kalanı gelecek ay -bir biyo/bibliyografi notuyla birlikte- tamamlanacak, ilk yarısının) çevirisine yer veriyoruz.

Mersin'e Amerika'dan gelin gelen Plumeria adlı çiçeği geçen ay sunarken verdiğim sözü tutarak, ben de bu kere ülkemizde 400 yıl önceki Amerikan besin yardımına değgin kimi bilgiler aktarıyorum. Halil Erdoğan Cengiz geçen ay başlattığı, "hayali"nin neye değdiği meşkuk "Geçmiş Zaman Olur ki" yazılarından ikincisi, yüzünüze güller, kaka, mâye, zibil, ters... diye de anılan Kazurata dair. Şimdiden muştulayayım ki, arkadaşımız gelecek sayımızda da başka garaibden dem vurarak, kültürümüzün ufuklarını genişletecek.

Berlinli Gültekin Emre dostumuz, Hitler'in mimarı Speer'in önderlik ettiği erken 1940'lı yıllar Yeni Alman Mimarisinin ülkemizde nasıl tanıtıldığını, o günlerin Türk basınına dayanarak anlatıyor. Sümerbilimci Veysel Donbaz'ın Hititoloji ve Ejiptolojiye giren yazısı, dergimizde pek ender değinilen en eski tarih örneklerinden.

Yakın tarihimizin en önemli bir dönüm noktasını oluşturan Ankara'da TBMM'nin açılışının 70. yıldönümü gibi, 31 Mart "irtica" olayının 81. yıldönümü de bu aya rastlıyor. Viyana'dan Kemal Boztepe adlı bir genç arkadaşımız, o günlerin Avusturya İşçi Gazetesi'nde çıkan 31 Martla ilgili yazıları tarayıp Türkçeye çevirmiş, sizlere sunuyor.

Bu ay sonuna doğru Ramazan'ın bitimini noktalayan Şeker Bayramını da idrak edeceğiz. Korkut Boratav arkadaşımın derin sezgili bir görüşü, halkımızı üçe ayırır: Yılboyu rakı içip Ramazan'da tatil eden ezici çoğunluk, Ramazan gibi sair aylarda da içmeyen mümin azınlık, öteki aylar gibi Ramazan'da da fütursuz içen zındık azınlık. Türkiye halkının ekseriyet-i kahiresi, elân sürdürdüğü gibi eskiden de Ramazan'ı pek sayardı. Ama Ramazan, aynı zamanda önemli bir eğlence ayıydı. Ne var ki, Necdet Sakaoğlu'nun aktardığı bilgiler, eski Direklerarası'nın ilkel koşullarını olanca çıplaklığıyla ortaya koyuyor.

Kitabiyat sayfalarımıza ancak üç yazı sığdı: Orhan Koloğlu, *Enver Paşanın Mektupları*'nı, Cemil Öztürk *Lepanto* (İnebahtı) yenilgimizde ilgili Macarca bir kitabı, Davut Dursun da *L'Islam balkanique*'i tanıtıyorlar. Bu arada Davut Dursun'un Beyrut'la ilgili bir yazısını gelecek ay yayınlayacağımızı bildirelim. Osmanlı Basınından Seçmelerde, Koleksiyoncunun Dağarcığında ve Türkiye Solunun Tarihi'nde ilginizi çekecek yeni örnekler var.

Hepimizi saygı ve sevgiyle selamlarım.

METE TUNÇAY

Yazarlardan ve Okurlardan Af Talepnamemdir

DERGİMİZİN son (75., Mart) sayısında Sayın Bilge Umar'ın "Aphrodite'nin Gerçek Kimliği" yazısının yerleştirilmesi lâbirente dönmüş. 25'inci sayfadaki çaprazlama iki resminin altyazıları yer değiştirdikten sonra, iplik yumağı şöyle yuvarlanacak: s.25 bitince, sakın s.260'ya devam etmeyin; 28'in orta sütununun altında "Paphos'a dönelim..." diye bir paragraf başlıyor ya, oradan -ta 29'un sonuna kadar- okuyun; s.30'u çevirmeyin, 26'ya geri gidip oradan başlayın yine 28'deki "Paphos'a dönelim..." paragrafına gelince, Baf yerine s.30'a geçin.

Sayın Necdet Kurdakul'un 57'nci sayfada sıraladığı 19. yüzyıl iktisat kitapları dizisinde de verevine iki satır düşünce, *Teşrik-i Mesâî ve Tefrik-i Mesâî* olmuş, Sakızlı Ohannes Paşa'nın eseri. Oysa bu yapıt Ahmet Mithat Efendiye ait olup, Ohannes Paşanın telifgerdesi, *İlm-i Servet-i Milel* adını taşımaktadır.

Necdet Sakaoğlu arkadaşımızın 74. (Şubat 1990) sayımızdaki yazısında geçen "Hasodalar"ı "Ocaklılar" diye değiştirmesinden sonra, dergide "Has Ocaklılar" diye Osmanlı kurumlar tarihine bir katkı yapılmış.

En hoşu da, düzeltmenimizin bütün bu olaylar karşısında, "Bizden kaynaklanan bir yanlış yok. Saygılarımla," notu! Onu ve sair musahhih ve mürettipleri bu vakte kadar, teknik servisin penceresinden aşağı sallandırıp asmadığım için, yazarlardan ve okurlardan af diliyorum.

Bir de, eski öğrencim Mehmet Alkan'a karşı dergimizdeki komplo sorunu var. 72. (Aralık 1989) sayımızda olduğu gibi, geçen 75. (Mart 1990) sayımızda çıkan yazısına da (benim mektubumda aidiyeti açıkça belirtildiği halde) yine imzası konulmamış. Bu hatanın bir daha yinelenmeyeceğine söz veririm.

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünün ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmu ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye..

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

"TARİK"ten seçmeler

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

Osmanlı Balkanlardan Çekilirken

□ Bulgaristan ile Sırbistan arasında yine bir münâzaa tahaddüs etmiş [çekişme, kavga ortaya çıkmış] ve tarafeynden [iki taraftan] izhar-ı tehevvür [öfke] ve hiddet edilmekte bulunmuştur.

Pek âdî bir işten tevellüd eden münâzaanın böyle ilerlemesi şâyân-ı esef olup işin Avrupa mesâili sırasına geçmesi melhuzdur [olasıdır] denilebilir.

Terakkiyata hizmet edeceklerine bu iki memleket ser-âmedânının [baştakilerinin, ileri gelenlerinin] siyasiyât münâzaalarına kalkışmaları maddî ve manevî dâî-i zarardır [zarara sebep olur].

Servet ve sâmânca [zenginlikçe] Bulgaristan pek âlî bir derecede bulunabilmek istidadını hâiz iken politikadan başka bir iş düşünülmediğinden fakr ü fâka [yoksulluk] istilâ eylemiştir.

Cihanın musaddak olduğu [tasdik ettiği] üzere Bulgaristan doğrudan doğruya idare-i Osmaniyyede bulunduğu zaman, yani emâretin [prensliğin] teşekkülünden mukaddem pek büyük bir ma'mûre-i servet olup şimdi ise ma'mûriyet-i hakikiyyeye bedel bir zînet-i zâhire [görünüşte bir süs] peydâ olmuştur... (3 Nisan 1890)

Sömürge Peşinde

□ Almanya devleti şimdiye kadar müstemlekât politikasınca teennî [yavaş, dikkatli] ve ihtiyat üzere hareket etmekte iken bu kere Emin Paşanın Almanya'nın hizmetine kabul olunmasından ve birkaç milyon Franklık tesisat-ı cedîde ile bin ikibin askerin Emin Paşaya verilmesi kararlaştırılmasından dolayı Berlin efkâr-ı umumiyyesi fevkalâde izhar-ı hoşnudî eylemekte bulunduğu ve Almanya'da birçok tüccar bu teşebbüsâtın netâicine muntazır idüğü dün gelen Avrupa evrak-ı havadisinde münderic ise de Afrika çöllerinde ve Niyanza gölüne kadar ihtiyar edileceği [katlanılacağı] rivayet olunan fedakârlıkların âsârı [eserleri, izleri] bittabî meçhul olduğu gibi mevsimin adem-i müsaadesi cihetiyle bu seferin suret-i icrâsı dahi malûm olmadığından Berlin efkâr-ı umumiyyesinin ne gibi esaslarla beyan-ı memnuniyyet eylediği anlaşılamamıştır.

Almanya matbuatı bu günlerde Rusya Hariciye Nâzırı Mösyö de Kirs'in dahi istifa edeceğine dair bir rivayet neşr etmişler ise de Rusya rical-i siyasiyyesince vukû bulacağı mervî olan tebeddülât gibi bu havadis dahi muhtac-ı tahkiktir... (9 Nisan 1890)

TELGRAF

Boğulma

□ Adalar iskelesinde bohça hamallığı eden Giritli Mehmet nâmında birisinin dünkü Salı günü sabahleyin saat onbir raddelerinde Adalar iskelesi yanında magrûken [boğulmuş olarak] na'şı zuhur ederek liman idare-i behiyyesi tarafından çıkarılıp muayenesi bi'l-icra defn edildiği işitilmiştir... (2 Nisan 1890)

Yaralama

"Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden"

□ Dünkü Pazartesi günü saat altı raddelerinde Ortaköy vapur iskelesinde sandalcı Dikran'ın kalfası Arif'i başından ve refiki Ali'yi göbeğinden tehlikeli surette darb ve cerh ederek firar etmiş olan Endriko bi't-taharri [araştırılmakla] Beylerbeyi'nde der-dest olunarak Beşiktaş Polis İdaresine irsal ve teslim edildiği Üsküdar Mutasarrıflığından bâjurnal bildirilmiştir... (2 Nisan 1890)

Hayvan Hastalığı Salgını

□ Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânenin ba-

zı mahallerinde zuhur eden vebâ-i bakarî [sığır vebâsı] hastalığının tarih-i zuhurundan üç yüz beş senesi Şubatı nihayetine kadar suret-i zuhuruyla esbâb-ı sirâyetinin ve hayvanâtın mevcuduyla mikdar-ı telefâtın ve hastalığın nerelerde ve ne vakit mündefi' olup [atlatılıp, savuşturulup] henüz hangi mahallerde ve ne derecede devam etmekte olduğunun bi't-tahkik iş'âr hususunun ta'mîmen tebliği Baytar Komisyonu ifadesiyle Tıbbiye Nezaret-i behiyyesinden bi't-tezkere izbâr olunmuş [yazıyla bildirilmiş] ve ol vechile Dahiliye Nezaret-i celîlesinden tebligât-ı umumiyye icrâ kılınmıştır... (4 Nisan 1890)

İntihar

□ Kısıklı civarında bir tarladan cereyan etmekte olan ve merhum Altûnîzâde İsmail Paşanın ihyâ-kerdesi bulunan suyolunun sekiz kulaç dar bacasında bir na'ş görüldüğü suyolcu tarafından polise ihbar edilmekle na'ş çıkarılıp muayene edildikte bundan iki mah mukaddem Kısıklı'ya doğru gitmek üzere hânesinden çıkıp gaybûbet etmiş [kaybolmuş] olan büyük Çamlıca'da kahveci elli beş yaşlarında Dimitri olduğu anlaşılmış ve saat ile eşya-yı sâiresi mevcut olmasına nazaran bir fi'l-i cinayetten ziyade intihar ettiği zannedilmekte ve polisçe tedkikât icra kılınmakta bulunduğu işitilmiştir... (10 Nisan 1890)

Çeşitli Zabıta Olayları

□ Evvelce Nerdibanlı Kilisede zangoçluk eden İncesulu Nikoli nâm şahıs yanında boşta geçen Nevşehirli Nefter nâmında bir refiki olduğu halde dünkü Salı günü icrâ-yı âyîn maksadıyla mezkûr kiliseye gidip bir mahalde gezinerek gece saat yedi raddelerinde fi'l-i sirkate [hırsızlığa] teşebbüs ettikleri sırada görülerek merkumândan Nikoli derdest olunmuş ise de refiki firar etmesine ve merkum Nikoli de fi'l-i sirkati itiraf etmesine binâen hakkında lâzım gelen muamelenin icrâsına ve firarî-i merkumun taharrîsine [araştırılmasına] devam olunduğu İstanbul Polis Müdürlüğünden; küfeli hamallardan bir kürd-i seele [kürt dilenci] Yahudi milletinden Davud'u yolda tutarak sakalına kırmızı boya sürdüğü iddia olunmasından dolayı merkum bi't-taharri der-dest olunarak evrakıyla beraber müdde-i umumiliğe tevdî edildiği ve Kuzguncuk'ta sâkin inekçi Zağralı Mehmet dünkü Salı günü ineğini otlatmaya götürürken yolda çocukların gürültüsünden ürküp merkumun elinden kurtulmasıyla orada câme [elbise] asmakta bulunan Yahudi milletinden İsrail'in zevcesi Kavo hatuna çarpıp yere düşürerek dizkapakları biraz zedelenmesinden dolayı merkum Mehmet der-dest ve icabının icrâsına mübâderet olunduğu Üsküdar Mutasarrıflığından; altı mâh müddetle mahkûm ve hapishane-i umumiyyede mahbus olduğu halde geçen Pazartesi günü sebil-i tahliye kılınan Panayot nâm şahıs Salı gecesi saat yarım raddelerinde Karaköy'de İngiltere devleti tebaasından Savarino'nun tehî [boş] bir fıçısını sirkatle firar etmekte iken görülerek der-dest olunup fi'l-i sirkati itiraf eylemesine binâen icabının icrâsına teşebbüs olunduğu Beyoğlu Mutasarrıflığından bâ-jurnal bildirilmiştir... (10 Nisan 1890)

MUHARRERÂT

Bekâra Ev Yok

□ Ebussuud Caddesinde bekârların ikâmet etmekte oldukları hânelerde birtakım ahval-i nâ-marziyye [istenilmeyen durumlar] vukû bulmakta idüğünden bahis ile hânesine bekâr kabul eden kesânın esâmîsini hâvî bir defter tanzim olunmakta idüğü havadisinin birkaç defa sahâif-i matbuâtı işgal eylediği hâtır-ı maâlî-i fâtir-i sâmîlerinde olsa gerektir. Aile-i âcizânem halkı hasb'el-memuriyye dışarıda olduğundan ve kemterleri de [ben, düşkün] min gayri haddin [haddim olmayarak] Şûrâ-yı Devlet mülâzımlığı memuriyetinde bulunduğundan bir otelde yüz elli kuruş oda icarı ve elli altmış kuruş da çamaşır tathiri [temizliği] parası vermektense beş Mecidiye i'tâ ile [vermekle] çamaşır tathiri dahi içinde olduğu halde bir hânede oda isti'câr ederek [kiralayarak] her ferd için lüzumu vücûb-i kat'i tahtında [kesin gereklilik altında] bulunan usul-i tasarrufa riayet etmek daha enseb ve muvâfık-ı hâl [yerinde ve duruma uygun] ve maslahat olduğunu tarif etmek iktizâ etmez.

Dünkü gün cadde-i mezkûrede hânelerinde bekâr bulunan müste'cirler köprübaşı komiseri tarafından merkeze celb ile hânelerindeki bekârların bir haftaya kadar be-heme-hal çıkarılması ve çıkarılmadığı takdirde haklarında mücâzât-ı te'dibiyye [bir haftadan fazla hapis, geçici sürgün, para cezası vb.] icra kılınacağı zikr olunan müste'cirlerle beraber celb edilmiş olan hâne-i âcizî müste'cirine dahi suret-i mahsusada tebliğ ve beyan olunduğu işitildi.

Malûm-ı âlîleri buyrulduğu üzere kuvve-i zabıta her türlü uygunsuzluğu men'e kâfî ve kâfil [kefil, üstlenen] olduğu halde cadde-i mezkûrede her nasılsa türemiş ve galiba çıkarılmaları mümkün olamadığı için bütün sükkân-ı mahalleyi [mahalle oturanlarını] rahatsız etmeye lüzum göstermiş olan birkaç uygunsuz adamlar için muhafaza-i intizamı hakikaten birçok müşkilâtı ictihâm etmeye [zorlukları göğüslemeye] ma'tûf olan umûr-ı idarelerini bi'l-külliye telâfî-i mâ-fâtı [kaybettiklerinin yerine başka bir şey kazanmaları büsbütün] kabil olamayacak bir derecede teşviş etmeleri [karıştırmaları] için bî-çâre bekârlar her suretle galî [pahalı] olan otel köşelerine kadar teb'îd edilmek [uzaklaştırılmak] cezasına dûçâr olmuşlardır.

Mahallenin inzibatını, âsâyişini ihlâl eden eşhas bulunup çıkarılmayıp da bir iki şerîrin [kötünün, fesatçının] yüzünden bütün mahalle ahalisinin mesken ve me'vâlarından [yerlerinden ve yurtlarından] çıkarılması mucib-i teessüftür.

Cadde-i mezkûrda uygunsuzluk vukûu-fakat iddia olunduğu gibi değil-bir dereceye kadar münker [inkâr edilmiş] değil ise de, bu halin birkaç şahsa müntasır olduğunu her suretle isbat kabildir. Bunların çıkarılmasıyla bütün mahalleye ta'mim ve tahmil edilen [genelleştirilen ve yüklenen] uygunsuzluğun önü alınabilir.

Herhalde burada memuriyeti olan ve hüsn-i hâli cümlece musaddak [tasdik edilmiş, onaylanmış] bulunan tengdestânın [züğürtlerin] bu cezadan istisnâ edilmesi lâzım gelir... (2 Nisan 1890) Şûrâ-yı Devlet Mülâzımlarından Lütfi ve hem de makrûn-i adalet [adalete uygun] olmadığından hakkaniyetperverlikleri müsellem olan Şehremini devletlû Mazhar Paşa hazretleriyle Birinci Daire-i Belediyye Müdürü atufetlû efendi hazretlerinin nazar-ı dikkatlerini celb ederiz... (21 Nisan 1890)

MÜTENEVVİA

Avrupa'da Yoksullar Amerika'dakilerden On Kat Fazla

"Zaruret-i Âlem"

□ İngiltere kıtasında el-yevm bir milyon otuz yedi bin âdem muhtac-ı iânedir ki binde otuz üç, İtalya'da bir milyon üç yüz altmış beş bin ki binde kırk sekiz, Prusya'da bir milyon üç yüz on bin ki binde elli, Avusturya'da bir milyon iki yüz yirmi bin, Fransa'da bir milyon yüz elli bin ki binde otuz bir, İsviçre'de yalnız yüzkırk bin nüfus vardır.

Amerika Cemâhir-i Müttefikasında yani elli sekiz milyon nüfus arasında iki yüz yirmi beş bin muhtacîn olup binde ancak dört isabet etmektedir... (9 Nisan 1890)

Bütün Dünya İşçi ve Mazlum Halkları Birleşiniz!

Bütün Dünya İşçi ve Köylüsünün Müşterek Vatanı

Sayın Vedat Türkali'nin Odesa Müzesi'nden fotokopilerini aldığı Mustafa Suphi dönemine ilişkin belge M.T.

METE TUNÇAY

ŞİMDİKİ Rusya, din, millet ve renk farkı olmaksızın bütün dünya işçi ve fıkara köylüsünün müşterek vatanı. Bolşevikler Teşrinievvel inkılâbından sonra bütün Rusya'yı, fıkara düşmanı zâlim kapitalistlerin, yani altın kuvvetine dayanan zenginlerin tasallutundan temizlediler hem başta Rus padişahı, Rus bankeri, Rus fabrikacısı, Rus pomeşçiği (çiftlik sahibi) olmak üzere işçi ve fıkara köylü sırtında yaşayan musibetleri ezerekten bütün mazlum insanlar için böyle bir ortak vatan, yeni bir dünya yaşattılar.

Eski dünya ve eski vatanda idare, kuvvet, baht, saadet güya ki, yalnız çarlar, han ve hakanlar, şehzade ve paşalar, bey ve ağalar, fabrikant, banker ve tüccarların meşru malı, meşru bir hakkı idi. Bütün yerler, bütün fabrikalar, bütün saray ve konaklar, bağlar, bahçeler, güller, bülbüller... hep hep bu gözleri doymaz, insan kanı emmekten usanmaz adam kılıklı canavarların, tarlalarda yıldızdan yıldıza çalışmak, karanlık fabrikalarda, yeraltında maden ocaklarında, demiryollarında hayvan gibi işlemek ve en sonunda bir günlük yaşayacak rızkını bile tedarik edememek, bir yeri sakat olsa dilencilik etmek, ecel pençesine düşünce yetim çocuklarını ve genç karısını yabancılar, zenginler elinde esir bırakıp ölüp gitmek... Bütün bu felâketler her işçi ve her zavallı köylünün alnında yazılı facialar, bütün dünya işçi ve köylüsünün gözyaşları...

Rusya'da Bolşevikler içtimâî inkılâp ile böyle merhametsiz bir dünyayı yıktılar. Ve bütün kanunların, bütün mahkemelerin, bütün papaz ve mollaların, bütün jandarma ve polis alaylarının din, Allah ve millet adından utanıp arlanmaksızın himaye ve silâh kuvvetiyle müdafaa ettikleri böyle adaletsiz bir dünyayı altüst ettiler.

Şimdi Rusya'da yerler ve çiftlikler, bu yer ve çiftliklerde kendi gücüyle, kendi alnının teriyle işleyen köylünün; bankalar ve bütün fabrikalar mazlum işçiler elinde.

Rusya'da evvelce, 'Param var, binlerce altınım var!' diye kabarıp yürüyen zenginler, şimdi bir hırsız gibi gizli deliklerden, hilekâr gözlerle bir türlü inanmak istemedikleri bu yeni âlemi seyrediyorlar, bellerinde eskiden kalma binlerce altın olduğu halde kendilerini göstermemek için yırtık gömleklerle dolaşıyorlar.

Şimdi zenginlik, tarlasında işleyip, hiçbir paşa ve ağaya pay vermeyen köylünün. Şimdi bütün mal, meta, bunları hüner ve marifeti ve kolunun kuvveti ile meydana getirip kimseye faiz ve vergi vermeyen işçinin. Şimdi hükûmet 'İşçi ve Köylü Hükûmeti'. Bütün ordu ve bütün kızıl askerler işçi ve köylü hükûmetinin emrine bakıyor.

Şimdi ihtilâl mahkemeleri iş bırakan veya vergi vermeyen işçi ve köylüyü öldürmek için değil, zâlim çarları, padişahları, ceneral ve paşaları tepelemek için kuruluyor.

Şimdi mektep yalnız zengin bey ve paşa çocukları için değil, bütün işçi ve fıkara köylü yavruları için hem terbiye, hem hayat ve hem ışık ocağı...

Hülâsa: Bolşevikler'in şimdi Rusya'da ve tedricen bütün dünyada yaşatmak istedikleri içtimâî inkılâp, alnının teriyle geçinen mazlum işçi ve köylü halkın cihan cihan olalıdan beri beklediği büyük bir bayram; bu inkılâbı yaşatan Rusya ise bütün cihan işçi ve köylüsünün ortak vatanı! Yaşasın içtimâi inkılâp! Yaşasın bütün dünya mazlum insanlarının müşterek vatanı olan sosyalist Rusya!

Türk İşçi ve Köylü Komünist Teşkilatı

بوتون دنیانك پرولەتاریاسی برلەشكز!

بوتون دنیا ایشچیلرینك اینتەرناسیونال

مارشی

— ۱ —

آیاغه قالق ای آچ و چیپلاق،
مظلوم ایشچیلر دنیاسی!
یانیق یوره‌كلره بر دونده باق،
ایشچی حربی، حق دعواسی.

قولومزله كهنه عالمی
تمه‌لدن یقوب... صوكرا
قورارزده، اور دنیامزی،
اولورز حر: ایشچی سەن پاشا!

بو، اولور صوك و شاملی،
اك قطعی محاربه:
اینتەرناسیونالمن
یوجەلیر آدام اوغلی.

— ۲ —

بزه كیمسه نفس آلدیرماز:
پادشاه، پاشا — قهرمان.
آزادلغمزی قازاندیرماز،
اوز كوجمزدندر، امان.

ظلمی یقمق ایچون قدرتله
أله آلماقچون تقدیری،
كوروك كی چه‌كیرمك شدتله،
قیزغین كهن دوكمه دمیری.

بو، اولور صوك و شاملی،
اك قطعی محاربه:
أنتەرناسیونالمن
یوجەلیر آدام اوغلی.

— ۳ —

بوتون دنیا ایشچیسی بزز،
ایش — كوچك بویوك اوردوسی.
یەر، فابریقا — بزم حقمز،
طغیانی‌یه قورشون قورقوسی.

مستبد جلادلر اوستنده،
یلدیریملر كورولدەركەن،
بزمچون گونش یوكسەلیردە،
نورلو یوللر آچار كوگدەن.

بو، اولور صوك و شاملی،
اك قطعی محاربه:
أنتەرناسیونالمن،
یوجەلیر آدام اوغلی.

Bütün Dünyanın Proletaryası Birleşiniz!

Bütün Dünya İşçilerinin Enternasyonal MARŞI

-1-

Ayağa Kalk, ey aç ve çıplak
Mazlum işçiler dünyası!
Yanık yüreklere bir dön de bak,
İşçi harbi, hak davası.

Kolumuzla köhne âlemi
Temelinden yıkıp... sonra
Kurarız da, öz dünyamızı,
Oluruz hür; işçi sen yaşa!

Bu, olur son ve şanlı,
En kat'i muharebe;
Enternasyonallen
Yücelir adam oğlu.

-2-

Bize kimse nefes aldırmaz;
Padişah, paşa - kahraman.
Azadlığımızı kazandırmaz,
Öz gücümüzdendir aman.

Zulmü yıkmak için kudretle
Ele almakçün takdiri,
Körüğü çekerek şiddetle,
Kızgınken döğün demiri.

Bu, olur son ve şanlı,
En kat'i muharebe;
Enternasyonallen
Yücelir adam oğlu.

-3-

Bütün dünya işçisi biziz,
İş-gücün büyük ordusu,
Yer, fabrika - bizim hakkımız,
Tufeyliye kurşun korkusu.

Müstebit cellâtlar üstünde,
Yıldırımlar gürülderken,
Bizimçün güneş yükselir de,
Nurlu yollar açar gökten.

Bu, olur son ve şanlı,
En kat'i muharebe;
Enternasyonallen
Yücelir adam oğlu.

S.·. I.·. L.·. Ş.·. C.·.

Umumî Masonluk — Hürriyet-Müsavat-Uhuvvet — Türk Ailesi

Refik Şahadetnamesi

ZÎRDE vazü'l-imza Maşrık-ı Äzâm-ı "Osmanî'nin" (üstü çizilip yerine *Türkiye'nin* yazılmış) taht-ı himayesinde bulunan *İstanbul* vadisinde kain *Vefa* nam mahfilin üstad-ı muhteremi ve muvazzifîn-i sairesi *Manisa'da 1294*'te mütevellit *Ahmet Muhtar* ("yaşında" üstü çizilmiş - Fransızca metinde *47*) biraderin mahfilimizin refik derecesinde âzây-ı âmilesinden bulunduğunu tasdik eyleriz.

Bütün cihanda müteşekkil ve hal-i intizamda bulunan mehafil ve biraderlerin işbu şahadetnameyi kâmil olan biraderi muntazam ma.. olarak tanımalarını, derecesinin müsait olduğu mesâiye iştirak ettirmelerini ve indelicap kendisine muavenet ve müzaherette bulunmalarını rica ederiz.

Ma.·.luğa ait muntazam evrak ibraz eyleyecek bilcümle biraderlere muamele-i mukabelede bulunacağımızı vaad eyleriz.

13 Mart 341

Hâmilinin imzası
Kâtip Üstad-ı Muhterem Emin-i Hazine
Cetvel-i umumî numrosu 1859
Türkiye Maşrık-ı Âzâm*ınca* ("Osmanîce"nin üstü çizilmiş) görülmüş ve muamele-i kaydiyesi icra edilmiştir.

Kâtib-i Âzâm
mühür ve imza

ص ٭ ا ٭ ك ٭ ش ٭ ج ٭

A.·. L.·. G.·. D.·. G.·. A.·. de l'Un.·.

تورك عائله‌سی
FAMILLE TURQUE

عمومی ماصونلق
MAÇONNERIE UNIVERSELLE

حریت - مساوات - اخوت
LIBERTÉ - EGALITÉ - FRATERNITÉ

Nº رفیق شهادتنامه‌سی نومرو

CERTIFICAT DE COMPAGNON

Nous l'ensemble des officiers de la R.·. L.·. Vefa régulièrement constituée sous les auspices du Gr.·. Or.·. de Turquie déclarons que le C.·. F.·. Ahmed Mouhtar Né à Magnesie âgé de 47 ans est membre actif de notre atelier au grade de Compagnon.

Nous prions toutes les loges et ff.·. réguliers du Monde de le reconnaître comme tel, de l'admettre aux travaux de son grade et de lui prêter en cas de besoin aide et secours.

Nous promettons une parfaite réciprocité à tous les ff.·. qui se présenteront munis de documents maçonniques réguliers.

Délivré à l'Or.·. de Constantinople le 13 Mars 1925

تورکیه
زیرده واضع الامضا مشرق اعظم عثمانینک تحت حمایه‌سنده بولنان استانبول وادیسنده کائن وفا نام محفلک استاد محترمی و موظفین سائره‌سی منیسا ده ۱۲۹۴ ده متولد احمد مختار باشنده برادرک محفلمزک رفیق درجه‌سنده اعضای عاملسندن بولندیغنی تصدیق ایلرز.

بتون جهانده متشکل و حال انتظامده بولنان محافل و برادرلرک اشبو شهادتنامه‌یی حامل اولان برادری منتظم ما اولدرق طانیملری، درجه‌سنک مساعد اولدیغی مساعی‌یه اشتراک ایتدیرملری و عند الایجاب کندیسنه معاونت و مظاهرتده بولنملری رجا ایدرز.

ما لغه عائد منتظم اوراق ابراز ایلیه‌جک بالجمله برادرلره معامله متقابله‌ده بولنه‌جغمزی وعد ایلرز.

حاملک امضاسی
Ne Varietur

استاد محترم
Le Vénérable

امین خزینه
Le Trésorier

کاتب
Le Secrétaire

جدول عمومی نومروسی ۱۸۵۹
Nº de Matricule 1859

تورکیه مشرق اعظمی کورلمش و معامله قیدیه‌سی اجرا ایدلمشدر.
Vu et enregistré au Grand Orient de Turquie

Le 24 Juin 1925

Le Gr.·. Secr.·.

Ahmet Muhtar [Cilli: 1871-1958]. Rizeli Mühendis ve demir yolcu. Osmanlı Meclis-i Meb'usanı'nın IV., TBMM'nin de II. döneminde Trabzon milletvekili. Cumhuriyetin ilk (İsmet Pş.) hükümetinde üç aydan kısa bir süre Nafia Vekilliği yaptı: 30 Ekim 1923-19, Ocak 1924.

Ahmet Yüksel Koleksiyonu

Yaşayan Türkologlar

Stanford Shaw İle Söyleşi

ZAFER TOPRAK

ZAFER Toprak *Tarih ve Toplum* adına ünlü Amerikalı tarihçi Prof. Stanford Shaw ile görüştü. Okuyucularımıza söyleşiyi sunuyoruz.

Sayın Profesör Shaw. Osmanlı arşivlerini en iyi bilen araştırmacılardan birisiniz. Sizce Osmanlı tarihi için arşivlerimizin önemi nedir?

Shaw - Osmanlı arşivlerinden Osmanlı Devleti üzerine, Osmanlı yönetimi üzerine başka kaynaklarda bulunamayacak ölçüde ayrıntılı bilgi edinmeniz mümkün. Yabancıların, gezginlerin gözlemleri çoğu kez yanıltıcı olabiliyor. O nedenle gerçek bilgiyi arşivlerden elde edebiliyoruz.

Osmanlı arşivleri bugüne kadar Osmanlı üzerine oluşan önyargıları da bir ölçüde düzeltmeye yarıyor, değil mi?

Shaw - Uzun zaman Osmanlı arşivlerini kullanmak sorun olmuştu. Her şeyden önce Osmanlıca bilgisi yetersizliği ve Osmanlı paleografyasının güçlüğü araştırmacılar için engel oluşturuyordu. Öte yandan, kısa bir süre öncesine kadar arşivlerde çalışmak için izin almak sorun oluyordu. Bu nedenle Osmanlı ile ilgilenen araştırmacıların birçoğu İngiliz, Fransız ve Amerikan arşivleriyle yetinmek zorunda kalıyorlardı.

Batı arşivlerinde çalışmak çok daha kolaydı. İzin almak basit bir işlemdi. Bu arşiv kaynaklarındaki belgelerin okunması da çok daha kolaydı. Bu nedenle Osmanlı tarihi uzun yıllar İngiliz, Fransız, Amerikan temsilcilerinin derlemiş oldukları belgelerden yazıldı. Bunlar çoğu kez kendi görüşleri ışığında olayları yorumladılar ve bu yorumlar her zaman en doğruyu yansıtmadı. Bugün Osmanlı arşivleri, araştırmacıya çok daha dengeli bilgi aktarmaktadır.

Örnek vermek gerekirse 16. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen Batılılar Osmanlı'da bir kalemiye sınıfı olduğunu göremediler. Bu nedenle Osmanlı üzerine yazılanlarda bu katmandan, katiplerden söz edilmedi. O günün okuyucusu Osmanlı'da yazılı bir birikimin olmadığı kanısına vardı. Bugün ise Osmanlı kaynaklarına gidildiğinde Osmanlı'da yazılı kültürün ne denli önemli olduğu görülüyor. Kalemiye sınıfının toplumda apayrı bir yeri olduğu izleniyor.

Bu Çağdaş Türk Tarihi için de geçerli. İngiliz arşivlerine giderseniz, sözgelimi Kurtuluş Savaşı üzerine çalışıyorsanız, Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal üzerine İstanbul'daki İngiliz işgal kuvvetlerinin ya da Atina'daki Yunan komutanlığının görüşleri ile yetinmek zorunda kalırsınız. Anadolu'daki Türk kesiminin görüşlerini, İngiliz istihbaratının edindikleri ötesinde, bulmanız imkansızdır.

Osmanlı ve Türk tarihi üzerine sağlıklı bilgileri ancak Türkiye'deki arşiv malzemesini değerlendirerek elde edebiliriz.

Profesör Shaw, arşivler büyük ölçüde devlet kaynakları. Bu kaynaklardan devletin ötesinde toplumla ilgili olarak ne tür bilgiler elde edebiliriz?

Değişik tür arşivler vardır. Devlet arşivine baktığınızda, hükümetin icraatını barındıran arşivleri kullandığında, bu kaynaklarda toplumla ilgili pek fazla bilgi bulamazsınız. Ancak, geç 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda nezaretlerde toplum sorunlarına eğilen müdüriyetlerin kurulduğunu görüyoruz. Maarif Nezareti, Dahiliye Nezareti, Zaptiye Nezareti, Nizamiye mahkemeleri, bütün bu kurumların uğraş alanı toplumun ta kendisi. Fakat maalesef bunlar bugün araştırmacılara açılmış değil. Fa-

kat maalesef bunlar bugün araştırmacılara açılmış değil. Bugün kullandığımız arşivler büyük ölçüde Sadaret'in, başvekaletin arşivleri.

Toplum tarihi açısından Şeriye sicilleri önemli. Bu siciller açık. Ancak yeterince düzenli bir biçimde kataloglanmış değil. Ayrıca Türkiye'nin değişik yörelerine dağılmış durumdalar.

Arşivler toplum üzerine çok zengin bilgiler verebilir. Ancak bugüne kadar Osmanlı toplum tarihi açısından arşivleri kullanamadık. Fakat geç Osmanlı toplumunu incelemek isteyenler için daha değişik kaynaklar var. Bunların en önemlilerinden biri gazeteler.

Gazeteler toplumsal ve ekonomik yaşam üzerine çok ayrıntılı bilgiler içerirler. Ancak, bu gazeteler de Türkiye'de çok dağınık. Bazı gazeteleri bulmak samanlıkta iğne aramaya benzer. Tek bir kütüphanede bir gazetenin tam koleksiyonunu bulmak hemen hemen imkânsız.

Örneğin, bazı 19. yüzyıl gazetelerinin bazı sayılarını İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde, başka sayılarını Atatürk (Belediye) Kütüphanesi'nde, diğer bazı sayılarını Ankara'da Milli Kütüphane'de ya da Hakkı Tarık Us kütüphanesinde bulabilirsiniz. Bu nedenle araştırmacı kütüphaneden kütüphaneye mekik dokumak zorunda.

Toplum üzerine araştırmalarda kişisel koleksiyonların da önemli bir yeri var. Genellikle bu tür kaynaklar geçmişte yaşamış insanların ailelerince saklanmakta ve araştırmacıların bilgisi dışında. Bu açıdan kişisel koleksiyonlarda bulunan malzemelerin dökümünün yapılması çok yararlı olur.

Bugün tarihçiliğimiz siyasi ve diplomatik tarih ağırlıklıdır dersek yanılır mıyız, Profesör Shaw?

Shaw - Çoğu tarihçiler; Köprülü, Uzunçarşılı devletle, yönetimle ilgilendiler. Osmanlı idari yapısı üzerine yazdılar. Ancak, toplum üzerine eğilen tarihçiler de var. İktisat Fakültesi'nde Ömer Lütfi Barkan topluma yönelik bir tarihçilik yapıyordu. Türkiye'de topluma açılımlı tarih yazma çabasında olan tarihçiler var. Ancak sorun kaynakları bulmak, bunlara ulaşabilmek.

Profesör Shaw, biraz da Amerika'daki Osmanlı tarihçiliği üzerine konuşalım. 1950'ler sonrası Osmanlı tarihçiliği Amerika'da önemli bir atılım yaptı. Bu 60'lı yıllarda, hattâ 70'li yıllarda da sürdü. Bu ilgi devam ediyor mu?

Shaw - Önce size Amerika'daki Türk tarihi çalışmalarının biraz geçmişinden söz edeyim. Amerika'da Osmanlı tarihine ilgi 1890'larda, o günlerde "Şark Meselesi" diye bilinen alanla başladı. Avrupa diplomasisinin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumu bu ilginin ana ekseniydi. Türkiye'ye ilgi İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar bu sorunla sınırlı kaldı.

II. Dünya Savaşı ertesi, Marshall Planı ile birlikte Amerika'nın Türkiye'ye ilgisi arttı. Bundan böyle Avrupa diplomasisi ışığında değil, bilfiil Türkiye'nin kendisiyle ilgilenilmeye başlandı. Bu alanda öncülüğü Princeton Üniversitesi üstlendi

Bugün Amerikan tarihçiliğinde yeni açılımlar var. Afrika tarihi, kadın tarihi, Amerika'daki azınlıkların tarihi yeni yeni alanlar. Bu nedenle geçmişe oranla kaynaklar daha sınırlı. Bu da Orta Doğu ve Osmanlı-Türkiye tarihçiliğini olumsuz yönde etkiliyor tabii.

Öte yandan, Amerika'da Türkiye çalışmalarını baltalayan gruplar var.

Bu nedenle iş imkânlarından yoksun olan genç nesiller akademik kariyerden çok, kütüphanecilik vb. alanlara kayıyorlar ve bizim yaptığımız tür araştırmalara girişemiyorlar.

Prof. Shaw, biraz da sizden söz edelim. Osmanlı-Türk tarihiyle nasıl buluştunuz?

Shaw - Osmanlı tarihçisi olarak yola çıktım. İlk önce Osmanlı yönetimi sırasında Mısır'ın idari ve toplumsal yapısıyla ilgilendim. Ancak bir süre sonra Mısır'ı bıraktım. Sir Hamilton Gibb'le birlikte Oxford Üniversitesi'nde çalışmaya başladım. Gibb Harvard Üniversitesi'ne geçince beni oraya aldı. *Islâm Toplumu ve Batı* (İslamic Society and the West) üzerine yapmakta olduğu projeye katıldım. Harold Bowen'la birlikte ilk ciltlerini yayınlamışlardı. Benden ikinci cildini yazmam istendi.

Bu doğrultuda çalışmaya koyuldum. Düzenli ve kronolojik çalışmak gerekiyordu. Önce II. Mahmut ve Tanzimat ve II. Abdülhamit üzerine eğildim. Bu alanlarda birçok makale yayınladım. Ama araştırmanın büyük çoğunluğu *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi* adlı eserimde yeraldı.

Şimdi ise çalışmanın ikinci kısmını yürütüyorum. Genç Türkler ve Kurtuluş Savaşı'nı kapsıyorum. Bunu bitirince tekrar geriye dönüp *İslam Toplumu ve Batı* projesini gerçekleştireceğim.

Kurtuluş Savaşı'nı bir dönüm noktası olarak mı görüyorsunuz?

Shaw - Evet, *İslam Toplumu ve Batı*'nın son perdesi olacak. O nedenle 1918-1923 arası önem taşıyor benim için. Şimdilik bu konuda bir kitap yazıyorum.

Şüphesiz Türkiye'de ve dışarda Milli Mücadele üzerine çok şey yazıldı. Fakat bu çalışmaların büyük çoğunluğu askeri tarihe, ve daha sınırlı olarak siyasi tarihe yönelik. Benim yapmak istediğim, bu askeri ve siyasi tarihin genel dökümü yanısıra, Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'nin ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişimiyle ilgili bulguları değerlendirmek. Bu amaçla İstanbul'da arşivlere büyük umut bağlıyorum. Ancak, bu malzemenin kataloglanıp araştırmacılara açılışına kadar bulabildiğim her türlü kaynağı kullanıyorum. Günün gazeteleri, anıları, sözlü görüşmelerle yaşıyan kişilerin bilgilerini, İngiliz, Fransız gibi yabancı arşivleri değerlendiriyorum.

Fransız askeri arşivlerinde Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal durumuyla ilgili bilgiler bulabileceğim kanısındayım. Bu yıllarla ilgili İngiliz askeri arşivleri yanmış; en azından öyle diyorlar.

Bitirdiğimde okuyucuya kapsamlı bir Kurtuluş Savaşı Tarihi sunabileceğimi sanıyorum. Bu çalışma *İslam Toplumu ve Batı* adlı çalışmam için de büyük bir birikim sağlayacak. Zaten bu nedenle de ekonomik, toplumsal ve kültürel boyutuna önem veriyorum.

Profesör Shaw, son bir soru: Kurtuluş Savaşı ile İttihat ve Terakki arasında bir devamlılık var mı? Biliyorsunuz bazı yazarlar Kurtuluş Savaşı kadrolarını yine İttihatçı olarak değerlendiriyorlar.

Shaw - Şüphesiz Kurtuluş Savaşı'nda birçok İttihatçı aktif görev aldı. Ama bu savaş İttihatçıların planladıkları, yürüttükleri bir savaş değildi. Kurtuluş Savaşı sırasında İngilizler, Fransızlar, Amerikalılar, Yunanlılar ve Milli Mücadeleye karşı olan herkes Ankara'yı İttihatçılıkla suçladı; Mustafa Kemal'i *İttihat ve Terakki*'nin devamı olarak gördü.

Mustafa Kemal ve çevresindekiler her fırsatta İttihatçılık suçlamalarını reddettiler. Kendi hareketlerini geliştirdiler.

Fakat, doğal olarak her çağdaş reform hareketi bir öncekinin birikimi üzerine kurulur. *İttihat ve Terakki* Tanzimat'ın mirasını devraldı. Tanzimat III. Selim ve II. Mahmut'un birikimini değerlendirdi.

Mustafa Kemal de Cumhuriyet'i Milli Mücadele birikimiyle kurdu. Milli Mücadele de Meşrutiyet'in üzerine geldi. Türk Kurtuluş Savaşı, II. Meşrutiyet yıllarında toplumdaki gelişmeler olmasa, olanaksızdı.

Ama bu doğal gelişimdir. Yoksa spesifik, iradi bir planın sonucu değildir. Kurtuluş Savaşı modern Türkiye'nin temellerini atar.

Tarih ve Toplum *adına teşekür ederim, Profesör Shaw.*

19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri

STANFORD J.SHAW

Osmanlı yasama gücü, Meşrutiyetlerden önce de, yer yer halk katılımıyla oluşturulan meclisler eliyle kullanılmıştır. Anayasal düzenlemeler, aslında büsbütün Batı örneklerine öykünmeyle vücuda getirilmiş değildir; önemli bir ölçüde kendi arayış ve denemelerimizin sonucudur.

OSMANLI Parlamentosu 1876-78'de ilk kez seçilip örgütlendiğinde şaşıran Avrupalılar bu kurumun, doğrudan Avrupa örnek alınarak, Avrupa'nın baskısının sonucu olduğuna hükmettiler. Gerçekten de o günden günümüze, bunun ilk Osmanlı parlamentosu, temsilî hükûmet yolunda atılmış ilk adım, geleneksel olarak yalnızca Yönetici Sınıf'ın tekelindeki iktidara Sultan'ın teb'asının da ortak edildiği ilk deneme olduğu varsayılmıştır. Oysa gerçekte bu Parlamento, Osmanlı siyaset hayatında daha Sultan III. Selim (1789-1807) zamanında başlamış olan, yüzyıllık bir değişimin sonucuydu. Eğer 1876-78 Parlamentosu başarısızlığa uğramışsa, bunun nedeni, kurucularının Avrupa örneğini doğrudan taklit etmek yerine, daha önceki temsilî hükûmet ve yasama deneyimine bağlı kalmalarında aranabilir. Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformcularının yöresel düzeyde geliştirdikleri temsilî yasama ve yürütme kurumları başka bir incelemede ele alınacaktır.[1] Bu incelemenin amacıysa, *Tanzimat* döneminde (1839-76) merkezî Osmanlı hükûmetindeki aynı gelişmeyi tanımlamak ve daha sonraki Osmanlı meşrutiyetçiliğinin kaderine ilişkin araştırmalara ek ardalan bilgisi sağlamaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yasama yetkisi geleneksel olarak, Yönetici Sınıf'ın toplum içindeki işlevlerini yerine getirmek üzere ayrıldığı dört gruptan birinin, *Mülkiye*'nin elindeydi.[2] Haddi zatında asıl kanun koyucu organ *Divan-ı Hümayun*'du, ama bunun müzakere ve kararları gerçek bir 'yasama' işleminin ürünü değil, yalnızca, o sıra iktidarda olanların peşinen belirlediği politikaların ayrıntılarını saptayıp biçimlendirme çabasıydı. Osmanlı devletinin kanun ve hükümlerinde yansıyan bilgiler, neredeyse tümüyle, bunları uygulamakla yükümlü daha alt düzeydeki memurlardan sağlanmaktaydı. Halkın istek ya da menfaatleri pek dikkate alınmadığı gibi, bağımsız uzmanların görüşüne başvurmak ya da doğrudan ilgili memurların ilettiği olguları kontrol etmek gibi girişimlere çok ender rastlanıyordu. Yönetici Sınıf üyelerinin konumunu, yetki ve ayrıcalıklarını belirten geleneksel Osmanlı *had* ya da 'sınır' kavramı, herhangi bir müdahaleyi, hatta her memurun etkinlik alanına giren konuları bile soruşturmayı olanaksız kılıyordu, zira bu tür bir müdahale kaçınılmaz olarak sözkonusu kişinin statü ve itibar kaybetmesine yolaçıyordu.[3] Bu nedenle yasama, memurların önerilerinin, Divan-ı Hümayun üyeleri ve nihayet Sultan'la son bulan daha yetkili görevlilerce kabul ya da reddedildiği bir işlemdi; ancak bu yöntem, memurun tanımladığı şartlarla sunduğu olguların ayrı ayrı soruşturulup belirlenmesi türünden bir düzenlemeye dayanamazdı, dayanmıyordu da. Yönetici Sınıf ise oldukça sınırlı sayıdaki üyesi dışında bu uygulamaya katılmıyor, böylece İmparatorluk pek çok nitelikli kul ve teb'anın bilgi ve tecrübesinden yoksun kalıyordu.

Bu duruma ilk tepki, imparatorluğunda olup bitenlerin gerçek durumunu saptamak için uğraştıkça, bu tür geleneksel uygulamalar yüzünden tüm çabası boşa giden Sultan III. Selim zamanında geldi. Her memur durum hakkında rapor verirken doğal olarak kendi konumunu güçlendirecek, gelirini artıracak, geleneksel imtiyazlarını koruyacak biçimde hareket ediyor, Selim onların yarattığı bu bilgi demirperdesini delip geçmenin yolunu bulamıyordu. Bu sorunu çözmek için, sonunda, daha çok hükûmetin çeşitli kanatları ve

ordunun üst düzey ve emekli görevlilerinden seçilmiş uzmanların oluşturduğu özel bir danışma konseyi *(Meclis-i Meşveret)* kurdu. Konsey üyelerine, reformun gerekli görüldüğü her alanda bağımsız araştırma yetkisi tanınmış, tarihinin bu kritik döneminde İmparatorluğu canlandıracak genel ve özel reform politikaları uygulamak için bu araştırma sonuçlarından yararlanması emredilmişti.[4] Benzeri konseyler Sultan II. Mahmud (1808-39) tarafından da oluşturulmuştur.[5] Her ikisinde de, danışma kurullarına, memurların *had*'ları içine giren koşulları soruşturma yetkisi verildiğinden, bu süreç, geleneği doğrudan ihlâl etmekteydi. Bu yüzden de, sırf memurların değil, Selim ve Mahmud'un altüst etmeye niyetlendikleri *status quo*'da menfaati bulunan konsey üyelerinin de direnişiyle karşılaşılıyordu. Neticede konseyler fazla başarılı olamadılar. Bireysel raporlar genellikle, bunları hazırlayan üyelerin çalışma alanı ve bilgisi dışındaki Kurum ve koşullarda yoğunlaştığından, her alanda gerçekçi uzman görüşlerini sağlamak isteyen Sultan'ın çabaları boşa çıkıyordu. Raporlar hazırlanıp önerileri Sultan tarafından kabul edilse bile, bunların yine de Sultan ve/veya Divan-ı Hümayun'un geleneksel yasama yöntemiyle çıkarılan kanunlarda somutlaşması gerekiyordu. Bu nedenle danışma konseyleri yalnızca, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda geliştirilen gerçek yasama meclislerinin başlangıcını vurgulamışlardır.

Yasamanın örgütlenmesinde gerçekten anlamlı ilerlemeler, ancak Sultan II. Mahmud'un saltanatının sonlarına doğru kaydedilmiştir. Mahmud imparatorluğunu güçlendirmek amacıyla, hükûmetin etkinlik alanını geleneksel malî, askerî ve dinî sınırlarının çok çok ötesine genişletmekteydi. Eğitim, ekonomik gelişme, bayındırlık işleri, dış ilişkiler ve benzeri konular hükûmetin dikkat ve zamanını giderek daha fazla aldığından, geçmişten miras kalmış görece basit yürütme ve yasama kurumu ve yöntemlerinin, yeni ortaya çıkan sorunlarla başetmekte yetersiz kaldığı görüldü. Böylece Mahmud, geleneksel kalemleri az ya da çok düzenli yürütme daireleri haline gelene dek genişletmek ve bunlara geleneksel sistemin kapsamadığı alanlarla ilgilenecek teknik danışma konseyleri eklemek zorunda kaldı.[6] Bu daire ve konseyler Divan-ı Hümayun karşısında yerini aldıkları kalem ve kâtipliklere oranla çok daha bağımsız olmalarına rağmen, temelde gelenekselliğini sürdüren sistemin bir parçasıydılar. Sultan ve Divan-ı Hümayun tarafından saptanan politikalar doğrultusunda, yalnızca yürütme ve yönetme görevleri yapmak için kurulmuşlardı. Yasama konusunda tavsiyelerine başvurulmakla birlikte, kanunları düzenleme ve yürürlüğe koyma yetkisi Mahmud'un hemen hemen tüm saltanatı süresince yine geleneksel ellerdeydi. Bu konsey ve daireleri, bu nedenle, daha sonra *Tanzimat*'la ortaya çıkan, hükûmetin modern idareci kadrolarının çekirdeği saymak gerekir. Onlar, yüzyılın daha sonraki dönemindeki bakanlıkların çıktığı kaynaklardır ve bu bağlamda incelenmeleri gerekir.

Çağdaş yasama sisteminin gelişmesi açısından çok daha anlamlı ve önemli olan, Mahmud'un saltanatının sonlarına doğru, Divan-ı Hümayun'un güç ve işlevlerinin, düşünen, tartışan yeni organlara aktarılmasıydı. Bunlar, artık *Başvekil* adını alan Sadrazam'ın atadığı idare konsey ve dairelerinin başkanlarından oluşan Bakanlar Kurulu *(Meclis-i Hass-ı Vükelâ)*, Hükûmetin Danışma Kurulu *(Dar-ı Şûrâ-yı Bab-ı Âli) ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye* idi. Bakanlar Kurulu, Divan-ı Hümayun'un, bütün yasa önerilerini yürürlüğe koyması için Sultan'a iletme yetkisinin yanısıra, merkezî hükûmetin yönetim organı haline dönüştü. Dar-ı Şûrâ kısa süre sonra Meclis-i Vâlâ ile birleştirildi ki, bu meclis, bundan sonraki kırk yıl boyunca İmparatorluk'ta oluşan müstakil yasama organlarının kökenidir. O nedenle dikkatimizi bu noktada yoğunlaştıracağız.

(A) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihindeki çoğu gelişmeyi Batı etkisine yormaya alışanlar için *Tanzimat*'ın başlangıcı, genellikle, Sultan Abdülmecid'in (1839-61) gerçekten de fazlasıyla Batı etkisindeki Mustafa Reşid Paşa'nın ısrarıyla 1839'da ilân ettiği *Gülhane Hatt-ı Şerif*'ine atfedilir.[7] Oysa yeni *Tanzimat-ı Hayriye* de, Osmanlı reform hareketinin pek çok ilke ve programıyla birlikte daha II. Mahmud'un saltanatı sırasında geliştirilmiş ve Sultan'ın 24 Mart 1838/27 Zilhicce 1253'de yayınladığı iradelerle son aşamasına varmıştır. Bu iradelerle Meclis-i Vâlâ, bu programın ayrılmaz bir parçası olarak resmen kurulur.[8]

Mahmud'un bu iradelerde açıklanan amacı, devlet ve toplumun 'yararlı düzeltmeler' *(tanzimat-ı hayriye)* vasıtasıyla *'muntazam ve müesses'* hale getirilmesidir. Divan-ı Hümayun ve Bakanlar Kurulu üyelerinin denetleme ve yürütme görevleri giderek çoğaldığından, artık taşıyamaz oldukları müzakere ve yasama yükünü üstlenecek iki etkin yapı oluşturulur: Bizzat Sultan'a danışmanlık etmek için Topkapı Sarayı Gülhane Köşkü'nde toplanan *Meclis-i Vâlâ* ile aynı işi Sadrazam, bakanlar ve idare konseylerine yapmak için Babıâli'de toplanan *Dar-ı Şûrâ-yı Bab-ı Âli*.

Bazı yeni belgelerde Meclis-i Vâlâ'nın ilk kez 1837 yılı başlarında toplantığı belirtilse de,[9] meclisin ilk oturumu, kuruluşundan bir hafta sonra, 31 Mart 1838/5 Muharrem 1254 tarihinde yapılmış ve düzenli olarak sürmüştür.[10] Çalışmalarına II. Mahmud zamanında başlamış olmasına rağmen, Sultan'ın ölümüne dek geçen bir yıllık süre, kalıcı ya da başarılı bir tecrübe edinmesine yetmez. Dar-ı Şûrâ'nın teşkilât biçimi ve çalışmaları hakkında pek az bilgi mevcuttur. Babıâli'nin araştırmayla yükümlü sıradan bir memurluğu olduğu, gerçekten bağımsız bir varlık gösteremediği anlaşılmaktadır. Öte yandan Meclis-i Vâlâ ilk günden beri ayrı ve üstün bir konumdaydı. Başlangıçta, meclisteki görevlerine ilâveten eski yönetici konumlarını da sürdüren bir başkanla *(reis)* beş üyeden oluşuyordu. Ancak kısa süre sonra, üyelerin Konsey'deki vazifelerini ihmal ettikleri gibi bu nüfuzlarını çalıştıkları şubelerin çıkarlarını kollamak için kullandıkları görüldü. Bunun üzerine 6 Mayıs 1838/11 Sefer 1254 tarihinde Konsey üyelerinin yönetim sorumlulukları kaldırıldı ve kendilerini tümüyle Konsey'deki çalışmalarına vermeleri için dolgun, özel maaşlara bağlandılar.[11]

Ancak her iki meclisin de çalışmayı sürdürmesi çeşitli sorunlar yarattı. Öncelikle, aralarında kesin bir ayrım olmadığı için, her ikisinin de sık sık Sultan ve Sadrazam'a aynı problemleri iilettiği, yetki çatışmalarıyla giderek daha çok zaman harcadığı görüldü. Ayrıca, bu meclislerin kuruluş amacı, hükûmetteki uzman ve becerikli kişilerden yararlanmak olduğu için, üyeler çoğunlukla, rütbeye bakılmaksızın, nitelikleri dikkate alınarak seçiliyordu. Bu, liyakatçı ve liberal bir düşünceydi. Ancak Osmanlı örf ve adetlerine alışmış olduklarından Osmanlı hiyerarşisinin üst düzeyine mensup üyeler, tartışma ve kararlara tümüyle tahakküm etmek, astları da her konuda kararı onlara bırakmak eğilimindeydiler. Sonuçta yalnız yüksek rütbeli üyelerin tecrübe ve istekleri dikkate alınırken, çoğu üye görmezden gelindi. Bu durumu düzeltmek, yani rütbeye bakılmaksızın her üyenin fikrini özgürce açıklayabilmesi, kararların yalnız yarar ve sağduyu temeline daya-

narak alınabilmesi için, Osmanlı sistemindeki eski konumları ne olursa olsun bütün üyelerin rütbesini eşitleyecek, onları diğer Osmanlı memurlarından ayırarak özel nişanlar ve yüksek maaşlar sağlayacak yeni bir tüzük hazırlandı.[12]

Meclis-i Vâlâ bunu izleyen aylarda kendi kural ve yöntemlerini geliştirdi. İşte çalışmalarıyla ilgili olarak bulabildiğimiz ilk ayrıntılı bilgiler, ancak bu dönemden sonrasına aittir. Meclislerin kuruluşuna ilişkin özgün iradeler anlamca o kadar bulanıktır ki, üyelerin istediklerini mi yoksa yalnızca Sadrazam'ın onlara ilettiği konuları mı tartışabilecekleri anlaşılmamaktadır. Aksine bir talimat verilmediği için, Meclis-i Vâlâ, Sadrazam ya da diğer bakanlar tarafından iletilmiş olsun olmasın, önemli gördüğü her konuya eğilmeye başladı. Sultan'ın geniş kapsamlı müzakere ve tavsiye arzusunu karşılamak için Meclis, geleneksel olarak yalnız bakanların, idareci kadro ve şubelerin 'had'larının kapsadığı varsayılan meselelere doğrudan müdahale edince, daha önce III. Selim ve II. Mahmud'un kurduğu danışma meclislerinin de ayağını kaydıran türden, had'ın ihlâl edildiği yakınmaları başladı. Meclis-i Vâlâ, daha kısıtlı olarak da Dar-ı Şûrâ, bulgularını ve önerilerini *mazbata* denen raporlarda toplayarak, harekete geçmesi için Bakanlar Kurulu'na sunuyordu. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde saklanan bu mazbatalar, sırf erken Tanzimat reformları için değil, konseylerin çalışmaları hakkındaki araştırmalar için de başlıca kaynakları oluşturmaktadır.[13]

Ancak bu mazbatalar şu ya da bu bakanın yöneticilik çıkarlarına dokunduğundan, ya tümüyle geri çevriliyor ya da kendi sorumluluk alanlarının, Konseylerce tetkik edilmesini istemeyen meslektaşlarının arzularına boyun eğen bakanlar tarafından hasıraltı ediliyordu. Bazıları, ilgili bakan tarafından ortaya atılmış gibi göründüğünden yasallaştırıldığı halde, bu önerilerin çoğu doğrudan doğruya kanun haline gelmiyordu.[14] Tek güçlük bu da değildi. Osmanlı hiyerarşisindeki güçlü kıdem üstünlüğü geleneği, Konseylerin işlemlerini fazlasıyla etkilemeyi sürdürüyordu. Artık tüm üyeler resmen eşit rütbe ve konumdaysa da, meclise daha üst rütbelerden girenlerin ağır basması devam ediyordu. Üstelik üyelik, gittikçe daha yüksek malî, askerî ve dinî memurlarla sınırlandırılıyor, ne Yönetici Sınıf'ın diğer kademelerine ne de alınan kararların gerçek muhatabı olan halka temsil etme ve edilme hakkı tanınıyordu. Ve nihayet, kararlar üst düzey üyelerin isteklerini yansıttığından, azınlıktakiler kendilerini bunlara uymakla yükümlü görmüyor, meclis dışında, kararlara açıktan açığa ya da gizlice karşı çıkmak, kanunlaşmalarını engellemek, muhalefeti güçlendirmek ve teşvik etmek için ellerinden geleni yapıyorlardı.[15] Bu nedenlerden dolayı, II. Mahmud zamanındaki iki yasama meclisi de pek etkili olamamış, ancak teşkilât ve tecrübelerinden daha sonraki yıllarda yararlanılmıştır.

İmparatorluğun ciddi ve etkin yasama organı olmak için Meclis-i Vâlâ'ya gereksindiği itici gücü asıl veren, Gülhane Hatt-ı Şerif'i oldu.[16] Hatt, reform prensiplerini gerçekleştirecek yeni kanunlar çıkarılacağını ve bu kanunların esasen Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanacağını ilân ediyordu. Bu bağlamda Meclis-i Vâlâ'ya inceleme, tartışma ve tüm tasarıları önerme görevi veriliyordu. Açıkçası bu, Hatt'ın içerdiği diğer pek çok madde gibi, daha önceki saltanatın son yıllarında başlamış olanın bir kez daha ifade edilişiydi; ama bu kez, Meclis'in hükûmet uygulamalarındaki katkısı ve had geleneğinden kaynaklanan sınırlama ve engellemelerle mücadele etme gücü büyük çapta arttırılıyordu. Bu açıdan Hatt'ın bir diğer önemli özelliği de, daha temsilci olması için Meclis-i Vâlâ'nın sayıca büyütülmesi ve Sultan'ın, üyelerin çoğunluk oyuyla aldığı tavsiye kararlarını değiştirmeden onaylayacağına dair verdiği sözdü.[17]

Reşid Paşa vakit geçirmeksizin Sultan'a[18] Meclis-i Vâlâ'yı ilgilendiren, Hatt ilkelerini hayata geçirmeye yönelik iki öneri sundu. Bunlar, 8 Aralık 1839/1 Şevval 1255 tarihli bir iradeyle yasalaştı.[19] Artık Dar-ı Şûrâ-yı Bab-ı Âli feshedilmiş, üyeleri ve işlevleri Encümen-i Âli adını alan Meclis-i Vâlâ'ya aktarılmıştır.[20] Bunun, yasama gerektiren önemli konuları tartışacak, ilgili had'ları dikkate almaksızın her meselenin asıl olgularını araştıracak ve kanun tasarıları hazırlayacak tek organ olduğu açıklanır. Bu tasarılar Sultan'ın onayına Bakanlar Kurulu tarafından değil, Meclis-i Hass-ı Umumî denilen özel bir kurul tarafından sunulacaktı. Bu kurul, bakanlar, emekli yüksek memurlar ve Meclis-i Vâlâ üyelerinden oluşuyor, böylece Meclis-i Vâlâ aldığı kararları yürürlüğe koyma işleminde, Bakanlar Kurulu'nun tek otorite olduğu döneme oranla sesini daha etkili biçimde duyurabiliyordu.[21] Şimdi Meclis-i Vâlâ'nın faaliyet alanı, diğer idareci kadrolar, yani Bakanlar Kurulu ya da uzmanlaşmış daire veya konseyler tarafından kendisine iletilen yasa tasarılarını değerlendirmekle sınırlandırılmıştı. Ancak daha sonraki tecrübeler, bu uygulamanın gerçekte hiç de kısıtlayıcı olmadığını ortaya çıkardı, zira Meclis, kendisine getirilen tasarıları şöyle ya da böyle mutlaka ilgilendirdiğinden, arzu ettiği her konuyu tartışabiliyordu.

Osmanlı yönetici sınıfının dört kurumundan da seçilmiş kıdemli memurların oluşturduğu Meclis-i Vâlâ'nın sürekli üye sayısı artık ona çıkmıştı. Üyeleri, alınan kararları da onaylayan Genel Kurul seçiyordu, ama bu atamalar yine de Sultan'ın iradesi ile teyid edilmek zorundaydı. Meclis'e iki kâtip verilmişti: Daha üst makamlara sunulacak muhtıraları düzenleyen *Maruzat Kâtibi* ile müzakere zabıtlarını tutan, yazışmaları kabul edip cevaplayan ve kayıtlara geçiren *Meclis Kâtibi*. Meclis üyelerinin aynı anda başka görevler üstlenmelerine izin verilmiyor, her yıl Muharrem ayında yenilenmek üzere bir yıllığına atanıyorlardı.

Meclis-i Vâlâ için kısa süre sonra Babıâli bünyesinde yeni bir mekân oluşturuldu ki, bu her ne kadar Sultan'ın arzuları doğrultusunda başlamış olsa da, Tanzimat'ın, daha önceki saltanat dönemlerindeki gibi Sultan'ın maiyeti tarafından değil, gerçekte Mustafa Reşid Paşa önderliğindeki 'Tanzimat Adamları' denen bir grup tarafından yürütüldüğünün önemli bir göstergesidir. 8 Mart 1849/4 Muharrem 1256'da Sultan'ın da hazır bulunduğu bir törenle açıldı. Reşid Paşa tarafından okunan konuşmasında, Sultan üyelere, Tanzimat ilkelerini uygulamak için gereken tüm yasaları cezalandırılmaya da rütbe yitirme korkusu duymadan, özgürce çıkarmalarını emreder.[22] Ayrıca, Tanzimat'ı başkent dışında da uygulayacak yöresel temsilci meclislerinin kurulmakta olduğunu açıklayarak, bunlardan gelen yasa tasarılarını mümkün olduğunca çabuk kabul edip işleme koyması için Meclis-i Vâlâ'yı uyarır. Meclis Sultan'a teşekkür ettikten sonra, bütün konuları özgürce tartışıp karara bağlayacağına söz verdi, ancak yasama gerektiren pek çok konuda ayrıntılı araştırma yapabilmek için zamana ihtiyaç duyulduğunu belirterek, işlemlerin yavaş yürüyeceğine dikkat çekti. Sultan, yasama meclisine hitap eden meşrutî bir monark üslûbunu izlemeye çalışıyordu, ama bu herkes için çok yeni bir denemeydi ve konsey üyeleri kendilerini hâlâ onun tarafından atanmış ve onun keyfine hizmet eden kişisel görevlileri olarak gördüklerinden Sultan'ın arzularına fazlasıyla hürmetliydiler. Ancak önemli bir adım atılmış ve bir

yasama meclisi İmparatorluk'ta fiilen kurulmuştu.

Kısa sürede Meclis-i Vâlâ, Osmanlı yönetim çevrelerinde o güne dek görülmemiş bir yoğunlukla işe koyuldu. Tüm üyelerin söz alabilmeleri için müzakereler büyük bir titizlikle düzenleniyordu. Konuya ilişkin belgeler üyelere önceden dağıtılıyor, sözalmak isteyen üyeler adlarını konuşmacı listesine yazdırıyor ve oylamaya geçilmeden önce herkesin dinlenmesine özen gösteriliyordu. Müzakereler sırasında üyelerin meclisi terketmeleri yasaktı. Herkes, listedeki isim sırasına göre fikrini açıklayabiliyor, kimseye konuşmacının sözünü kesmek izni verilmiyordu. Meclis bir süre sonra, idareci kadro ve Babıâli konsey üyelerini toplayıp sorguya çekmek hakkını da elde etti, ama Babıâli konseyleri istemedikleri takdirde çağrıya uymak zorunda değillerdi. Önlemlerin değiştirilmesinde oybirliğinin sağlanması için çaba harcanıyordu; ancak bazen çoğunluk oyuyla da değişiklik yapılabiliyordu ki, bu durumda üyeler kişisel düşünce ve oyları ne olursa olsun yine de kararı kabullenmek ve açıkça savunmakla yükümlüydüler. Bu kuralı bozanlar azlediliyordu. Azınlıktakiler dahil bütün üyeler, bir üst makama sunulacak *mazbata*'yı imzalamak zorundaydılar, ama Sultan'a yazılı olarak her iki tarafına görüşü bildiriliyor ve azınlığın istediği bazı maddeler Genel Kurul ya da bizzat Sultan tarafından ilâve edilebiliyordu.[23]

Meclis önceleri Perşembe, Cuma ve Cumartesi hariç, haftada dört gün toplanıyordu, ama işlerin baskısıyla giderek, Babıâli'nin tatil günü olan Perşembe hariç, her gün toplanmaya başladı.[24] Üyelerin ek idarî görevler almamaları için çaba harcanıyordu, ancak bu kural hemen hemen tamamen ihlâl edilmekteydi. Sonuçta çoğu üyeler, idarî görevlerine daha fazla vakit ayırdıkları için Meclis toplantılarına ya düzensiz olarak katılır ya da müzakere ve oylama yetkisi bulunmayan vekillerini gönderir oldular.[25] Toplantılarda hazır bulunan üye sayısı giderek altı veya yediye düştü. Yetersayı sağlanamadığından kararlar sürekli erteleniyordu.[26] Üstelik Bakanlar Kurulu, Meclis-i Vâlâ ile aynı gün ve saatte toplanmaya başladığından, Meclis, Babıâli'den, kendisine gereken tanıklık ve bilgiyi sağlayacak insan bulamaz oldu. Ayrıca, katılanlar için de, II. Mahmud zamanında çalışmaları engelleyen aynı sorunlar hâlâ geçerliydi. Meclis dışındaki kıdemli, üst düzey üyeler, meslektaşlarını korkutup sindiriyor ve aksine konmuş tüm kurallara rağmen, tartışma ve oylamalarla tahakküm ediyorlardı. Üst düzeydeki üyeler fikir ayrılığına düştüğünde, tartışmalar kızışıyor, düzen bozuluyor ve konsey kuralları hiçe sayılıyordu. Yazışma hizmetleri, işlerin yoğunluğuna oranla yetersiz kaldığından, arşiv ve tutanaklar kayboluyor, kararların çoğu yazıya geçirilmiyor ya da Genel Kurul ve Sultan'a iletilecek düzeyde olmuyordu.[27]

Kendi sorunlarını araştırmak ve çözümlemek, bizzat Meclis-i Vâlâ'nın göreviydi. Sonunda, 18 Temmuz 1841/27 Cemazi 1257 tarihinde[28] Kanunnâme şeklinde yeni bir nizamname yayınlandı. Üye sayısı yeniden on olarak saptanmıştı. Üyelerin tüm vakitlerini bu işe ayırmaları, idarî görevlerde çalışanların bu görev ile Meclis arasında bir seçim yapmaları isteniyordu. Üyelerin rütbelerini eşitlemek için, Osmanlı hiyerarşisindeki *Rütbe 1 Sınıf 2*, yıllık 12,500 kuruş maaşla tahsis edildi. Müzakereleri rabıtalı bir biçimde sürdürmeleri için üyeler uyarıldı. Herkes söz ve oy hakkına sahip olacak, kişisel duygularını ne olursa olsun hiçbir üye diğerlerine açıkça husumet gösteremeyecekti. Meclise götürmeden önce tüm teklifleri inceleyecek küçük uzmanlık komiteleri kuruldu. Bunlar, Meclis'in sonraki ardılları zamanında önem kazanacak olan daire örgütlenmesine zemin oluşturdular. Bakanların ve diğer yöneticilerin de katılımlarını sağlamak için Cumartesi günü, özellikle önemli konuların görüşülmesine ayrıldı ve o gün, Kurul üyeleriyle maiyetlerinde çalışanların aynı oturuma katılıp tartışabilmeleri için Bakanlar Kurulu tatil edildi. Önemli konuları görüşmek için bir günün yetmediği anlaşılırsa, ortak müzakereler için Sadrazam, bütün bakan ve danışmanların katılacağı ikinci bir toplantı günü kararlaştırabilecekti. Son olarak, Meclis-i Vâlâ'nın yasa tasarılarına o güne dek hiç görülmemiş bir ağırlık kazandıran yeni bir nitelik eklendi: Meclis, kendi görüşlerini belirten bir rapor hazırlamakla kalmayacak, Sultan'ın koymasını istediği yasa ve kuralları da tasarı halinde Sultan'a sunacaktı. *Tezakir* denen bu kanun taslakları, Tanzimat'ın bundan sonraki döneminde yasalaşan başlıca kanunların gerçek kaynağıydı. Yeni yazışmaları yapmak üzere, düzenli bir sekreterlik *(Tahrirat Odası)* oluşturuldu. Daha önceki iki kâtibin yerine, Babıâli'nin en saygın ve nüfuzlu yazı dairesi sayılan, Sadrazam'ın *Mektubî* kaleminden oniki yazman atandı. *Evrak Müdürlüğü* adında yeni bir makam oluşturularak, müdürüne bölümün ve vazifesinin önemini vurgulamak için Meclis üyeleriyle aynı rütbe ve maaş verildi.[29]

Yeni Kanunnâme'yi hayata geçirmek için canla başla çalışılıyordu. İki görevi birden yürüten tüm üyeler Meclis'ten ihraç edildi, yerlerine yenileri getirildi.[30] Aktif yönetici ihtiyacını karşılamak üzere, giderek artan sayıda emekli memur, üyeliğe alındı.[31] Üyeli-

daha cazip hale getirmek ve Meclis'-.ı ve üyelerinin itibarını arttırmak için başkanın (Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi) maaşı ayda önce 50,000 sonra 75,000 kuruşa, üyelerin aylığı da ikiye katlanarak 30,000 kuruşa çıkarıldı.[32] Sadrazam artık Meclis'i düzenli aralıklarla denetliyor ve yeni kuralları çiğneyenler hemen değiştiriliyordu.[33] Meclis'in sekretaryası, Osmanlı yazıcılık hizmetinin seçkin bir sınıfı haline getirildi ve diğer dairelerdeki en yetenekli katipler zorlu atama sınavına girsinler diye, maaşlar düzenli olarak arttırıldı.[34]

Yeni nizamname amacına hayli ulaştı ve Meclis-i Vâlâ bundan sonraki onbeş yıl boyunca başlıca Osmanlı yasama organı olarak başarıyla görev yaptı. Otokratik 'Tanzimat Adamları' meclisin kendi istekleri doğrultusunda hareket etmesine dikkat ediyorlardı. Meclis-i Vâlâ riyaseti ve reis muavinliği gibi kazancı çok iyi olan makamlara, zamanın hâkim hizbinin istekleri doğrultusunda oy kullanan kişilerini getiriyorlardı.[35] Diğer üyelerin maaşları da, önemli konularda Tanzimat önderlerinin arzularına boyun eğip, desteklemelerine göre değişiyordu.[36] Uyumsuz ve yetersiz üyeler hemen değiştiriliyor, böylece kalanlar, az ya da çok Sadrazam'ın kendi adamları oluyordu.[37] Ancak onca müdahaleye karşın Meclis amaçlanan işlevini sürdürdü. Bütün önemli Tanzimat kanun ve nizamnamelerini o hazırlıyor, tasarılarının yüzde doksanından fazlası değiştirilmeksizin yürürlüğe konuyordu.[38] Çoğunlukla, zamanının kısıtlı, işlerinin de yoğun oluşu nedeniyle, yalnızca Bakanlar Kurulu'ndan gelen sorunlarla ilgileniyor, ama bazen kendi üyelerinin önemli gördüğü konularda da araştırma yapıyordu.[39]

Meclis-i Vâlâ'nın ne kadar önem kazandığı, Sultan'ın toplantılara düzenli olarak katılmasından da bellidir. Bu dönem boyunca Sultan her yıl Muharrem ayında meclisi resmî bir törenle ziyaret eder, meclisin yıl boyunca yaptıklarını içeren ve 'Taht Konuşması' adı altında resmen okunan raporu dinledikten sonra, meclisin çalışmalarını över ve gelecek yıl amaçlanması gerekenleri genel çizgileriyle önerirdi. Meclis raporları ve Sultan'ın beyanatları, Tanzimat program ve politikaları hakkında en

önemli bilgi kaynaklarıdır.[40] Bakanlar Kurulu üyeleri ve diğerlerinin de katıldığı, genellikle Pazar günleri, Sultan'ın huzurunda yapılan haftalık, özel toplantılar *Meclis-i Umumî* adını aldı.[41] Ayrıca Sultan, üyelere haber vermeden, kılık değiştirmiş olarak, ya da sabit bir perdenin gerisinden Meclis-i Vâlâ'nın düzenli oturumlarını da sık sık izlerdi.[42]

Konsey'in yasama çalışmalarının en ilginçlerinden biri, 1845/1261 yılında yöresel temsilî meclislerin her birinden seçilmiş ve *Meclis-i İmariye* denen ikişer delegenin yöresel şartları ve çıkarılması gereken yasaları belirten yıllık bir rapor sunmak üzere İstanbul'a davet edilmesiydi. Bu programın ikinci amacıysa, farklı yörelerden gelen temsilcilerin tanışıp yerel sorunlar hakkında bilgi alışverişinde bulunmalarını sağlamak ve deneyimlerini Tanzimat'a aktarmaktı.[43] Delegeler İstanbul'da iki aydan fazla kaldılar ve genel isteklerini Sultan'ın huzurunda resmen bildirdiler. Bu olay her zamanki gibi, yanlış bilgilendirilmiş Avrupalı gözlemciler tarafından görmezden gelindi.[44] Delegeler vakitlerinin çoğunu, Meclis-i Vâlâ'yla kapalı oturumlarda geçiriyordu. Meclis, onlardan aldığı raporları, daha sonraki on yıl boyunca yasalaşan, özellikle vergi, eğitim, bayındırlık işleri ve toprak reformları alanındaki bölgesel kanunlara temel olarak kullandı.[45]

Meclis-i Vâlâ bu yıllarda, özel bir idarî mahkeme olarak yargı görevini de sürdürdü. Özellikle İmparatorluk yasalarını çiğneyen önemli politikacı ve yöneticilerin davalarında, ayrıca Tanzimat ceza kanununa karşı işlenen suçlar için yerel konseylerin karara bağladığı ceza davalarında son temyiz mahkemesi olarak hizmet verdi.[46]

(B) Tanzimat Meclisi

Meclis-i Vâlâ'nın başarısı, sonunu da belirlemiş oldu. Asıl kanunları araştırıp hazırlama yükünü öylesine sırtlanmıştı ki, 1849'dan sonra giderek artan işlerin ağırlığı altında ezildi ve işlerin bir yıl kadar gerisinde kaldı. Bu, Kırım Savaşı öncesinde Tanzimat'ın yavaşlamasının başlıca unsuru olduğu gibi, güçlü ve otokratik Tanzimat bürokrasisinin halkı cezalandırmasıyla sonuçlanan çeşitli idarî haksızlıkların artmasının da nedenidir.[47] Saray, Babıâli, Meclis-i Vâlâ ve Bakanlar Kurulu 1854 yılı ilkbahar ve yaz aylarında yaptıkları bir dizi toplantıda bu durumu tartıştılar. Alttan alta, 'Tanzimat Adamları' içinden, hâlâ Mustafa Reşid Paşa'nın önderlik ettiği yeni bir siyasal nesil doğmuştu. Onun himayesindeki Âli ve Fuad Paşalar'ın yönettiği daha genç Tanzimat bürokratları, tümüyle II. Mahmud zamanında geliştirilen modern sivil eğitim sistemiyle yetişmiş yeni bir 'Genç Osmanlı' kuşağını simgeliyordu. Her ne kadar Mustafa Reşid Paşa ve meslektaşları, ilk büyük Tanzimat hamlesinde belli alanlarda yeni yollar denemişlerse de, bu yeni grup onları yine de fazla yavaş, geçmişe fazla bağımlı ve fazla mütehakkim buluyordu. Meclis-i Vâlâ'nın içinde bulunduğu güçlükleri yenmek ve yeni yasama kurumları oluşturmak için, Âli, Fuad ve çevresindekiler ilk 'Tanzimat Adamları' kuşağını değiştirecek bir araç buldular. 'Tanzimat Adamları'nın güçlerinin asıl kaynağı olan Meclis-i Vâlâ'nın zayıflatılması ve genç kuşak reformcularının elindeki başka bir organla değiştirilmesi gerekiyordu. Bu nedenle müzakere ve plânları, idarî problemler kadar siyasal görüşler de belirliyordu.[48]

Sonunda, Meclis-i Vâlâ'nın iki temel işlevini birbirinden ayırma kararı alındı: Meclis daha çok yargı görevini sürdürecek, yasama işlevi yeni organa verilecekti. Sultan konuyu yalnızca genel hatlarıyla kapsayan 8 Eylül 1854/15 Zilhice 1270 tarihli iradesinde hükûmetin, teb'anın refahı için tutarlı ve yeterli bir biçimde çalışmasını istiyor ve bu amaca ulaşmada en iyi yol olarak, Meclis-i Vâlâ'dan daha küçük, çok daha uzmanlaşmış kurulların oluşturulmasını öneriyordu.[49]

Böylece Meclis-i Vâlâ'ya, Sultan'ın isteklerini ayrıntılı biçimde gerçekleştirecek yasaları düzenleme vazifesi verilmiş oldu. Konuya ilişkin müzakerelerin sonunda, 26 Eylül 1854/3 Muharrem 1271 tarihli bir kanunla, Meclis-i Âli-i Tanzimat ya da kısaca Meclis-i Tanzimat adında tümüyle yeni bir yasama organı meydana getirildi.[50] Bu yeni organ, 'halkı ilgilendiren konulardaki reformları' saptamak ve 'İmparatorluk'taki refah düzeyini' yükseltmek için çalışacaktı. Üyelerden 'devletin kanun ve nizamlarını bilmeleri' ve 'hem dahilî hem de haricî meselelerde uzmanlaşmış olmaları' bekleniyordu, yani deneyimli Tanzimat yöneticileri olmalıydılar. Hem müzakere ve oylamalarda eşitliği sağlamak, hem de devlet meselelerinde daimi otoritenin sesini duyurmalarını güvencelemek ve Meclis'e Osmanlı hiyerarşisinde yeterince güçlü bir konum kazandırmak için, yalnızca en üst rütbedeki bürokratlar arasından seçileceklerdi. Sonuncu koşulu yerine getirmek için, Mehmed Rüştü Paşa, Mehmed Rıfat Paşa, İbrahim Ethem Paşa ve Mehmed Hıfzı Paşa gibi 'Tanzimat Adamları'nın ikinci kuşağının bütün önemli isimleri üyeliğe seçildi. Bu listeye, Dışişleri Bakanlığı'nı da üstlenen Fuad Paşa ile Meclis Başkanlığına getirilen Âli Paşa da tabiî dahildi.[51] Âli ve Fuad Paşalar böylece Tanzimat Meclisi'ni ele geçirmiş oldular, kısa süre sonra da birinci kuşak 'Tanzimat Adamları'nın çoğunu üyelikten uzaklaştırdılar.

Tanzimat Meclisi'ne karargâh olarak, eski Meclis-i Maarif'in Babıâli'deki odaları verildi. İlk toplantısı 7 Ekim 1854/15 Muharrem 1271'de yapıldı.[52] Hemen, kendi iç tüzüğünü düzenlemek dahil, Meclis-i Vâlâ'dan devraldığı yasama görevini üstlendi. Bu tüzük, 22 Ekim 1854/29 Muharrem 1271'de yayınlandı.[53] Başlıca amacı şöyle açıklanmıştı: 'Tanzimat reformlarını tamamlamak ve geliştirmek.' Ordu ve eğitim gibi bazı alanlarda uzman teknik idareci kadrolar çoktan oluşturulmuştu, Tanzimat Meclisi, rütbe ve otorite açısından hepsinin üzerine, daha doğrusu onlardan ayrı ve üstün, Bakanlar Kurulu ile eşit, doğrudan Sultan'a bağlı bir konuma getirildi. Meclis-i Vâlâ'nın, yalnızca Bakanlar Kurulu'nun ilettiği konuları tartışma izni varken, Tanzimat Meclisi'ne uygun gördüğü her konuda yasa çıkarmak, Osmanlı memurları ve İmparatorluk'taki 'diğer bilgili' kişilerin ilettiği önerileri kabul edip değerlendirmek yetkisi tanındı. Bu, Sultan'ın teb'asına, bir süredir yöresel, bölgesel ve yerel düzeyde, temsilî konseylerde sahip oldukları katılım hakkını, ilk kez merkezî hükûmette de kullanabilmeleri için açılan bir kapıydı. Meclis, tanıklığına başvurmak istediği herkesi çağırmak, bakanları ve aldığı karar ve çıkardığı yasaların pratikte nasıl uygulandığını görmek için Babıâli'deki konseyleri soruşturmak ve denetlemek hakkına sahipti. Böylece Osmanlı yasama ve yürütme işlevleri ilk kez ayırılmış, yasama organına, yürütme organını denetleme ve kontrol etme gücü verilmiş oluyordu. Bu, sorumlu parlamenter hükûmete ulaşan uzun yolun başlangıcıydı. Bu hak kendisine hiçbir zaman tanınmamış olduğu halde Meclis-i Vâlâ yeni yasa tasarıları hazırlamayı geleneksel olarak sürdürür, ancak bunlar çoğunlukla onun katılımı olmaksızın yasalaşırdı. Ama şimdi, önce Meclis-i Tanzimat tarafından tartışılmadan ve Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmadan hiçbir tasarının yasa haline gelemeyeceği ilk kez ilân ediliyordu.

(Devamı Gelecek Sayıda)

[1] S.J.Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: The Provincial Representative Councils, 1839-1876", Near Eastern Round Table (New York University, 1969) tutanaklarıyla birlikte yayınlanacaktır.

[2] Osmanlı Yönetici Sınıfı; Mülkiye, Askeriye, Maliye ve İlmiye olmak üzere dört gruba ayrılmıştı; bkz. S.J.Shaw, "The Ottoman View of the Balkans", *The Balkans in Transition*, (der.) C. ve B. Jelavich (Berkeley ve Los Angeles, California, 1963), s.56-80. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (Ankara, 1948) Osmanlı yönetim biçimini daha ayrıntılı inceler.

[3] Osmanlı düşüncesindeki *had* kavramının varlığı, Osmanlı metinlerinde açıkça ifade edilmişse de, bu kavram henüz yeterince incelenmemiştir. Bkz. J. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople, 1921), s.768-9; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (üç cilt, İstanbul, 1946-58), cilt I, s.698-9; *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük* (İstanbul, 1968), s.432.

[4] S.J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: The Nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *Journal of Modern History*, cilt XXXVII (1965), s.291-306, ve özellikle s.294; Bernard Lewis, *THe Emergence of Modern Turkey* (Londra, 1961), s.58.

[5] Mehmed Ataullah Şanizade, *Şanizade Tarihi* (dört cilt, İstanbul, 1299-1/1873-4), cilt III, s.198-205; cilt IV, s.2-5, 37-8, 201.

[6] II. Mahmud'un reformları için bkz. Lewis, *Emergence*, s.75-103; idareci kadroların gelişmesi için, aynı eser, s.94-7; ayrıca Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1954), cilt VI, s.123-6; Ahmed Lûtfi, *Tarih-i Lûtfi* (Sekiz cilt, İstanbul, 1290-1328/1873-1910); 9. ciltten 13. cilde kadar, 1846 ile 1876 yılları arasını kapsar, Ankara Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde elyazması halinde bulunur, fotokopileri University of California, Los Angeles'in Üniversite Araştırma Kütüphanesi'nde mevcuttur, cilt III, s.145.

[7] Lewis, *Emergence*, s.104-7; Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12 (Ankara, 1953), s.7-11; Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (iki cilt, Paris, 1882-4), cilt I, s.47-51; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), s.164-90; Karal, *Osmanlı Tarihi* (2. basım, Ankara, 1961), cilt V. s.169-85.

[8] *Takvim-i Vekayi*, no.163 (II Muharrem 1254/6 Nisan 1838); *Moniteur Ottomane*, no.131 (II Sefer 1254/5 Mayıs 1838); Ahmed Lûtfi, *Tarih-i Lûtfi*, cilt V, s.108; Şanizade, cilt III, s.137-8.

[9] Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s.123, 23 Mart 1827'de kurulduğunu belirtir ve bu Lewis tarafından da kabul edilir (*Emergence*, 2. basım, s.99); Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, N.J., 1962) s.28, tarihi daha doğru verir: '1838 başları'.

[10] Lûtfi, cilt V, s.108; *Moniteur Ottomane*, no.131 (II Sefer 1254/6 Mayıs 1838); Şanizade, cilt III, s.137-8.

[11] *Takvim-i Vekayi*, no. 166, 22 Rebi I 1254/14 Haziran 1838.

[12] *Moniteur Ottomane*, no. 133 (I Rebi II 1254/24 Haziran 1838); *Takvim-i Vekayi* no.166 (22 Rebi I 1254/14 Haziran 1838); *Başbakanlık Arşivi* İstanbul (BA) *İrade-Dahiliye* 3167, (29 Rebi I/22 Haziran 1838).

[13] Üzerinde tartışılan her sorunla ilgili dokümanlar Meclis-i Vâlâ tarafından dosyalanıp, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nin *İrade* belgeleri koleksiyonunda toplanmıştır. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi* (Ankara, 1955), s.51-2.

[14] Bkz. Örneğin, BA, *İrade-Dahiliye* 1806 (I Sefer 1257/25 Mart 1841).

[15] BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ* 397 (15 Rebi I 1256/17 Mayıs 1840); Topkapı Saray Arşivi (TKS), E 1395; Lûtfi, cilt VI, s.75-6; Kaynar, *Mustafa Reşit*, s.198-200.

[16] *Hatt*'ın (ilânı 3 Kasım 1839) metni, *Takvim-i Vekayi*'nin 187. sayısında (15 Ramazan 1255/22 Kasım 1839) yayınlanmıştır; ayrıca aynı metin *Düstur* (1. basım, İstanbul, 1288/1871) ve Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt V, s.255-64'de de bulunabilir, resmi tercümesi için bkz. F.E.Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement* (Cambridge, Mass., 1942), s.177-9.

[17] Lewis, *Emergence*, s.105-6; Davison, *Reform*, s.239-40; Kaynar, *Mustafa Reşit*, s.176-85; Lûtfi, cilt VI, s.60-5; *Resimli Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* (altı cilt, İstanbul, 1957-63), cilt VI, s.2975-87.

[18] Orijinal belgeler E 1395 ve E 1448, TKS'de. Bunlar, *Takvim-i Vekayi*, no.188 (18 Şevval 1255/25 Aralık 1839) ve Lûtfi, cilt VI, s.75-8'de tümüyle yayınlanmıştır.

[19] Yasanın orijinal metni BA, *İrade-Dahiliye* 120 ve *Mesail-i Mühimme* no.19/3'de bulunmaktadır, yayınlandığı yerler: *Takvim-i Vekayi*, no.188 (18 Şevval 1255/25 Aralık 1839) ve Lûtfi, cilt VI, s.77-8. Biraz değişik müsvedde metni ise BA, *Mesail-i Mühimme*, no.55, s.1'dedir. Türk alfabesiyle yazılmış bir metinle kanunun İngilizce tercümesi Public Record Office, London, Dışişleri Arşivi'nde (FO) 78/392 (Ponsonby to Palmerston, no.3,7 Ocak 1840 tarihli rapor) mevcuttur.

[20] *Encümen-i Âli* deyimi yalnızca BA, *İrade-Dahiliye* 120 orijinal metninde görülmekte, diğer metinlerde zikredilmemekte, daha sonraki belgelerde de kullanılmamaktadır.

[21] BA, *Meclis-i Tanzimat*, cilt I, s.4-6; *Takvim-i Vekayi*, no.519 (14 Cemazi I 1271/3 Şubat 1855); Karal, *Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s.122.

[22] Lûtfi, cilt VI, s.92-97; Kaynar, *Mustafa Reşit*, s.210-11; *Takvim-i Vekayi*, no. 195 (II Muharrem 1256/15 Mart 1840); Ahmed Rasim, *Istibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye* (iki cilt, İstanbul, 1923), cilt I, s.244-7.

[23] Meclis-i Vâlâ, Meclis-i Hass ve Sultan tarafından, orijinal tekliflerin değiştirilme süreci, yukarıda dn. 12'de anılan dosyalardan izlenebilir. Örnek olarak, bkz. BA, İrade-Meclis-i Vâlâ 3712/I, 3712/6 ve 3712/8.

[24] BA, *İrade-Dahiliye* 380 (yıl 1256); *Takvim-i Vekayi*, no.194 (26 Zilhicce 1255/1 Mart 1840).

[25] Lûtfi, cilt VII, s.16; BA, *İrade-Dahiliye* -1471 (6 Cemazi I 1256/6 Temmuz 1840); BA, *Cevdet-Dahiliye* 7317 (21 Cemazi II 1257/9 Ağustos 1841); İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, MS TY748, varak 24a.

[26] BA, *Cevdet-Dahiliye* 7311, (22 Rebi II 1257/13 Haziran 1841).

[27] Lûtfi, cilt VII, s.16; BA, *Mesail-i Mühimme* 19/1 (27 Cemazi I 1257/18 Temmuz 1841).

[28] Tam metin için bkz. *Takvim-i Vekayi*, no.229 (15 Cemazi II 1257/3 Ağustos 1841) ve no. 230 (27 Cemazi II 1257/15 Ağustos 1841); ve *Mesail-i Mühimme* 19/2 (23 Cemazi II 1257); ve Lûtfi, cilt VII, s.16-17.

[29] BA, *Mesail-i Mühimme*, no.17 (20 Sefer 1257/13 Nisan 1841); *Mesail-i Mühimme* 19/2 (23 Cemazi II 1257/11 Ağustos 1841).

[30] BA, *Mesail-i Mühimme*, 19/9 (24 Cemazi II 1257/12 Ağustos 1841).

[31] BA, *Mesail-i Mühimme*, 19/7; BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ* 854 (29 Receb 1257/6 Ekim 1841).

[32] BA, *İrade-Dahiliye* 3137 (8 Cemazi II 1258/17 Temmuz 1842).

[33] Lûtfi, cilt VII, s.43,56; BA, *İrade-Dahiliye* 4021 (15 Şevval 1259/10 Kasım 1843).

[34] Lûtfi, cilt VII, s.23,76; BA, *Mesail-i Mühimme*, 56/2 (yıl 1261/1845).

[35] BA, *İrade-Dahiliye*, 4034 (25 Şevval 1259/20 Kasım 1843); TKS, E2260 (yıl 1261/1845); BA, *İrade-Dahiliye*, 3137 (8 Cemazi II 1258/17 Temmuz 1842).

[36] Lûtfi, cilt VIII, s.177; TKS, E2260 (yıl 1261/1845); BA, *İrade-Dahiliye* 4034.

[37] F.O. 78/564 (3 Aralık 1844); BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ* 871 (1 Receb 1261/6 Temmuz 1845).

[38] Bkz. Meclis-i Vâlâ dosyaları, BA, *İrade* 1254/1838-1839 ile 1270/1853-4 arası; ayrıca Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-i Âsar* (İstanbul) adlı eserinde 1257/1841 ile 1261/1845 yıllarındaki Meclis anılarında müzakereleri ayrıntılarıyla verir.

[39] BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ* 854 (29 Receb 1257/16 Eylül 1841); BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 96 (19 Muharrem 1271/13 Ekim 1854); BA, *İrade-Dahiliye* 4308 (1 Rebi I 1258/12 Nisan 1842); *İrade-Dahiliye* 5067 (15 Şevval 1264/14 Eylül 1848); Lûtfi, cilt VI, s.100; *Takvim-i Vekayi* no. 439 (17 Şevval 1266/26 Ağustos 1850).

[40] Rapor ve konuşmalar BA *İrade*. Meclis-i Vâlâ kısmında, her oturumun tarih sırasına göre bulunmaktadır. Bazıları *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır, örneğin no. 280 (12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845), no.364 (13 Sefer 1264/20 Ocak 1848), no.381 (10 Receb 1264/12 Haziran 1848), ve no.398 (20 Sefer 1265/15 Ocak 1849), Ayrıca bkz. Sadık Rıfat Paşa, *Müntehabât-i Âsâr*, 10 Cemazi I 1261/17 Mayıs 1845 tarihli rapor; Lûtfi, cilt IX, s.63.

[41] *Takvim-i Vekayi* no. 265 (14 Muharrem 1260/5 Şubat 1844); no.280 (12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845); no.381 (10 Receb 1264/12 Haziran 1848); Rıfat Paşa, aynı eser; Lûtfi, cilt IX, s.99-100

[42] *Takvim-i Vekayi*, no.280 (12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845); BA, *İrade-Dahiliye* 2008 (1 Sefer 1261/9 Şubat 1845).

[43] Davison, *Reform*, s.46-7; Lûtfi, cilt VII, s.15-17; FO 78/597 (22 Mayıs 1845).

[44] FO 78/595 (20 Mart 1845), FO 78/596 (22 Mayıs 1845).

[45] Mecalis-i İmariye'nin gerçek raporları, BA *İrade* arşivi, Meclis-i Vâlâ kısmındaki dosyalarda, bu raporlara dayanarak hazırlanan kanun ve nizamnamelerle birliktedir.

[46] Kaynar, *Mustafa Reşit*, s.214-18; Lûtfi, cilt VI, s.100-1; cilt VIII, s.28-9; cilt IX, s.3-4; *Takvim-i Vekayi* no.213 (20 Şevval 1256/15 Aralık 1840), no.214 (10 Zilkade 1256/4 Ocak 1841).

[47] Sadık Rıfat Paşa, 20 Şevval 1266/29 Ağustos 1850 tarihli rapor s.19-22, 25 Cemazi II 1257/14 Ağustos 1841 tarihli rapor s.63-73; 20 Şaban 1261/24 Ağustos 1845 tarihli rapor s.5-10; ayrıca bkz. Cevdet, *Tezakir* 1-12, s.31-32, 36.

[48] Dönemin politik mücadeleleri için bkz. *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt VI, s.3060-3, 3088-93; Cevdet, *Tezakir 1-12*, s.67-89, *Tezakir 13-20* (Ankara, 1960), s.3-74; Ercümend Kuran, 'Reşid Paşa', *İslam Ansiklopedisi*, cilt IX, s.701-5; Davison, *Reform*, s.81-113; Orhan F. Köprülü, 'Fuad Paşa', *İslam Ansiklopedisi*, cilt IV, s.672-81; Mehmet Süreyya, *Nuhbat-ul Vekayi* (İstanbul, iki cilt), cilt 1, s.227-78.

[49] *Takvim-i Vekayi*, no.510 (18 Zilhicce 1270/13 Eylül 1854) ve Lûtfi, cilt IX, s.99-100.

[50] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 79.

[51] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 79; BA, *İrade-Dahiliye* 3769; Cevdet, *Tezakir 1-12*, s.36.

[52] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 79; *Takvim-i Vekayi* no.512 (Muharrem sonu 1271/23 Ekim 1854).

[53] BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 96 (19 ve 27 Muharrem 1271/12 ve 20 Ekim 1854'de yayınlanan belgeler); nizamnamenin kendisi BA, *İrade-Meclis-i Mahsus* 96/3'dedir.

Geçmiş Zaman Olur ki Hâyali Cihân...

Kaka Deyip Geçmemeli

HALİL ERDOĞAN CENGİZ

Öyle boktan ilâç mı olurmuş demeyin. Atalarımız olur dediklerine göre bir deneyin. Onun tadını lezzetli bulmasanız bile, bu sohbetten hazzedeceğinize eminiz.

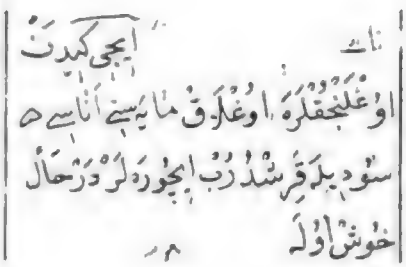

Kakanın İlaç Olduğu Günler:

KAKA ve ilaç kavramlarını bağdaştırmayıp gülenlerin ve konuyu ciddîye almayanların, öncelikle, özel kitaplığımızdaki bir tıbbî yazmadan alınan ve fotokopisi yanda bulunan aşağıdaki ilâcı okuyup kendilerine çeki düzen vermeleri gerekir:

Nev'i dîger *Eğer bir avretin oğlı ve kızı olmasa, tavşan mâyesini (kakasını) alup bir kırat misk ve za'firân (safran) katup, döğüp kendüsinde duta; dört sâ'at yâhûd günden sonra eriyle cem'-ola, biiznillahi te'âlâ hâmile ola.*

Bu ilâç, hem konuyu ciddîye almayanlara hadlerini bildirebilecek, hem de *"Tavşan kakası gibi ne kokar ne bulaşır"* deyiminin haksızlığını ortaya koyarak tavşan kakasının fazîletini kanıtlayabilecek güçtedir.

Şâyet ilâç yapılabilen tek kaka kendisi olsaydı, hiç şüphesiz tavşan kakası daha fazla değer kazanmış olacaktı. Ne var ki *oğlak kakası, at kakası, kara eşek kakası, güvercin kakası ve diğerleri* de

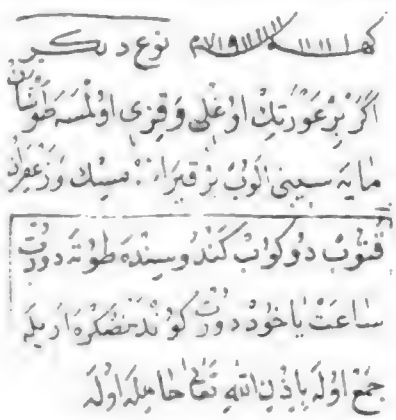

ilâçlar arasında yeralmış; böylece, tavşan kakasının itibârını yok edememişse de azaltmıştır. Şimdi bu kakaların hangi dertlere devâ olduğunu görelim.

Oğlak Kakasından İshâle İlaç Olur mu?

"İçi giden oğlancuklara, oğlak mâyesini (kakasını) anası südiyle karışdurup içüreler, derhal hoş ola.

Feminist bayanlar *oğlancuk* kelimesine bakıp da kızların bu ilâçtan yoksun kaldıklarını düşünmemelidirler. Çünkü oğlancuk, kız olsun erkek olsun çocuk, bebek anlamında kullanılmıştır.

Ayrıca, "komşunun kızına içinin gittiğini" söyleyecek oğulcuklarına, bu ilâcı uygulamaya kalkışabilecek analara da hatırlatalım; *içi gitmek* burada *can atmak, istekle kıvranmak* anlamında değildir. *İçi gitmek, içi sürmek,* ishâle yakalanmak demektir.

At Kakası, Karın Köpürmesi Hastalığına Devâ Olmaz mı?

Karın köpürmesi hastalığına, bakılan sözlüklerde rastlanmamıştır. Ancak *karın,* mîde; *köpürmek* de ekşimek anlamlarında kullanıldığından mîde ekşimesi ya da mîde ile ilişkili bir başka hastalık olduğu düşünülebilir. Bu derde neyin iyi geleceği bir cümle ile açıklığa kavuşturulmaktadır: *Eger oğlancuğun karnı köpürse, at bokı içürseler fâide*

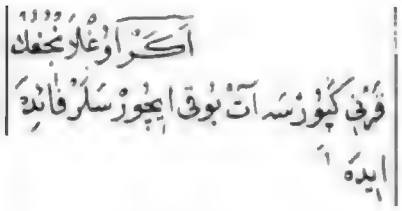

ider.

Çocuklara ilâç olarak verildiğine bakıp da at kakasını hafife almak akıllıca bir iş değildir. Çünkü Ebûbekir Nusret Efendi, *Mâhazar* adlı ünlü eserinde bu *devâ*'nın hem yaşının, hem kurusunun büyüklerde de ilâç olarak kullanıldığını aynen şu cümlelerle belirtmektedir: *"At zibilinden (kakasından) tâzesini bir astârdan geçürüp, bir derhem kadar gül yağına sokup beş on damla aldıktan sonra hilt idüp, sıcak olmak şartiyle illetlü kulağa tamzırsalar (damlatsalar) fil-hâl (hemen) cümle illetleri defe ider... Ve kuru at zibilini rur'af-ı kattâl (öldürücü burun kanaması) sâhibünün burnına dutsalar Çil-hâl cümle illetleri katr olur. Bu iki hâssa CÂBİR'ün HAVÂSS-I KEBÎR'indendür diyü İbn Baytâr tenbîh ider."*

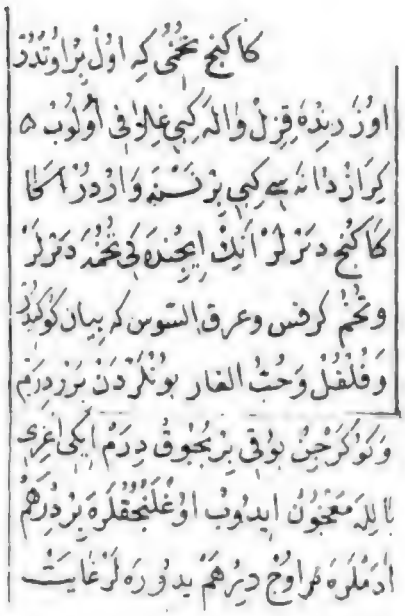

1,5 Dirhem Güvercin Kakasının Katılmasıyla Büyüklere ve Küçüklere İlâç Yapılamaz mı?

Kâkenc tohumunı ki ol bir otdur, üzerinde kızıl ve ala gibi gılâfı olup kiraz danesi gibi bir nesne vardur, ana kâkenc derler, anın içindeki tohumuna derler ve tohmı-i kerefs (kereviz tohumu) *ve ırku's-sûs ki beyân kökidür ve fülfül ve hubbü'l-gar, bunlardan birer dirhem ve güvercin bokı bir buçuk dirhem, iki ağrı* (katı) *bal ile ma'cûn idüp oğlancuklara bir dirhem, âdemlere üç dirhem yedüreler, gaayet nâfi'dür* (yaranlıdır).

Bu tanımın içinde, bu ilâcın hangi dertlere devâ olduğu belirtilmemiştir. Ancak bir önceki ilâcın taş erittiği ve belsoğukluğuna iyi geldiği göz önüne alınırsa, bunun da o dertlere iyi geleceği kabûl edilebilecektir.

Gelelim Kara Eşek Kakasının Fazîletine:

Bu ilâcın etkinliğinin sıradan bir eşek kakası değil, mutlaka kara eşek kakası kullanılmasına bağlı olduğunu vurguladıktan sonra tanımına geçelim. Metinde aynen şöyle denilmektedir:

"Nev'-i âher. Kara eşek tersini avcına alalar. Bir dutulmaduk (kullanılmamış) *çölmek* (çömlek) *içine koyup üzerine su koyalar. Üstüni bez ile örteler ve bir gice ayaza koyalar. Sabah süzeler. Bir pâre* (parça) *şeker katup içüreler. Ümmü's-sıbyân def' ola."*

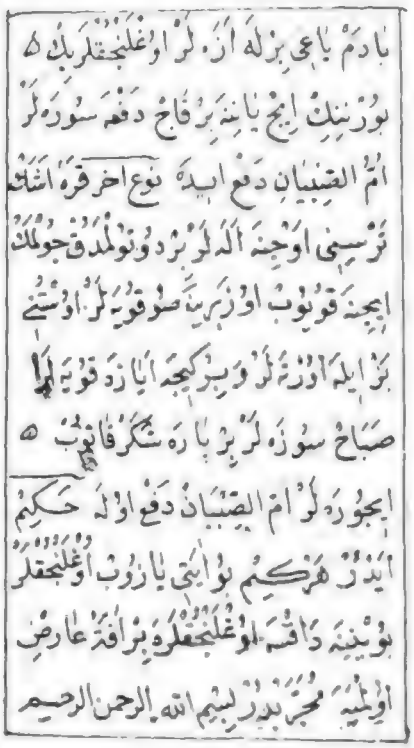

Ümm, *ana*; sıbyân, *çocuklar* demek ise de *ümmü's-sıbyân* burada, çocukların anası gibi bir anlam taşımaz. Hummâ ile karışık sara hastalığı demektir. Bir eski tıb terimidir. Zamanımızdaki febril konvülsiyon *(ateşli havâle)* olsa gerektir.

Hayvan kakasının bunca derde devâ olduğu bir dönemde, insan kakasının ihmâl edilip geri (yani ilerleme yolunda) bırakılması, elbette insanlar için bir tür aşağılanma belirtisi olacaktı. Bereket versin, hekimlerden biri insanoğlunu bu kötü durumdan kurtarmış, değil büyüklerin, küçüklerin kakasının bile ilâç olabileceğini ortaya koymuştur.

Çocuk Kakası:

"Nev'-i âher: Oğlan mâyesinden (kakasından) buçuk dirhem, anası südüyle karışdurup içürseler derhâl hoş ola."

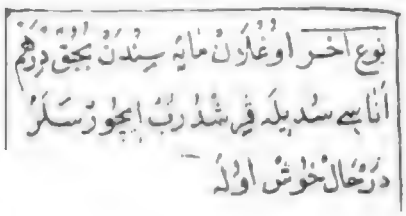

1,5 dirheminin yani 5 grama bile varmayan bir miktârının dertlere devâ olduğu anlaşılan böylesine değerli bir nesneyi insanların sorumsuzca birbirlerine atmaları önemli bir değerbilmezlik ve savurganlık örneği oluştursa gerektir.

Bu savurganlığın eski bir Paris modasından kaynaklanması da ihtimâl dahilindedir. *Max Kemmerich*, Behçet Necatigil'in kalemiyle dilimize aktarılan *Tarihte Garip Olaylar* adlı eserinde: *"1697 yılında bile, bir polis raporuna nazaran Paris halkı bütün kirli suları, sidikleri, her çeşit pislikleri gece gündüz pencerelerden sokağa boşaltırlardı... Sokaklarda helâ bulunmadığı için sokak köşeleri, kilise civarları, hattâ sarayların etrafı bu işte kullanılırdı. Meselâ Palais de Justice'de her yerde insan pisliklerine rastlanır, Louvre da bu nevi kirletmelerden masun kalmazdı: avlularda, merdivenlerde, balkonlarda, kapı arkalarında nerede sıkışmışsa adam güpegündüz yükünü boşaltır, saray halkı oralı bile olmazlardı... Küçük abdest hattâ XIX. yüzyıl ortalarına kadar sokaklara edildiği, oturaklar eskisi gibi sokaklara boşaltıldığı için, bunların yaydıkları kokular geçmişi aratmadılar. 1780'de halkın protestosu üzerine polis, oturak vesâir kapların sokağa dökülmesini yasak etti"* demektedir.

Ancak bu kaka atma işinin, Türk Dil Kurumu sözlüğünde belirtildiği gibi *leke sürmek*'le, *kara çalmak*'la kalmayıp öldürücü silâh etkisinin bulunduğu dö-

nemlerinin olduğu da unutulmamalıdır. Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin Türkçe Yazmalar Bölümü'nde 1854 no.da kayıtlı *Kitâb-ı Berrâşân ma'a Bekriyân* adlı bir eser vardır. Rahmetli Âgah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin Giriş bölümünü oluşturan I. cildinde (s. 154-155) bu yazmayı her nedense "Kaba şaka, sataşma, taşlama, kınama ve iğrenç yerme ve sövme olarak yazılan eserler" arasında göstermiştir. Aslında sarhoşları ve berş yiyenleri karikatürize eden ve düzyazılı Türk mizâh eserlerinin en başarılı eski örnekleri içinde yeralması gereken bir eserdir. Edepsiz eserler kategorisine sokulması yerine alkolizmin ve keyif verici zehir tutkunluğunun aleyhtarı bir eser olarak tanıtılması daha uygun olurdu. Bilinen tek nüshasının noksan olması ise bir talihsizliktir. Bu eserde bekrîler ile berrâşlar arasında çıkan hayâlî bir savaş anlatılır. Sarhoşlar, dalgaya düşüp kendilerinden geçen tiryâkîleri tedirgin etmeye başlarlar. Berrâşların başkanının bekrîlerin başkanı katındaki barışçı girişimleri olumlu sonuç vermeyince, iş kavgaya ve savaşa dönüşür. Sonunda taraflar İmparatorluğun her yanına haber salıp kendilerinden olanları bir meydan savaşına katılmaya çağırırlar. Her iki ordu karşı karşıya gelir. Savaş başlar ve değişik cilveler göstererek sürer. İşlerin kötüye gittiğini gören berrâşlar uzun süre vücutlarında tuttukları ve aldıkları zehirleyicilerle salt zehire dönüştürdükleri kakalarının çok küçük pire kadar ufak parçalarını hasımlarına atarak onları yok etmeyi denerler. Bu eser bizdeki kaka atmanın adıyla sanıyla apaçık varolduğunu ortaya koyan ve tam 279 yıllık bir maziye sahip bulunan tek belge durumundadır. Bu işlem diğer kaynaklarda mecâzen; iftirâ, gammazlık, dalga geçme gibi değişik ve kapalı adlarla yazılı bulunmaktadır.

Hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi de ünlü *Hezâr Esrâr* (Bin Sır) adlı kitabında kakanın sırlarına değinmekten kendisini alamamıştır. Bu kakaları büyüklük sırasına göre şöylece belirtmek mümkündür:

Arslan Kakası:

Hayvanların kralı arslanınki dururken bir başkasınınki ile konuya girmek elbette saygısızlık olacaktır. Bu yüzden arslanın hakkı arslana tanınmak zorunda kalınmıştır. Arslan kakasının yararı şudur:

"809. *Esed* (arslan) *zibili* (kakası) *hall olunup* (eritilip) *şarâb ile işrâb olunan* (içilen) *hamrdan* (şaraptan) *teneffür olunur* (tiksinilir)."

(۸۰۹) اسد زبلی حل اولنوب
شراب ایله اشراب
اولنان خمردن تنفر اولنور

Bu bozuk cümleden çıkarılabilen anlam, içinde arslan kakası eritilmiş şarabı içen kişinin şaraptan nefret edeceğidir. Arslan kakasının alkolikler üzerindeki etkisi gerçekten büyük olmalıdır. Çünkü *Hezâr Esrâr*'da bir kez verilmekle yetinilmemiş, iki ayrı sırrın sermâyesini teşkîl etmiştir. Kitapta daha önce yazılmış olan ikinci sır şöyledir:

"207. *Bir denk* (0,801 gr) *arslan tersi* (kakası) *şarâb ile hall olunup* (eritilip) *müdmin-i hamra* (gece gündüz şarap içip ayık gezmeyene) *işrâb olunsa* (içirilse) *ol âdem teneffür idüp bir dahi şürb-i hamra* (şarap, içki içmeye) *meyl eylemez diye TUHFE tahrîr ider* (yazar)". Buradan da anlaşılmaktadır ki eskilerin kendinden geçip ne yaptığını bilmez duruma gelen alkolikler, cıvık sarhoşlar için kullandıkları *"Kaka içesi"* deyimi bir bedduâ değil, ilâcını içsin de iyi olsun anlamındaki bir temenniden ibârettir.

Sığır ve Kedi Kakası:

Sığır kakası haşmetçe arslan kakasından ileridedir. Ancak niceliğin değil niteliğin gözönünde tutulması gerektiğinden, protokola uyularak ikinci sıraya geçirilmiştir. Kendininki ise hânedân ilişkileri nedeniyle VİP değil VİB ya da VİK (Very important kaka) işlemine tâbi tutulmuştur. Bunların yararı aşağıdaki sırda belirtilmiştir:

"789. *Karınca, bir mahalle müstevlî oldukda* (bir yeri kapladığında, istîlâ ettiğinde) *kurbinde* (yakınında) *sığır tezeği yâhûd kedi tersi ihrâk olunsa* (yakılsa) *karıncalar ol mahalden firâr ederler* (kaçarlar)".

Bu sırrın tek kusuru: "Ya insanlar? Karıncanın kaçtığı yerde o kokuyu ve dumanı çekip dururlar mı?" sorusunu cevapsız bırakmasıdır.

Katır Kakası:

Katır kakasının özelliği öksürüğü gidermesidir. Yemek, içmek sözkonusu edilmediği için kullanım rahatlığı da vardır. Yararlanma biçimi şöyledir:

"767. *Öksürüğü olan kimesne* (kişi) *katır tersine tükürüp atsa, öksürüğü def'olur* (gider)".

Tavşan Kakası:

Tavşan kakasının Doğu usûlü kullanılmasının hâmile kalamayan kadınları hâmile bıraktığını görmüştük. Aynı kakanın Avrupa tarzında kullanılması ise gebe kalmayı önlemektedir. Hekimbaşı Mustafa Behcet Efendi'nin Dr. Mathiole'den naklettiği sır şudur:

"159. *Bir hâtun tavşan tersini yanında ıstihsâb eylese mâdâm ki yanındadur, veled getürmez olup 'âkır* (kısır) *olur diyü Matyol tahrîr ider* (yazar)".

Görülüyor ki âile planlaması zor bir iş değildir. Bunun için doğum kontrol hapı vb. birçok ilâca, araca gerece gerek yoktur. Bir hanımefendinin yanında tavşan kakası taşıması mes'eleyi kökünden çözümlemeye yetecektir. Avrupa ile bizim aramızda tavşan kakası standartlarında sağlanan uyum konusunda söylenecek sözümüz yoktur.

Sinek Kakası:

Cirmindeki küçüklüğün hatırlatılmasına gerek duyulmayan sinek kakasının etkinliği tarım kesimindedir. Efendi Hazretlerinin bu konuda açıkladığı sır aynen şöyledir:

"217. *Sinek tersi ile mülemmâ* (bulaşık) *bir ip gars olunsa* (dikilse), *na'na'* (nâne) *nâbit olduğu* (bittiği) *efvâh-ı enâmda* (halk ağzında) *meşhûrdur*".

Fil Kakası:

Efendi Hazretlerinin, hiçbir derde *devâ* olmamasına rağmen *Hezâr Esrâr*'a aldıkları biricik *sır*lı kaka fil kakasıdır. Bu ayrıcalık, ona, yaratabileceği büyük tehlikeye karşı insanları uyarmak için tanınmış olsa gerektir. 79 numaralı sırda aynen şöyle denilmektedir:

"79. *Kezâlik, bir kapalı odada fil zibili* (kakası) *ihrâk olunsa* (yakılsa), *camlar münkesir olur* (kırılır) *diyü TUHFE tahrîr ider* (yazar)".

Şimdi, mânevî olanlar ve yakacak olarak kullanılanlar dışında, insanlık târihinde en çok kullanılan ve yararlanılan kaka hangisidir yolunda bir soru hatıra gelirse; cevap, her hâlde, *köpek kakası* şeklinde karşımıza çıkacaktır. Bilindiği gibi köpek kakası, tabakların *(debbâğların)* deri terbiyesinde kullandıkları vazgeçilmez bir gereç idi. Köpeğinkinin yerine bir başkasınınki de kullanılamıyordu. Biz sağa sola bakıp, kaka deyip, burun kıvırıp, geçip gidiyoruz. Bunun yerine, hem köpek kakasına, hem de onun gibi itibâr kazanmış diğer kakalara bakılsa da, acabâ işin içinde nasıl bir iş vardır diye düşünülse daha doğru olmaz mı? □

"Yeni Alman Mimarîsi"

Nazi Mimarî Sergisi

GÜLTEKİN EMRE

31 Ocak-15 Şubat 1943 tarihleri arasında Ankara Sergi Evi'nde açılan *Yeni Alman Mimarisi* sergisi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de Almanların gerçekleştirdikleri, daha doğrusu propaganda amacıyla düzenledikleri pek çok kültürel etkenliklerden biridir. Sergiyi, dönemin en fırtına ve en aktif Büyükelcisi von Papen açar. Von Papen sergiyi açarken yaptığı konuşmada, "İnkılâblar yaratan beynelmilel mücadele ve gerginliklerin vuku bulduğu bir zamanda yeni Alman tarzı mimarîsi hakkında bir fikir verecek olan böyle bir serginin açılması belki füzulî telâkki edilebilir; fakat nefîs san'atların kıraliçesi olan mimarlık, muazzam eserlerini hakikaten büyük devirlerde yaratmıştır. Eski zamanın, Ortaçağın ve Barok devrinin büyük eserleri mimarlıkta tezahür etmekte ve bu devirlerin ölmez abidelerini zamanımıza kadar yaşatmaktadır" dedikten sonra, asıl amaçlarının ne olduğunu da şöyle dile getiriyor Von Papen, "Onun için bilhassa şimdiki gibi içimizde en büyük heyecanları yaşatan bir devirde istikbali için mücadele etmekte olan bir milletin san'at sahasında ne gibi muazzam başarılar vücuda getirebileceğini göstermeği yerinde bir hareket saymaktayız."

Sergi "Nafia Vekili Ekselâns Bay Ali Fuat Cebesoy"un "yüksek himayesi"nde açılır. Serginin bir başka düzenleyicisi de "Alman Devlet Merkezi İnşaat Enspektörü ve Devlet Nâzırı Bay Albert Speer"dir. Elbette "Almanya Hariciye Nâzırı" da serginin Ankara'da açılışını onaylayanlar arasındadır.

Türk basını serginin açılışına büyük ilgi gösterir: 31 İkincikânun 1943 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinin 4. sayfasında şu başlık yer alır: "Yeni Alman Mimarisi Sergisi." Sergiye ilişkin yazı da şöyledir: "Yeni Alman Mimarisi Sergisi yarın (bugün) Sergievi binasında merasimle açılacaktır. Sergi 15 gün açık bulundurulacaktır.

"Sergi bugün saat 18'de basın mümessillerine hususî surette gezdirilmiştir. Bu münasebetle Almanya Büyükelçisi von Papen, Matbuat Umum Müdürü Selim Sarper, Matbuat Umum Müdürlüğü ve Anadolu Ajansı erkânı, Türk ve Alman gazeteciler Sergievinde hazır bulunuyorlardı.

"Sergide Almanya'da bugün yapılmış binaların maketlerile yapılmakta ve yapılacak olan binaların proje ve krokileri teşhir edilmektedir.

"Bugünkü toplantıda teşhir edilen eserler hakkında sergi komitesi tarafından matbuata izahat verilmiştir. Sergi komiseri büyük elçi ile davetlilere gösterdikleri alâkadan dolayı teşekkür ettikten sonra Alman şehirlerinin imar ve tanziminin Alman inşaat işleri arasında önemli bir yer tuttuğunu, bir çok şehirlerde yeni inşaat mevzularının geniş ölçüde tatbik edilmekte olduğunu, fakat bu sergi ile kültürel mahiyette mimari mevzuların gösterilmesi gayesi güdüldüğünü söylemiştir.

"Halen Alman Mühimmat Nâzırı olan Albert Speer tarafından tertib edilen bu sergide maketlerden, fotoğraflardan ve inşaatın bütün teferruatını ihtiva eden küçük mikyasta nümunelerden başka bazı mobilyalar ve bu arada Alman Devlet Reisi Adolf Hitler'in yeni Başvekâlet binasının çalışma odasındaki yazı masası ile koltuğu da görülmektedir.

"Bazı mühim binaların inşaatını derûhte etmiş olan mimar Wilhelm Kreis'a Alman ordusunun muhtelif memleketlerdeki hareketlerini temsil edecek anıtlar yapmak vazifesi de verilmiş olduğundan Fransız, Norveç ve Rusya için inşaası tasavvur edilen askerî anıt-

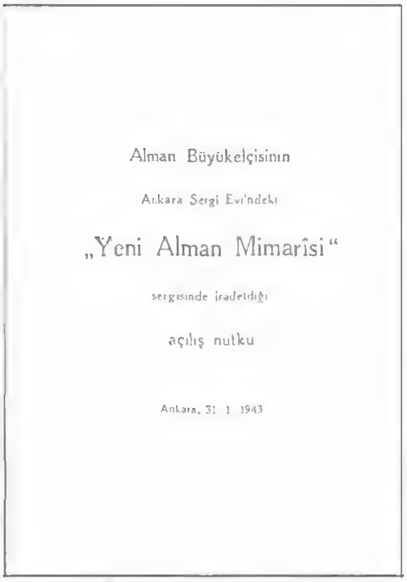

Alman Büyükelçisinin

Ankara Sergi Evi'ndeki

„Yeni Alman Mimarîsi"

sergisinde iradettiği

açılış nutku

Ankara, 31. 1. 1943

Ekselânslar, Bayanlar, Baylar! Sayın Türk Dostlarımız!

„Yeni Alman Mimarisi" sergisinin küşadı resminde bulunmak için vaki olan davete icabet etmek lûtfunda bulunduğunuzdan dolayı beyanı memnuniyet eyler ve burada serginin açılmasına lûtufkâr müsaadesini esirgemeyen Yüksek Türkiye Hükûmetine Alman Hükûmetinin teşekkürlerini arz ederim.

Sayın Nafia Vekili Ekselans Bay Ali Fuat Cebesoy'un yüksek himayesinde açılan bu sergi Alman Devlet Merkezi İnşaat Umumî Enspektörü ve Devlet Nazırı Bay Albert Speer ve Almanya Hariciye Nazırının faal muzaharetile tertip edilmiştir.

İnkılâblar yaratan beynelmilel mücadele ve gerginliklerin vukubulduğu bir zamanda yeni alman tarzı mimarisi hakkında bir fikir verecek olan böyle bir serginin açılması belki lüzumsuz telakki edilebilir, fakat nefis san'atların kıraliçesi olan mimarlık, muazzam eserlerini hakikaten büyük devirlerde yaratmıştır. Eski zamanın, Ortaçağın ve Barok devrinin büyük eserleri mimarlıkda tezahür etmekte ve bu devirlerin en ... abidelerini zamanımıza kadar yaşatmaktadır.

Onun için bilhassa şimdiki gibi içimizde en büyük heyecanları yaşatan bir devirde istikbali için mücadele etmekte olan bir milletin san'at sahasında ne gibi muazzam başarılar vücuda getirebileceğini göstermeği yerinde bir hareket sayınakdayız.

Biz burada tarihî topraklar üzerinde bulunmuyor muyuz? Etilerden kalan abidelerin bakıyesi veyahut Ogüst mabedi mazinin muazzam devirlerine şehadet etmiyor mu? Türk ve Selçuk mimarisinin yarattığı bu harikulâde cami ve türbeler bu topraklara asırlardanberi kendi medeniyetinin damgasını vurmadı mı?

Bizde de böyledir.

Eski ve büyük kiliselerimiz ve şatolarımız o zaman garbın merkezini teşkil eden birinci Alman Devletinin büyük ve heyecanlı tarihini aksettirmektedir. Ortaçağın zinetini teşkil eden mimarî tarzı şehir ve kasabaları süslemektedir.

Vâsi siyasî ve içtimaî bir inkılâba sahne olan zamanımızda da mimarlık san'atına karşı olan borcumuzu yine mimariye daha barız bir vasıf vermekle ifa edebiliriz.

19 uncu ve 20inci asırlardaki teknik terakkiler ve sanayileşme hareketlerinin şehir ve kasabalarda vücuda getirdiği inkişaflar bugünün san'atkâr ve mimarına büsbütün yeni vazifeler tahmil eylemektedir. Büyümekte olan şehir-

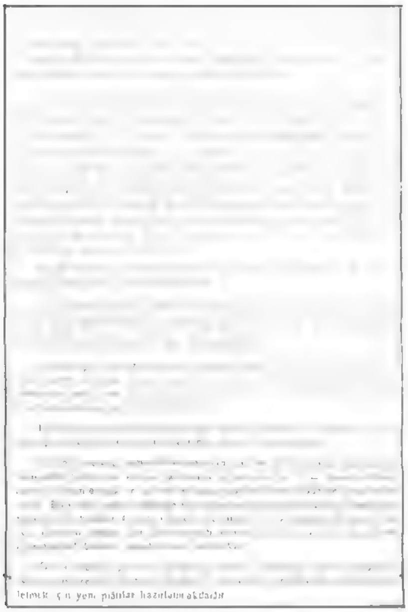

... için yeni plânlar hazırlanmaktadır.

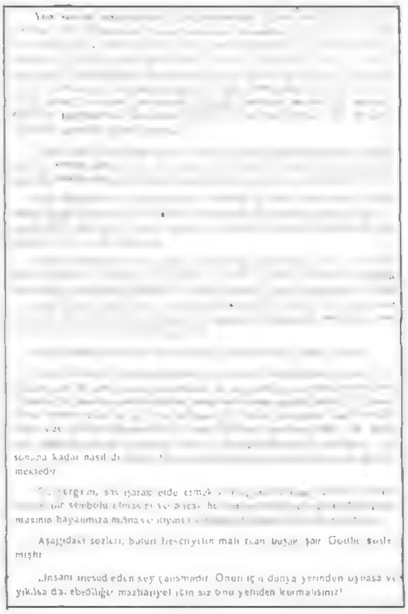

... sonuna kadar nasıl ...
... mektedir.

... sergimiz, ... işaret elde etmek ...
... bir sembolü olması ... ve ancak ...
... masının hayatımıza mâna ve kıymet ...

Aşağıdaki sözleri, bütün hesiyetlerin malı olan büyük şair Goethe söylemiştir.

„İnsanı mesud eden şey çalışmadır. Onun için dünya yerinden oynasa ve yıkılsa da, ebediliğe mazhariyet için siz onu yeniden kurmalısınız!"

Van Papen'in Açılış Nutku.

ların fotoğrafları da teşhir edilen eserler arasında idi.

"Nürnberg civarındaki Nasyonal Sosyalist Partisi toplantı sahasındaki tesisatın maket ve fotoğrafları da vardı ki bu inşaat kısmen tamamlanmıştır.

"Sergi komiserinin verdiği izahata göre bu inşaatta malzeme olarak bilhassa taş intihab edilmiş, demir ve beton uzak tutulmuştur. Bunun faydası inşaatta taşın diğerinden daha uzun ömürlü olması ve bu inşaatın gelecek nesillere bir örnek olarak kalabilmesidir. Bu inşaatta plâstik ve röliyefler büyük bir yer tutmaktadır.

"Bu çok muvaffak olan sergi davetliler üzerinde çok iyi bir intiba bırakmış, eserlerin tetkikinden sonra davetliler hazırlanan büfede ağırlanmışlardır."

Cumhuriyet gazetesinin 1 Şubat 1943 tarihli sayısında da "Ankara'da açılan güzel bir sergi" başlıklı yazıda da sergiye ilişkin şunlar yazılmış:" Yeni Alman Mimarisi Sergisi dün merasimle açıldı. Nafia Vekili ve Alınan büyük elçisi birer nutuk söylediler" alt başlığından sonra, haber olarak da, şunları okuyoruz: "Dün basın mümessilleri tarafından gezilen yeni Alman mimarisi sergisi bugün saat 11'de Alman büyükelçisi von Papen ile Nafia vekili General Ali Fuad Cebesoy'un birer nutku ile açılmıştır. Yeni Alman mimarisi üstadlarının yarattıkları yüksek değerde eserlerden bir kısmının maket, foto, plân ve resimlerini biraraya toplayan bu serginin açılış töreninde vekillerle meb'uslar, Genel Kurmay İkinci Başkanı Orgeneral Asım Gündüz, Mihver ve bitaraf devletler büyük ve orta elçilerile bu elçiliklerin mensubları, Milli Müdafaa ve Genel Kurmay erkânı, diğer..."

Ulus gazetesinin 31 Sonkânun sayısında yeralan sergi yazısında da şunları okuyoruz: "Alınan Devlet Nazırı Dr. Speer'in muavinlerinden Dr. Frank sergiyi Türk basın mümessillerine takdim etmiş ve bunu müteakip gene Dr. Speer'in mesâi arkadaşlarından Dr. Walters Türk gazetecilerine Mimar Daniş'in tercümanlığı ile bu serginin mahiyeti hakkında izahat vermiştir. Dr. Walter'in izahatına göre bu sergi halen Almanya'da devlet eliyle idare olunan inşaat işlerinde hâkim olan mimarî esasları tebarüz ettirmek üzere tertibolunmuştur.

"Dr. Speer bundan bir yıl önceye kadar bu vazifede çalışmakta ve Alman Devlet Reisi'nin tahakkukunu arzu ettiği projeleri hazırlamakta idi.

"Bu değerli mimar gene Führer tarafından bundan bir müddet önce esliha ve mühimmat nâzırlığına tayin edilmiştir.

"Başarısını büyük bir hayranlıkla seyrettiğimiz bu büyük şahsiyetin sergide teşhir edilen eserlerinde hâkim olan ruh yalnız güdülen maksada hizmet eden pratik inşaat değil, aynı zamanda gelecek nesillerin örnek alacağı devamlı hakikî sanat âbideleri vücuda getirmektir. Bu sergide görülen eserler arasında Alman mimarisinin başardığı büyük anıtların sadece haricî maketlerini değil, aynı zamanda bunların en ufak iç teferrüatını, tefrişatını, tenviratını ihtiva eden bir modelini gördük.

"Bu sergiden anladığımız ve duyduğumuz şu oldu ki, Alman mimarisi bütün bu inkişafı ile muvazı olarak iç tezyin sanatına da en büyük gelişmeyi vermiştir. Nitekim bu sergide Alman Devlet Reisinin mesaî ve kabul odasındaki mefruşat nümunelerinde bunun parlak bir ifadesini bulduk."

Ulus gazetesindeki yazının devamında yeralan "Sergi hakkında bir kaç not" başlıklı yazıdan da şunları öğreniyoruz: " 'Yeni Alman Mimarisi' sergisinden maksat, yeni Almanya'yı temsil eden mimarî hakkında isabetli birkaç misal ile tam bir fikir vermektir.

"Ebat nisbetleri bakımından hakikate uygun modeller, büyük fotoğraflar, tablo ve resimler vasıtasiyle, gerek son sene zarfında vücuda gelen meşhur binalar gerekse ilerde yapılması göze alınan muazzam inşaat hakkında bir fikir verilecektir. Bu meyanda şu eserler de

— Cuma ...
...merika Devletleri Reisi Mis... Ruzvelt ile Brezilya cumhurreisi M. Vargas tarafından neşredilen müşterek
(Sonu 4 üncü sayfada)

...rılması ve azami gü... karılması şarttır.
(Sonu 5. inci sayfada)

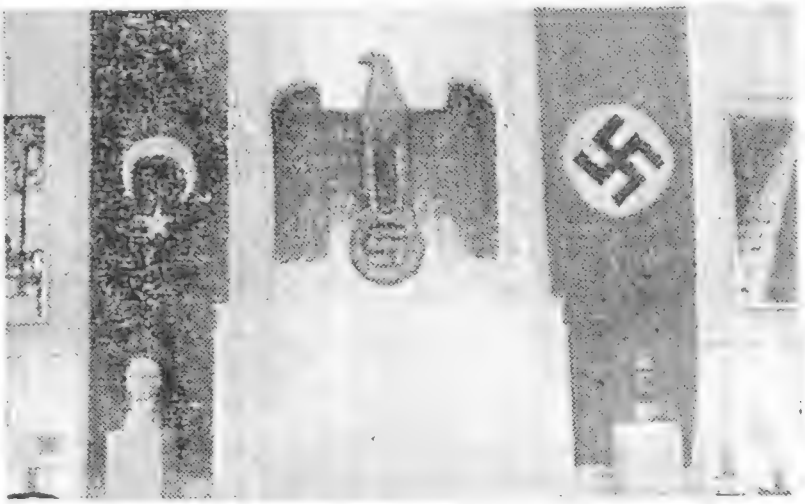

Dün gazeteciler tarafından gezilen alman şehir mimarisi sergisinden bir görünüş

Alman şehir mimarisi sergisi bugün açılıyor

Türk - Alman gazetecileri dün akşam sergiyi dolaştılar

...yen Sergievi'nde açıla... kşamında...

Sergi haberinin yeraldığı Ulus gazetesi.

teşhir edilmiştir: Münih'teki Kıral Meydanının binaları ile Alman Sanat Evi; Alman Parti Kongresi Meydanı; Yeni Alman Reichskanzler binası ile başlıca odalarını tasvir eden modeller ve en güzel mefruşatının mükemmel kopyaları; bilâhare vücuda gelecek yeni Berlin'e ait muazzam bazı binalar, meselâ Ordu Başkumandanlığı binaları; yeni açılmış bir sanayi mıntıkasında kurulacak olan birşehrin heyeti mecmuasını gösteren bir model; bir uçak fabrikasının umumî vaziyeti ile Alman otomobil yolları üzerindeki büyük köprüler. Eserleri teşhir olunan mimarların en ileri gelenleri şunlardır: Ludwig Troost (müteveffa), Albert Speer, Wilhelm Kreis, Hermann Ciesler, Paul Bonatz, Friedrich Tamms, Herbert Rimpl, Leonhard Gail vesaire."

Sergi "serbesttir". "Sonkânun 31. günü saat 16'dan itibaren herkes gezebilir."

Ulus gazetesinin 1 Şubat 1943 (Pazartesi) sayısında sergi haberi daha geniş-çe ele alınmış. Von Papen'in ve Ali Fuad Cebesoy'un konuşmalarına daha uzun yer verilmiş.

Von Papen'den sonra "Nafia Vekili Ali Fuad Cebesoy" da şu konuşmayı yapıyor: "... Biraz sonra göreceğimiz ve her biri beynelmilel şöhreti haiz mimarların yarattıkları muazzam eserler, bize yeni Alman mimarî tarzı ve Üçüncü Rayh zamanında mimarî alandaki başarının derecesi hakkında en iyi fikri verecektir.

"Bu şöhretlerden, geçen sene, Büyük Atatürk'ün aziz hatırasını tebcilen yapılacak olan Anıt-Kabire ait proje müsabakası münasebetiyle selâmlamakla mübahi olduğumuz Profesör Bonatz'ı aramızda görmekten dolayı biz de aynı sevinci duymaktayız.

...

"Cumhuriyet devrinde de, her sahada olduğu gibi mimaride de, büyük bir kalkınmaya şahit oluyoruz.

"Devlet Reisimiz inkılâbın ilk gününden beri yurdun imar siyasetini tanzim ve bunun tahakkuku yolunda kıymetli direktifleriyle önderlik etmişlerdir.

"Millî Şefimizin ayrıca güzel sanatlara karşı göstermiş olduğu yakın alâka dolayısiyle, yeni Türkiye'nin yaratıcı mimarî vasfını belirtecek sanat eserlerinin yurdun her köşesinde yükseleceği zamanın uzak olmadığı kanaatindeyiz."

İki ülke arasındaki sıkı dostluk ve işbirliği, elbette mimari alan için de sözkonusuydu ve Alman mimari sistemi Türkiye'de de gerçekleştirildi. Ankara'daki pek çok yüksekokul, bakanlık binalarıyla, heykeller hâlâ bu ilişkinin örnekleri olarak gözümüzün önünde duruyorlar.

Profesör Bonatz, sergi çerçevesinde, Ankara'da iki de konferans verir. Sergievi ve Halkevi'nde gerçekleştirilen konferansların konusu "Modern Alman Mimarisi"dir.

Türk basınının büyük ilgi gösterdiği *Yeni Alman Mimarisi* sergisi, Türkiye'deki Nazi propagandasının bir başka yüzünü de yansıtması açısından ilginçtir.

ALMAN
Büyük Mimari
Sergisi
Sergievinde
Açılmıştır

31 Sonkânundan
15 Şubata kadar açıktır

Giriş Serbestir

Kadeş Antlaşması

VEYSEL DONBAZ

İ.Ö. 13. yüzyılın iki askerî ve siyasî gücü olan Hitit ve Mısır devletleri arasında yapılan ve tarihte bilinen ilk yazılı devletlerarası antlaşmalardan birisidir.

Hitit kralı III. Hattuşil ve Mısır kralı II. Ramses arasında imzalanan bu antlaşmanın orijinal çiviyazılı metni, Hittilerin başkenti Hattusaş'ta 1906 yılında Theodor Makridi ve Hugo Wincler tarafından yürütülen kazılarda bulunmuştur.

Bu metnin bulunuşundan önce, antlaşmanın, Mısır hiyeroglifi ile yazılmış nüshaları Mısır'daki tanrı Amon'un Karnak ve Ramesseum tapınaklarının duvarlarına kazılmıştı. Devrin diplomatik dili Akkatça ile yazılmış olan asıl tablete ilâve olarak, Akkatça metnin bir kopyası gümüş bir tablet üzerine yazdırılarak Mısır kralına hediye edildiği kaydediliyorsa da, bugüne kadar böyle bir gümüş tablet bulunamamıştır. Ancak, Karnak ve Ramesseum'un duvarlarındaki Mısır nüshasında Hitit kralı III. Hattuşil'in mührü yanında, eşi Puduhepa'nın da tanımlı mühründen söz edilmektedir. Antlaşmanın Çiviyazılı orijinal metni İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivinde bulunmaktadır (Bo.10403 + 6549-6674). KBo I 7 + KUB III 21'de neşredilen bu metin, Hitit çiviyazısı ile Akkatça yazılmıştır. Tabletin alt yarısı kırık olup, arkayüzü boştur. Daha sonra yapılan kazılarda, esas metne ait 4 parça daha bulunmuş ve böylece metnin kırık olan kısımlarının tamamlanması mümkün olmuştur.

Tarihin sayılı ilk antlaşma belgelerinden olması nedeniyle, orijinal tabletin 2 metre civarındaki bakır basması örneği Birleşmiş Milletler Binasının duvarına da asılmıştır.

Kadeş Savaşını Hazırlayan Sebebler

Büyük Hitit krallarından biri olan Muvattali'nin tahta çıkışından biraz önce Mısır'da XIX. hanedan kurulmuştu. Bu hanedanın firavunlarından olan I. Seti Suriye ve Filistin'i egemenliğine alma hevesini güdüyordu. Özellikle Suriye üzerinde böyle bir emelin beslenmesi, Suriye'nin Hittiler için taşıdığı önem yüzünden, daha önce dost geçinen iki büyük devletin arası açıldı. Ancak, I. Seti ile Muvattalli arasındaki rekabetin sonucu olan ilk temasın bir savaşla sonuçlanıp sonuçlanmadığını bilmiyoruz. I. Seti'den sonra Mısır tahtına oturan II. Ramses ile Muvattalli arasında karşılıklı hediyelerin gönderildiği yazılı kaynaklarda geçmektedir. Ancak, Kadeş savaşını doğuran başlıca sebebin Kuzey Suriye'de bulunan Amurru prensliği ile olan antlaşmazlık olduğu söylenebilir. Kuzey Suriye'de bulunan diğer küçük prenslikler gibi Amurru devleti zaman zaman büyük devletlerin egemenliği altında yaşamını sürdürmüştür. Önce Mısır firavunu III. Tutmosis'in; daha sonra Mitanni kralarının; en son olarak da büyük Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın egemenliği altına girmişti. I. Şuppiluliuma zamanından beri Amurrular Hititler'e belirli bir vergi ödüyorlardı. Kral Muvattalli zamanında Amurru tahtında bulunan prens ölmüş, yerine Penteşina isimli başka bir prens getirilmişti.

Penteşina'nın Mısır tarafını tutması Hititler'i kızdırdı. Tahtından alınarak Anadolu'ya çağrılmış, yerine Şapiliş isimli bir başka prens oturtulmuştu. Bu durumdan memnun olmayan Amurrular Hititler'le olan antlaşmalarını bozdular ve Mısır kralı II. Ramses'ten yardım istediler ve himayesine girdiler.

Kadeş savaşını hazırlayan sebeb bu görünüyorsa da, asıl sebebi her iki devlet için çok önem arzeden Kuzey Suriye idi. Bunu birbirlerine kaptırmak istemiyorlardı. II. Ramses, Amurrular'ın himaye isteğini fırsat bilip, I. Seti zamanından beri tasarlanan Kuzey Suriye'nin fethi için 15-20 bin kişilik bir ordu ile Orta Suriye'ye kadar girdi. Bu sırada Hitit tahtında bulunan Muvattalli durumdan haberdar olur olmaz Gaşka, Habiru, Danuna, Likya gibi Anadolu kavimlerinden de kuvvet toplayarak 3500 savaş arabası ve 20 binden fazla askerle Orta Suriye üzerine yürüdü. II. Ramses'in 5. saltanat yılı olan İ.Ö. 1285 yılında her iki ordu Orontes/Asi nehri yakınındaki Kadeş'te karşı karşıya geldiler. Savaş arabalarının üstünlüğü sayesinde ilk anlarda Hititliler galip durumdaydılar. II. Ramses'in yedekte tuttuğu Amon tümenini cepheye sürmesi ve Hitit askerlerinin yağmaya dalmış bulunmaları Mısırlıları kesin bir mağlubiyetten kurtarmıştır. Savaşın sonucu her iki taraf için de kesin olmadı. Geriye çekilerek bir mütareke yaptılar. Buna göre II. Ramses aldığı yerleri bırakarak Güney Suriye'ye çekildi. Kuzey Suriye ve Kadeş Hititliler'e bırakıldı. Mütarekeyi müteakip Hitit ordusunda isyan çıktı ve bu isyanda kral Muvattalli öldürüldü.

Kadeş savaşının seyrine hasredilmiş olan Karnak tapınağındaki kabartmalar Mısırlıları galip, Hititlileri mağlup

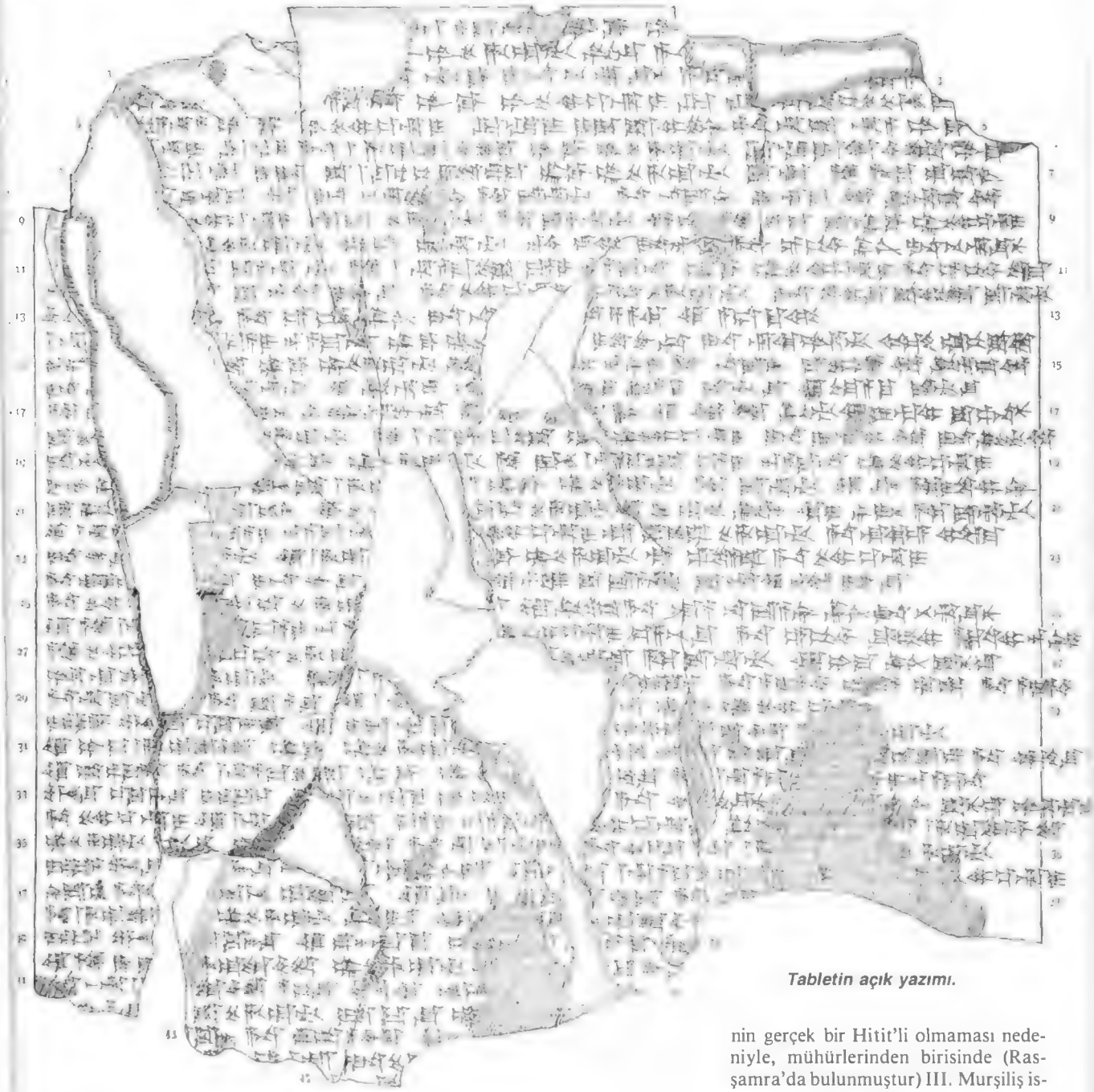

Tabletin açık yazımı.

göstermektedir. Ancak, gerçeğin bu olmadığı kesindir. Zira sonradan Kadeş antlaşmasını kendisiyle imzalayan Hitit kralı III. Hattuşil'in damadı da olan II. Ramses bu antlaşmanın bazı maddelerini de kendine göre değiştirerek Mısırca'ya çevirtmiştir. Asıl metinde kral olarak geçen Hattuşil, Mısırca versiyonda büyük prens olarak tavsif edilmiştir. Tabiî ki, böylece, II. Ramses kendisi daha yüksek mevkide birisi olduğu halde Hititlilerle lütfedip antlaşma yapmış havasına bürünmüştür. Akkatça yazılmış orijinal metnin bir kopyası olan ve Mısırlılara verilen gümüş tabletin ortaya çıkmaması, belki de tarihin ilk sahtekârlığı olarak nitelendirilebilir.

Kadeş Barışı

Muvattalli'nin öldürülmesinden sonra yerine, kralın ikinci derecede bulunan eşinden olma oğlu Urhi-Teşup tahta geçirilmiştir. III. Hattuşil kendisini tahtın gerçek vârisi olarak görerek, Urhi-Teşup'la amansız bir taht kavgasına girişti. Nitekim, Urhi-Teşup, ismi-

nin gerçek bir Hitit'li olmaması nedeniyle, mühürlerinden birisinde (Raşamra'da bulunmuştur) III. Murşiliş ismini kullanmıştır. Bunun, amcasıyla olan taht kavgası sırasında, kendisine halkı tarafından benimsenerek yararlı olacağını düşünmüştü. Ancak, yedi yıllık bir kavganın sonunda taht III. Hattuşil'e kalmıştı. III. Hattuşil tahta geçer geçmez, daha harbin seyri sıralarında Kizzivatna bölgesinde önemli bir kült şehri olan Lavazantiya şehri baş rahibi Pentipşarri'nin kızı Puduhepa ile evlendi. Komşulariyle de iyi münasebetler kuran III. Hattuşil giderek Mısır'la da iyi ilişkilere girdi, ve kızlarından birisini Mısır'a, II. Ramses'e vererek aradaki husumeti önleme girişimlerine baş-

Boğazköy'de bulunan Kadeş Antlaşması'nın tableti.

ladı.

Kadeş savaşından 16 yıl sonra İ. Ö. 1269 yılında her iki devlet antlaşma yapmışlardır. Antlaşmanın asıl sebebi, o sıralarda bölgeye 200 Km. kadar yaklaşmış bulunan Asur hâkimiyeti ve Deniz Kavimlerinden gelmesi olası tehlikelerdir. Her iki tarafa da eşit şartlar sağlayan antlaşma metni şöyledir:

"Mısır memleketi kralı, büyük kral, kahraman Rea-maşeşe mai Amana'nın Hatti memleketinin büyük kralı Hattuşiliş ile iyi dostluklarının, kardeşliklerinin ve büyük krallıklarının devamı için yaptıkları antlaşmadır:

Bunlar, Mısır memleketi büyük kralı, bütün memleketlerin kahramanı, Mısır memleketi kralı, büyük kral, kahraman Min-mua-rea'nın oğlu (I. Seti'nin taht ismi), Mısır memleketi kralı, büyük kral, kahraman Min-pakhta-rea'nın torunu (I. Ramses'in taht ismi), Rea-maşeşe mai Amana'nın, Hatti memleketi kralı, büyük kral, kahraman Murşiliş'in oğlu, büyük kral, Hatti memleketi kralı, büyük kral, kahraman Şuppiluliuma'nın torunu, büyük kral, Hatti memleketi kralı, kahraman Hatuşiliş'e söylediği sözlerdir.

Aramızda daimi olarak iyi kardeşlik ve iyi barış kurdum. Mısır memleketi ile Hatti memleketi arasında ilişkilerde iyi kardeşliğin ve iyi barışın kurulması için şunları söylüyorum: İşte, Mısır memleketi ile Hatti memleketi arasındaki ilişkilere gelince, ötedenberi tanrı onlar arasında düşmanlığa izin vermediğinden, antlaşma ebedîdir.

Mısır memleketi kralı, büyük kral Rea-maşeşe mai Amana, Güneş ve Fırtına tanrılarının Mısır ve Hitit memleketleri üzerindeki tesirle kendisini ebediyete kadar bağlı bir ilişki içinde bulur ki, o, aralarında daima düşmanlık yapmaya mani olur.

Mısır memleketi kralı, büyük kralı, Mısır memleketi kralı, kardeşi, Hitit memleketi kralı, büyük kralı Hattuşil ile, gümüş bir tablet üzerine yazdırdığı bir antlaşma ile, aralarında bugünden geçerli, iyi barış ve kardeşliği ebediyen koruyan bir bağ kurdu. O, benim kar-

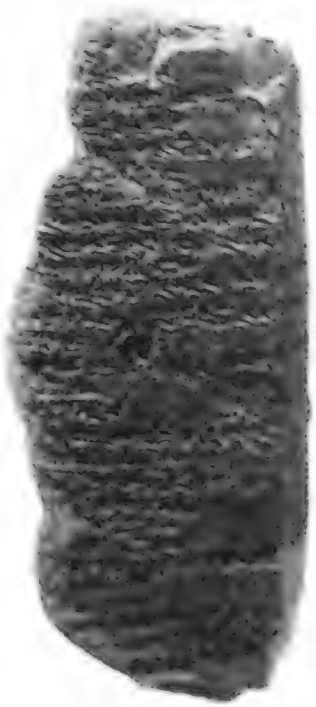

II. Ramses.

deşimdir, ben(de) onun kardeşiyim, ve onunla ebediyen kardeşiz. Bize gelince, kardeşliğimiz ve dostluğumuz, Mısır memleketi ile Hatti memleketi arasında daha önce mevcut olan dostluk ve kardeşlikten daha iyi olacaktır.

Bak, büyük kral, Mısır memleketi kralı, Rea-maşeşe mai Amana, Hatti memleketi kralı, büyük kral Hattuşil ile iyi barış ve dostluk içindedir.

Bak, Mısır memleketi kralı, Rea-maşeşe mai Amana'nın oğulları; Hatti memleketi kralı, büyük kral Hattuşil'-in oğullarının kardeşidirler ebediyen. Onlar da bizim gibi aynı kardeşlik ve dostluk ilişkisi içindedirler. Mısır memleketinin Hatti memleketiyle olan ilgileri nedeniyle, onlar da bizim gibi ebediyen kardeşlik ve dostluk içindedirler.

Mısır memleketi kralı, büyük kral Rea-maşeşe mai Amana, gelecekte herhangi bir şey almak için Hatti memleketine tecavüz etmeyecektir. Ve, Hatti memleketi kralı büyük kral Hattuşil de, Mısır memleketinden bir şey almak için Mısır memleketine tecavüz etmeyecektir.

Bak, Güneş ve Fırtına tanrılarının Mısır ve Hatti memleketi için getirmiş oldukları düzen de, onlar arasında barış ve kardeşliği gerektirir, düşmanlığı değil.

Bak, Mısır memleketi kralı, büyük kralı Rea-maşeşe mai Amana, bugünden itibaren, sulh ve sükunu sağlamak için, onu (düşmanlığı) yakalayacaktır... İşte (bu nedenle) Mısır memleketi, Hatti memleketi ile daimi barış ve kardeşlik halindedir.

Eğer, bir düşman Hatti memleketine gelir; ve büyük kral, Hatti memleketinin kralı Hattuşil haber gönderir ve derse ki: "gel bana, ona karşı yardım et", büyük kral, Mısır memleketinin kralı, Rea-maşeşe mai Amana, piyadelerini, süvarilerini düşman üzerine gönderecek ve onlar Hatti memleketinin hatırı için düşmanı öldüreceklerdir. Eğer, büyük kral, Hatti memleketinin kralı tebasına (kölelerine) kızgınsa; onlar da ona karşı iyi davranmıyorlarsa, ve bu durumu, büyük kral, Mısır memleketinin kralı Rea-maşeşe (mai Amana)'ya bildirirse, Rea-maşeşe mai Amana piyadelerini, süvarilerini/atlı arabalarını gönderecek hepsini (Hattuşil'e düşman olanları) öldüreceklerdir.

Eğer, bir düşman Mısır memleketine saldırır da, büyük kral, Mısır memleketinin kralı Rea-maşeşe mai Amana; büyük kral, Hatti memleketinin kralı, Hattuşil'e derse ki: "gel bana, ona karşı yardım et", büyük kral, Hatti memleketinin kralı, Hattuşil, piyadelerini ve atlı arabalarını gönderecek ve benim

düşmanımı öldürecektir.

Ve, büyük kral, Mısır memleketinin kralı, Rea-maşeşe mai Amana tebasına kızgınsa, onlar da ona karşı isyan halinde iseler, ve ben büyük kral, Hatti memleketinin kralı Hattuşil'e, kardeşime durumu bildirirsem, Hattuşil, Hatti memleketinin kralı, kardeşim, piyadelerini ve atlı arabalarını gönderecek, hepsini (Rea-maşeşe mai Amana'ya kızgın olanları) öldüreceklerdir.

Bak, Hatti memleketinin kralı Hattuşil'in oğlu, Hattuşil'in yerini Hatti memleketine, babası Hattuşil'in kral olarak kalacağı bir çok seneden sonra kral yapacaktır. Eğer, Hatti memleketinin asilleri ona karşı birleşirlerse; Reamaşeşe mai Amana, Mısır'ın kralı, Hatti memleketinin hatırı için, onlar üzerine piyadelerini, harp arabalarını gönderecek, onlardan intikam alacaktır. Hatti memleketinde asayişi temin ettikten sonra, Mısır memleketine döneceklerdir.

Eğer bir asilzade Hatti memleketinden kaçar, ve böyle bir kimse, büyük kral Mısır memleketi kralı Rea-maşeşe mai Amana'ya gelir ve hizmetine girmek isterse, -ister Hatti memleketinin kralı Hattuşil'in... sı olsun; isterse... sun veya bir tek kasaba olsun- Reamaşeşe mai Amana, büyük kral, Mısır memleketinin kralı onları yakalayıp, Hatti memleketine geri gönderecektir.

Bir Çok Kırık Satırlar...

Eğer, bir asilzade, Mısır memleketi kralı Rea-maşeşe mai Amana'dan kaçar, böyle bir kimse Hatti memleketine gelirse; büyük kral, Hatti memleketinin kralı onu yakalattıracak ve büyük kral, Mısır memleketinin kralı Reamaşeşe mai Amana'ya, kardeşine geri gönderecektir.

Eğer bir kimse Hatti memleketinden kaçar; veya iki adam veya üç adam Rea-maşeşe mai Amana'ya, büyük kral, Mısır memleketinin kralına gelirse; büyük kral, Mısır memleketinin kralı Rea-maşeşe mai Amana onları yakalayacak ve kardeşi Hattuşil'e göndertecektir. Mısır kralı ve Hatti kralı gerçek kardeştirler, onların suçlarından dolayı onları şiddetle cezalandırmasınlar; onların gözlerini oymasınlar; çocukları ve karılarıyla birlikte onlardan intikam almasınlar.

Eğer bir adam Mısır'dan kaçarsa; veya iki adam veya üç adam büyük kral, Hatti memleketi kralı Hattuşil'e gelirlerse; büyük kral, Hatti memleketinin kralı kardeşi Hattuşil onları yakalayacak ve büyük kral, Mısır memleketinin kralı Rea-maşeşe mai Amana'ya göndertecektir. Hatti memleketinin kralı Hattuşil ile büyük kral, Mısır memleketinin kralı Rea-maşeşe mai Amana gerçek kardeştirler. Onları suçlarından dolayı şiddetle cezalandırmasınlar; onların gözlerini oymasınlar. Karıları ve çocuklarıyla birlikte onlardan intikam almasınlar..." (Metin burada bitiyor.)

İ.Ö. 1269 yılında imzalanmış bulunan, tarihte Kadeş antlaşması olarak bilinen önemli antlaşma sanıldığının aksine tarihin ilk yazılı antlaşması değildir. Sumerler ve Akadlar devrinden bilinen - Ebla ile Akkadlar arasında imzalanan daha eski antlaşmalar var. Hatta, Hittiler devrinden bilinen Şuppiluliuma ve oğlu Murşilis zamanlarında, Mattiwaza ile Amurru'lu Duppi-Teşup arasında imzalanmış antlaşmalar, bu antlaşmadan çok daha önce yapılmışlar. Hitit krallarına vasal olup onlara yıllık vergi ödeyen bu kralların imzaladığı antlaşmalar adeta Hitit kralları tarafından dikte ettirilmiştir. Gerek Duppi-Teşup, gerekse Mattiwaza Hititlerle yaptıkları antlaşmalarda, bağlılıklarını dile getirmek suretiyle örneğin: "dostumla dost, düşmanımla düşman olacaksın" tarzında ve yeminlerini, antlaşma şartlarını bozdukları zaman dille tarifi zor sayısız beddualar yazılı olarak bu antlaşmaları imzalamışlardır. Ancak, II. Ramses ile III. Hattuşil arasında imzalanan dostluk antlaşması kullandıkları form dışında, önceki antlaşmaların yazılış tarzına çok çok benzemektedir, içeriği eşit şartlarla yazılmıştır. 1906 yılında Boğazköy'de bulunan Akkatça yazılmış olan nüsha muhtemeldir ki, Mısırlılar'ın Hititler'e verdikleri nüshadır. Zira, bu nüsha ile, Mısırdaki Karnak tapınağına çevirisi kazınmış olan Hititler'in verdikleri gümüş tabletin yazılış biçimleri günümüz diplomatik antlaşma uygulamalarına benzemektedir. Hititlerin vermiş oldukları gümüş tablet, kral III. Hattuşil ve kraliçe Puduhepa'nın mühürlerini de tasvir etmektedir. Ve Mısırca çeviriden de bu husus teyid edilmektedir. "Gümüş üzerine yazılmış antlaşma tabletini, Hatti'nin büyük prensi, Hattuşil, habercisi Tar-Tesup'un elleriyle habercim Ra-Mose'nin eliyle bana, kralların boğasına, sınırlarını canı istediği yerde çizen Ramses'e getirdi" demektedir. Giriş kısmında kabul edilen hususları da şöyle anlatmaktadır: "Düzenlenen, kabul edilen hususları Hatti'nin Büyük Prensi, güçlü Hattuşil Hatti'nin güçlü prensi Murşiliş'in oğlu; güçlü Hatti prensi Şuppiluliuma'nın oğlunun oğlu, bir gümüş tablet üzerine yazdırarak Mısır'ın büyük yönetici, güçlü User-maat-Re; Mısır'ın yöneticisi, güçlü Menpehti-Re'nin oğluna iyi barış ilişkileri ve kardeşlik ve ebedî barış için verdi" demektedir. Her ne kadar burada kendisi için yönetici sözünü kullanmışsa da, Mısırca hiyeroglifle kazdırdığı kitabenin oraya konma nedenini anlatırken kendisi için "Yöneticilerin boğası" tabirini kullanmakla kendisini krallardan da yukarda tutmuştur. Bu bir tarihî tahrifattır. Boğazköy'de bulunan, büyük bir ihtimalle Mısır'ın verdiği nüsha ki, Akkatça nüshasının başında belirtilmiştir: "Mısır memleketi kralı, büyük kral, kahraman Rea-maşeşe mai Amana'nın Hitit memleketinin kralı, büyük kral Hattuşil ile yaptığı ebedî kardeşlik ve dostluk antlaşmasıdır" demektedir. Gümüş tablette Hatti kralının sözleri önde gelmekte, Akkatça nüshada da Mısır kralının sözleri önde gelmektedir. Bu konumu itibariyle ve Akkadça yazılmış Mısır'ın Boğazköy'e gönderdiği nüshada daima kendisinden *kral* olarak bahsetmiş bulunduğu III. Hattuşil'i, Hititlerin yani hattuşil'in verdiği gümüş tabletin tercümesinde "Büyük Prens" olarak nitelendirmesi, o zamanki Mısır diplomatlarının diplomatik gaflarına atfedilemez. Tabiî ki her devlet kendi kaleme aldığı, üzerinde antlaşmaya vardığı ortak metni kopya ederken kendi memleketini önce yazmıştır. Boğazköy'de bulunan Mısır'ın gönderip de Hititler'in arşivlerinde sakladıkları nüshada Hitit kralı "Kral" olarak geçmektedir. Ne var ki, Hattuşil'in vermiş olduğu gümüş tabletin çevirisi olan Mısırca nüshada da Hattuşil'in de Mısır kralı Ramses için "kral" sözünü kullanmadığını, yöneten/yönetici sözlerini kullandığını Mısırca çevirisinden anlıyoruz. II. Ramses'in gümüş tablette tahrifat yapmadığını varsayarak, Hititli kralın da kendisine kral demediğini görüyoruz. Şüphesizdir ki, Mısır nüshasında kullanılan kelime araştırılabilir. Ancak, bunun "Hükümdar" nüansı içinde kullanıldığından da şüphe etmemek gerekir. Böylece de II. Ramses kendisine damat da olduğu Hitit kralı kayınpederini hem mertebe olarak düşürmüş ve hem de kendisinden barış dileyen birisi olarak göstermek istemiştir Mısırca nüshada... Ancak ne var ki, bizzat Akkatça yazdırdığı Hititler'e verdiği nüshada gerçeği bütün açıklığıyla sergilemiştir. Böylece, eski kralların kendilerini ne denli güçlü hissettiklerini, hayal dürtülerinin esinlemesiyle kendilerini ne denli zora soktuklarını bu antlaşmanın muhtelif nüshalarından görüyoruz. Mısır çevirisi hariç, bu antlaşmanın diğer kopyalarının hepsinde (4 parça bilinmekte) her iki kral da "kral" ünvanlariyle yazılmışlardır. □

Eski Dünya'nın Yeni Dünya'ya Borçlu Olduğu Bazı Besinler

Patates, Domates, Biber, Fasulya...

Fatih Sultan Mehmet şöyle ağız tadıyla bir patates kızartması yiyememişti; soğanı biliyordu, ama Antep işi bir ezme salatayı hiç tatmadı...

CRİSTOFORO Colombo'nun, bundan beşyüz yıl önce Amerika'ya yaptığı ilk seferde, Haiti'den İspanya'ya getirdiği egzotik ürünlerden biri, sarmaşıkgillerden *(Solanaceae)* bir bitkinin yumru kökleriydi. Yerliler buna *komoto* diyorlardı, İspanyollar *batata*, İngilizler *potato*, Fransızlar ise *pomme de terre* (yer elma'sı!) dediler; biz de, galiba çoğul biçimiyle *patates* diye benimsedik. Ama Eski Dünya'ya ilk gelen patates, "tatlı patates"ti. Sonra, 1570'te Şili'den âdi patates de geldi ve Avrupa mutfağına yerleşti.*

İspanyol sömürgeciler, küçük ve lezzetli sarı meyveleri olan bir başka sarmaşıkgil türünü de Avrupa'ya getirdiler. Burada, bitkinin meyveleri daha büyüdü ve kırmızılaştı. Aztekçesi *tomatl* olan sebzeye, İtalyanlar "altın elma" *(poma d'oro)*, Fransızlarsa "aşk elma'sı" *(pomme d'amour)* demeyi denediler, ama özgün ad tutundu: *domates*.

Amerika'nın armağanları, sarmaşıkgillerden ibaret değildi. Bakla, Eski Dünya'da ötedenberi biliniyordu. Ama Meksika'da Azteklerin *ayakotl* dedikleri, onun yakın bir akrabası, parlak kırmızı çiçekleri için Avrupa'ya getirildi. İnsanlar bu bitkinin önce tombul tohumlarını, sonra da daha sertleşmeden zarfıyla birlikte ham-yeşil meyvelerinin tümünü yemeğe başladılar. Aztekçe ad, Avrupa'da *haricot*'a dönüştü. Biz de, Rumca'dan ödünç aldığımız bir adla, bu nimete *fasulya* dedik.

Mete Tunçay

* Avrupa'da patates'in akrabası olan bir düzine kadar yumrukoklü sarmaşıkgil türü vardı. Bunların yaprak ve tohumlarında son derece zehirli ve insanın sinir sisteminde garip etkiler yaratan alkaloid'ler bulunmaktadır. Orta çağ tıbbında yatıştırıcı ve ağrı kesici olarak kullanılan adamotu *(mandrake)* ve banotu *(henbane)* gibi. Bunlardan bir başkası olan güzelavratotu'nun *(atropa belladonna)* özsuyu çok zehirlidir, göze damlatılınca gözbebeğini büyütür. Eskiden kadınlar, gözleri büyük büyük görünsün diye böyle yaparlarmış, ama gözleri de doğru dürust görmez olurmuş.

Besler'in Biber'i

17. yüzyıl başlarında, Almanya'da Nürnberg yakınlarındaki Eichstätt'in Piskopos Prensi, ünlü bir bitki koleksiyoncusuydu. Bahçesine, Basil Besler adında bir eczacının gözetiminde her türlü bitki diktirmiş ve Besler'den bunların resimlerini yapmasını istemişti. Sanskritçeden bütün dünya dillerine yayılan "biber" sözcüğü, aslında, tohumlarından karabiberin elde edildiği güney Asya kökenli bodur *piper nigrum* ağacını anlatırken, Besler'in "Hint" adalarından geldiğini belirttiği, *chilli* (süs) biberine de *(capsicum frutescens)* aynı ad verildi.

1 *Carum*, Caraways. 2 *Battatas Hispanorum*, Spanish Potatoes. 3 *Papas seu Battatas Virginianorum*, Virginia Potatoes. 4 *Battatas de Canada*, Potatoes of Canada, or Artichokes of Jerusalem.

Güneş'teki Bahçe

İngiliz Devrimi'nde kafası kesilen Kral I. Charles'ın botanikçisi John Parkinson, 1629 yılında *Paradisi in Sole* adlı bir resimli kitap yayımlamıştı (kitabına koyduğu başlık, bir kelime oyunuyla, kendi adının Latincesi oluyordu: "Park-in-the-sun"). Zamanının bu en ünlü botanik kitabı, daha çok çiçeklerle ilgiliydi. Ama bir Mutfak Bahçesi bölümü de vardı. O bölümden alınan bu sayfada, (1) Kimyon'dan (*Caraway*: Karaman Kimyonu) başka üç tür de patates resmedilmiş bulunuyor: (2) İspanyol patatesi (ya da "tatlı patates"), (3) (bugün sadece patates dediğimiz) Virginia patatesi ve (4) Kanada patatesi (yerelması). Bu son tür hakkında Parkinson şunları yazıyor: "İngiltere'de biz, bir cahil ya da ahmaktan, bunlara Kudüs Enginarı demeği öğrenmişiz, çünkü yumruların tadı kaynatılınca enginarın çanağınınkine benzer; ama bunlara Kanada patatesi demek daha uygun olur, çünkü yumruları Virginia patatesine benzer, fakat daha büyüktür ve ilk kez Fransızlar Kanada'dan buralara getirmiştir." Oysa, İngilizce'de hâlâ *Jerusalem artichoke* denilen bu "patates", ayçiçeği (günebakan) soyundandır. Zaten, "yer elması"nın Yeruşalim enginarı diye anılmasının nedeni de, bitkisinin ayçiçeğine benzemesiyle ilgili. İtalyanlar, bu Amerikan bitkisine "güneşle dönen" anlamına *girasole* (jirasol) demişler. Çiçeği görmeden yalnız yumruyu tanıyanların ağzında, bu söz *Jerusalem*'e dönüşmüş. Bundan yapılan çorbaya "Filistin Çorbası" adının verilmesi, yanlış anlamayı büsbütün pekiştirmiş.

Her ne kadar bu "enginar"ın "yer elması" olduğuna kuşku yoksa da, ben resme bakarak, söz konusu yumruların, son zamanlarda büyük şehir manavlarımızda Kıbrıs patatesi diye satılan, ama güney illerimizde ötedenberi Kolokaz ya da Gölevez adlarıyla tanınan sebze olduğunu düşündüm. Ama onun İngilizcesi *taro* imiş. Bir de, *caraway* sözünü bizim kereviz'e benzettim *(celery)*. Kereviz'in etimolojisini de, Amerikan kökenli olup olmadığını da bilmiyorum.

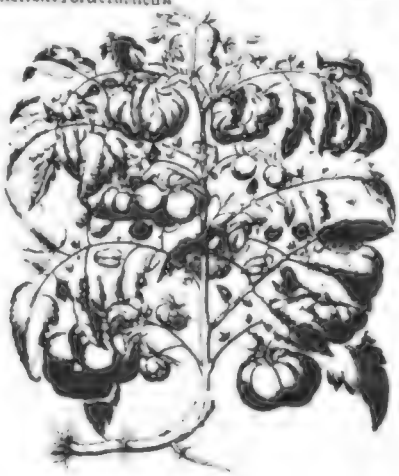

Besler'in Domates'i

Besler'in baktığı bahçedeki bitkilerin resimlerinden oluşan kocaman kataloğu, 1613 yılında *Hortus Eystettensis* adıyla yayınlanmıştır. Yalnızca süs bitki ve çiçeklerine yer verilen bu kitaba, domatesin de alınmış olması ilginçtir.

Divan Edebiyatında Çiçekler

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

72. (Aralık 1989) Sayımızda geçen yüzyılın ilk yarısında yaşamış, Ch. Mackay adlı bir İngiliz yazarının Lâle Deliliği üstün incelemesinin çevirisini sunmuştuk. Bu kere de hocamız, genel olarak çiçeklerden tutturup Tulipomania'nın bizdeki belirimlerinde karar kılıyor

A. Türklerde Çiçek Merakı

ÇİÇEK sevgisi ve çiçek merakı bütün Osmanlı Türklerinde, köylüsünde, kentlisinde ortak ve yaygın bir tutkudur. Bunu, onun bütün hayatında buluyoruz. Evinde, bağçesinde, manilerinde, türkülerinde, şiirlerinde. Çiçek günümüzde olduğu gibi pek bir ticaret metâı da değildir; musiki gibi, şiir gibi bir sevda işidir. Çiçeklerle ilgili kitaplarda yer tutan yüzlerce adın, ne iş yaptıklarına baktığımız zaman, devrin padişahından başlayıp sadrazamlara, vezirlere, kapudanıderyalara, şepyhülislâmlara, tanınmış bilginlere, tarikat reislerine, şairlere, zenaat ehline, bütün halka kadar sıralandığını görüyoruz. Bu sevdaya tutulmuş olan insanlar, tıpkı bir kitabın yazarı gibi, buldukları, yetiştirdikleri lâle, gül, karanfil, sünbül, zerrin gibi çiçek adlarıyla ün almışlardır. Onların çiçeklerine özene bezene koyduğu adlar, ananın, babanın öz çocuğuna koyduğu addan farksızdır. Çocuk nasıl ananın, babanın koyduğu adı taşıyorsa, çiçek de onu yetiştirenin verdiği adı taşıyıp gitmektedir. Bunları ayrı ayrı sıraya koymaya kalkışmak, bana şu anda bir ağacı saksıya sığdırmak gibi geldi, vazgeçtim. Eli kalem tutanların, bu insanların çiçek merakını anlatmakta hayal ve benzetme güçlerini nasıl son haddine kadar kullandıklarını, yine de içlerinin rahat etmediğini anlatmak için, ilkin *Aşık Çelebi Tezkiresi*'nden bir sahife açıyorum (yaprak, 160[b]): *Efşancı Bağçesi*. Aşık Çelebi'nin diline karışmak istemiyorum. Hiçbir âşıkın sevgisini anlatırken kullandığı dilin yerini, onun başka birinin diline çevirisi tutmayacağını, ben, yıllar öncesinden öğrenmişimdir, nefsimde tecrübe ile. Onun için sözü burada Aşık Çelebi'ye bırakıyorum: *'Efşancı*. Adı Muhammed'dir. Sultan Muhammed devrinin evâhırında zuhur etmiş bir kabil vücud imiş[1] Ekser maarif ve hasâyil-i hasene[2] anda mevcut imiş. Hüsn-i hatta dahi yed-i tûlâsı var imiş[3]. Sıratte bir mertebede imiş ki *Husrev ve Şirin* ki yedibin beyttir, bir gecede yazmış, ertesi Sultan Bayazıd'a ithaf etmiş. Eğerçi bâzı yerleri okunmaz imiş, ama kesret-i kitabetini gören istihsan ve insaf etmiş. *Efşan-bür*'lükte,[4] Rûm'da[5] üstâd-ı evveldir. Merhum, zamanında *zemin kesmekle*[6] iştiharı, zeminden asmâna ermiş. Kesdüğü hurûf[7], zamanı kâtiplerinin hurûf-ı hattîsine harf atar[8], *bahar kesse*[9] reyhânîlere at yoldurur[9]. Benefşeyi deste işidir deye pulluk pulluk satardı.[10] Nice zaman hademe-i divandan ve küttâbdan olup[11] makbûl-i vüzerâ ve manzûr-ı a'yan olur.[12] Nihaye şehd-i huzûruna zenbûr-ı belâ-yı nıkris üşer.[13] Kendi dahi ol maraz gibi elden ayaktan düşer. Divan mülâzemetine iktidarı ve hizmetini başa iletmeğe serkârı kalmaz.[14] Tekaüt mansıplarından tevliyet ihtiyar eder.[15] Vüzerâ me'mûlünü mebzul edüp husûsâ İbrahim Paşa, Sultan Muhammed tevliyetin verüp hayli rağbet ve itibar eder. Çün kudret ve kuvvet elden varır; efşan-bürlük dahi elinden gelmez olur. Makas, engüştün sözünü kulağına koymaz[16] ve hükmünden Serpîç edüp[17] başın indirmez. Ol hasretten *Efşancı Bağçesi* demekle meşhur bir bağçe âbâd eder. Ve serv ü şimşâd kesretiyle[18] reşk-i Zâtü'l'imâd eder.[19] Ol kadar fidanlar diker ki servkadler[20] hevâsıyla sîne-i uşşâk ve ol denlü Şükûfeler eker ki lale-hadler[21] hayaliyle Sifâl-i Sere[22] benzer. Hat yerine nihallere kalemkârlık eyler.[23] Efşan kesmekten bedel[24] yaprak aşılar. Bir Sünbül soğanına bin altun verirdi,

gûyâ ki zülf-i nigârdır.[25] Reyhana nice akça harc ederdi, sanki *yâr-i can otudur*.[26] Kökü suda demezdi, havz ayağında nilüfer bîhin[27] dikmek için nice gözyaşların dökerdi. Bir yasemin şâhına[28] nice akça, pul sarf ederdi. Bir nergis ucundan nice zerrin kadeh satardı.[29] Tâc-ı arûsa, sultan börkünden pek rağbet ederdi.[30] Şükûfeye dürlü dürlü adlar komukta ol mûciddir, gayriler hep ana mukalliddir. Ve bilcümle ezhâr ve esmârı[31] başka yerde bulunmazdı. Et şeftâlüsünü yiyenlere leb-i dilber kayısı olmazdı.[32] Ekmek ayvası diker, bihter idi.[33] *Can eriği* meyve-i câna benzerdi. Ol bağçede bu hassa ve kerâmet aceb değildir ki tâbiş-i mihr ve perveriş-i mâhdan gayrı[34] ol bağçeye sultan-ı serîr-i Osmanî[35] ancak İbrahim Paşa ile gâh gâhi pertev salup[36] envâr-ı ezhâr ve esmârı[37] tâb-ı ruhsarlarından renk ve minr-i dîdârlarından tâb[38] ve lezzet-i güftarlarından çâşnî[39] ve cur'a-i câm-ı hoşgüvarlarından âb[40] alurdu. Bu hal ile ehl-i irfanın zurefâsı ve kavâbilin ezkiyasıyla[41] ömür sürdü. Gâh aynın alup ve gâh şişe-i meyden gözüne getürüp çihre-i ayş u neşâtı gördü... Merhum âhır-ı ömründe bağçesinin bir köşesini mektep edüp kabrin anda olmak vasiyyet etti. Kabrini ol mektep hazîresinde kazdılar[42] ve mezar taşına vasiyyeti ile bu beyti yazdılar:

Unutma ölmeği daim anadur
Bugün bana ise yarın sanadur

Birinci Sultan Ahmet (1590-1617) çiçeğe o kadar düşkün imiş ki doğrudan kendileri, bâzı çiçeklerin tohumunu alıp terbiye ederlermiş.[43] III. Sultan Selim de çiçeklere düşkündü. Özellikle lalenin temaşasına meyli vardı.[44]

Çiçekler üzerine sohbetlerin eskiden yaygın bir gelenek olduğu, bu konudaki kitapları okurken daha belirgin olarak anlaşılmaktadır. *Medh-i Lalezar-ı Kadim*'in yazarı, bu kitabını nasıl yazdığını şöyle anlatmaktadır: Sözün bu konuya nasıl geldiğini anlatan bölümde[45] şu satırları okuyoruz. Sultan Mehmed Han Gazi zamanında[46] Çiçekçibaşı olan Solakzade Çelebi, Tezkireci Efendi. Defterdarzade Beyefendi, Serdar İbrahimzade Beyefendi, Arif Efendi, Zeki Ali Efendi, Eyyûbî Veli Efendi, Davut Paşazade Bey, Yıldızzade Çelebi ve sair çiçek sevenler meclisinin üst köşesinde oturanların haddi ve hisabı yoktu. Ben de bunların cenneti kıskandıran muhabbet şükûfezârında ve ülfet bostanlarında manevi babam ve üstadım büyük şair Rüşdi Efendi[47] münasebetiyle bunların sohbet toplantılarında kırıntılar toplamakta olduğum için zaman zaman çiçek müzakereleri aklımda ve konuşmalar kulağımda kalmıştı. Bu sohbetlerden etkilendiğim için her sohbetten bir yeşil yaprak ve her goncadan bir koku alarak yararlandım. Bunlar hep aklımda kalıp lale vasfında söz konusu olan yerleri, bu çiçeğin kusurlarını ve üstünlüklerini yazıp padişaha sundum.[48] *Şükûfe-i Musavvare*'nin yazarı da kitabını niçin yazdığını anlatırken şunları söylüyor: Şanı yüce ulu Tanrının kullarına ihsan ettiği sayısız nimetlerden birisi şu türlü türlü çiçekleri vermiş olmasıdır. Bunların her birinin renklerinden ve kokularından ve güzel görünüşlerinden burnumuz, can ve gönül gözümüz lezzetler almaktadır. Bunların arasında *lale*, gönlümüzü süsleyen öyle bir sevgilidir ki büyük şeyhlerden ve ulu bilginlerden ve hörmete layık beylerden pek çok kimseler içlerinden ve can u gönülden bu çiçeğe meyl ve muhabbet eylemişler; kimini başka diyardan getirtip, kimini o çiçeğe malik olanlardan edinip sahip olmak için çoktan çok paralar harcamışlardır. Özellikle *Koca Mustafa Paşa* şeyhi merhum Hasan Efendi hazretleri bu çiçeğe o kadar talip ve ragıp imişler ki her cuma bağçevanlarla saadethanelerinde sohbetler edüp şükûfe müzakeresi ederlermiş.[49]

Bir başka hikâye de şudur: Üsküdarî Mahmut Efendi'nin pazarlığını gören *Ahmet Dede* adında bir sofisi varmış; bağçeye ve şükûfeye mail imiş. Bir gün bir miktar şükûfe tohumunu bir parça kâğıt içine koyup o azize götürmüş ve önlerine komuş. Demiş ki:

- Sultanım, şu tohumları sizin izn-i şerifinizle ekmek dilerim, ve hem bir duanızı rica ederim; tâ kim mübarek nefesiniz berekâtıyla Hak sübhanehu ve taâlâ bu tohumlardan bazı yadikârlar ihsan eyleye ki sizi ve bu fakiri bir hayr dua ile anmalarına sebep ola, demiş. Onlar da reddetmeyüp dua eylemişler ve izin vermişler. Hadd-i zatında o tohumlardan zamanı geldikte birkaç çiçekler gelmiş, dünyaya ün salmış. Sonra onların tohumunu ekmişler, o tohumlardan gelenin tohumunu ekmişler, hâlâ zamanımızda tohumdan gelen iyi çiçeklerin asılları hep o duaya mazhar olan tohumlardır. Nihayet yıldan yıla gittikçe evvelkilerden a'laları gelmektedir, yüce Allah'ın kudretiyle.

B.- Lale Merakı

Lalenin vatanı, kaynaklarda Kafkasya, İran, Afrika'nın kuzeyi olarak gösterilmektedir. Yabani olarak Akdeniz'in kuzey kıyılarında da vardır. Japonya'da, Ortaasya'da da yabani olarak lale soğanlarına rastlanmaktadır. Türkiye'ye, kesin bir tarih verilmemekle birlikte taşradan gelmiştir. XV. yüzyılda, şair Necati'nin bir gazelinde

Taşradan geldi çemen mülkine bigânedürür
Devr-i gül sohbetine laleyi iletmediler

beytini okuyoruz. *Şeyhî*'nin Husrev ve Şirin'inde

Nazar kıldıkta etrâf-ı behara
Ruhundan döndü âlem lalezara

ve Fatih Sultan Mehmed'in

Sakıyâ ney sun ki lalezar elden gider
Erişür fasl-ı hazan, vakt-ı behar elden gider

beytleri de XV. yüzyıldandır. XVI. yüzyılda artık lale iyice tanınmaktadır. Lalenin şöhreti gittikçe artmıştır. Devlet erkânının, âlimlerin, din adamlarının, şairlerin hayatında ve eserlerinde özel bir yer tutmuştur; uyandırdığı merak dolayısıyla, yaygın bir tutku halini almıştır. İstanbul çinilerinde lale motifleri onun şöhretini bir kat daha artırmıştır. Lale hakkında yazılan kitapların lale çeşitlerinin tanınmasında ayrı bir payı vardır. İlk laleyi yetiştiren Şeyhülislam Ebüssuud Efendi, kendisine Bolu taraflarından hediye olarak getirilen bir lale soğanını evini bağçesine dikmiştir. Islah edilmiş laleyi ilk defa tanıtan, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde, 1555 yılında gelmiş olan, kıral Ferdinand'ın elçisi Busbecq olmuştur. Molla Çelebi diye meşhur olan *Veli Mehmed Efendi* (ölümü Receb 991 - 31 Temmuz 1503) *Nurbahş* isimli lalenin tohumunu Frenkten getirip kendi bahçesine dikmiştir.[51]

Lale merakının ne derecelere vardığını göstermek için *Netayicü'l-ezhâr*'dan *Tezkireci Memekzade* diye ün yapmış olan Mehmet Efendi'ye ait şu satırları alıyorum. (yaprak. 11[b]). Bu zat büyük bilginlerin dayanağı, eser sahibi bilgili kişilerin öncüsü, gerçek akıllı, güzel ve doğru dil, doğru konuşup yazma meydanının başbinicisi, ziraat güzelliğinin pehlevanı, sayısız meyve tohumlarını elde etmiş ve sonu gelmez meyvelere ve eserlere ulaşmış; çiçekçilerin ve çiçeklerin iyisini, kötüsünü ayıran merhum Memekzade deye ün yapmış; çiçek tohumlarından ve çeşit çeşit ağaçlardan elde ettiklerinin sayısı belli değildir. Bugünkü günde adı tesbit edilmiş ve ellerde dolaşan eserlerinden altmışbeş tane *zerrin*'i vardır; yedi tane *Rûmi lale* ve bir tane *Girit lalesi* vardır, Çiçekçilerin arasında itibarı olan *Tuhfetü'l-ezhar* adı onundur. Bir *La'linkadeh* gayet büyük ve rengin ve göbekli,

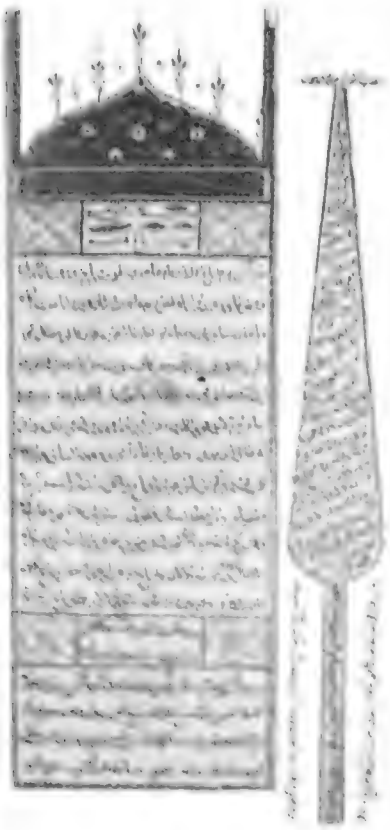

Medh-i Lalezar-ı Kadim *kitabının giriş sayfası.*

çiçeğe ve kuzuya cömert *Zerrin*'dir ki merhum maktul Kara Mustafa Paşa bu çiçeği ondan istemiş; o da binlerce özür dileyerek ve minnet ile gönderince Paşa, getirene kırk altun ihsan eder ve kendisine de bir çok güzel hediyeler göndererek ikramda bulunmuşlar. Amma merhumdan işittik ki, *'kâşki bir kimse bana bu soğanı getirse de kırk altına satın alup ayağımın altında çiğner, yok ederdim'* demiştir.

C.- Lâle Çeşitleri

Lalenin pek çok çeşitleri varsa da Türkiye'de sözü edilen lale sayısı çok değildir. Bunlar *Rûmi lale, Lale-i Nu'man, Manisa lalesi, Girit lalesi.* Bunlardan *Rûmi lale* kırmızı renk olacaktır. Bilindiği gibi *Rumi*, Türk süsleme sanatının klasik üsluplarından gerek mimaride, gerek eşya üzerinde en çok kullanılan süsleme tarzı idi. Bu tarz Türk ve İslam üslubu idi; bunu en çok Anadolu Selçukluları geliştirmiştir. Bu lale türü, herhalde kırmızı renk laleye verilen ad olacaktır.[52] *Lale-i Nu'man*, şakayık çiçeğinin adıdır. Büyük, parlak bir çiçek olan şakayık çok yıllık bir çiçektir, sade, katmerli, beyaz, sarı, pembe, kırmızı, alaca çiçekli birçok türü vardır. Hîre'deki Lahmi sülalesinin son hükümdarı olan Nu'man b. Münzir'in adını taşımaktadır. *Manisa lalesi*, şakayık türünden kadehi beyaz, kenarı hevai, güneşte açan, şakayık türlerinden bir çiçektir. *Zağra lalesi,* bir çeşit *zağfıran* çiçeğidir, bu da şakayık türündendir, favanya. *Girit lalesi*, Fenni Çelebi'nin *Tuhfetü'l-ihvan* adlı eserinde bu lale hakkında geniş bilgi verilmektedir.[53] İbtida bu lalenin tanınmasına sebep olan Kandiye fatihi Fazıl Ahmet Paşa'nın kethüdası Mehmet Ağa'dır. Bu Mehmet Ağa çiçek çeşitlerini eksiksiz bilirdi. Bir kimsede nadir bulunur bir çiçek haber alsa bunu elde etmek için elinden geleni yapardı. Girit cezirasinden kendülerine *Horasani* adında bir derviş bu adanın dağını, bayırını gezüp dolaşırken ortası siyah tohumlu bir beyaz katmer lale bulup bunu adı geçen ağaya hediye ederler. Onlar da, İstanbul'a gönderip kendi bağçesinde yetiştirir. Bunu gördüklerinde İstanbul'un zarifleri güçleri yettiği kadar bu çiçekten birkaç tane elde ederler, renklerine de nail olurlar. Çiçek öylesine ün ve rağbet kazandı ki Girit cezirasinde bu günde iş sahipleri bir lale köküyle nice güç işlerini görür oldular. Hak budur ki her çeşit çiçekte ve her meyveli ve meyvesiz ağaçta Allah'ın kudreti sayılmakla tükenmez. Lakin bu lalede olan üstün haller başka bir çiçekte yoktur. Bunun güzelliklerinden biri her sene çiçekli gelüp bir ay kadar suda durur, pejmürde olmaz. Zerrinin de gerçi renkte ve kokuda eşi yoktur. Lakin dört-beş senede bir ancak çiçek açar ve kışa rastlayıp bunu tahtada görmek çok güçtür. *Rumi lale*'nin de gerçi görünüşünde çok âlem vardır; çoğu kısır gelüp afetten uzak olmaz.

Lalenin Anadolu'da da yabani türlerine rastlanır: Dağ lalesi, berrî lale, kara lale. Türkçede bunlardan başka birkaç lale adı daha bulunmaktadır: *Lale-i dağdar*, göbeği siyah olandır. Lale-i hamrâ da bir çeşit kırmızı laledir. Türkçe sözlüklerde geçen lale adları yukarıda sıralananlardan başka *Lale duhterî, beyaz lale, dülbend lalesi, pas lalesi.* Bunlardan *dülbend lalesi*, lalenin beyaz zeminlisini frenkçeye nakl ile *Tülin* demişlerdir.[54] Yabanisi gelincik. *Lale-i deşti, eşek lalesi.* Bu lale bir zanbaktır. 'Eşek lalesi gibi açılmak; edebe sığmayacak şekilde yayılıp küstahlık etmek' demektir.[55]

Burhan-ı katı' çevirisinde ve Redhouse'da farsçadaki lale isimleri bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi *lale-i dağdar*'dır ki, buna Türkçede de lale

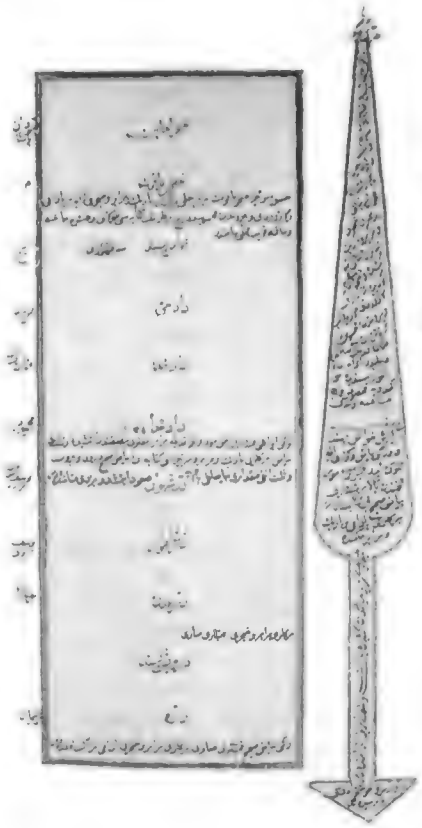

Medh-i Lalezar-ı Kadim *kitabından bir sayfa.*

derler. Mütercim Asım Efendi, "Bu diyarda -yani İran'da- birçok türü vardır" dedikten sonra dört lale adı veriyor. Redhouse'da ise yirmiüç lale adı verilmektedir. Ferheng-i Zıya (Gencine-i Güftar) lalenin çeşitleri çoksa da İranlılar yedi türe ayırmışlardır, dedikten sonra yedi tane lale adı veriyor. Sonra gelenler biraz daha ilave eylemişlerdir, diyor.

Ç.- Ters Lale

Edirne'de Selimiye Camii'nin müezzin mahfilini tutan mermer sütunlardan biri üzerinde kabartma olarak baş-aşağı yapılmış bir lale şekli görülmektedir. Bir kör sanatkâr tarafından yapıldığı söylenen bu lalenin baş-aşağı çevrik olarak yapılmasına bir mana verilmektedir: *1)* Eski harflerle لا ي kelimesi ters okunduğu vakit هلال (hilal) olur. Bu da Osmanlı devletinin alametidir. Bir rivayete göre hilal yere düştüğü, yani Türk devleti battığı vakıt kıyamet kopacaktır. Bundan çıkarılan manâ, hilalin sükutu Türk dünyasının sonu olacağı ve bu sebeple camiin yıkılmamasına, hilalin sükut etmemesine dikkat edilmesi lâ-

zım geldiğini ihtar imiş.[56] Bir başka rivayete göre, hilal yere düştüğü zaman kıyamet kopacak, bu da Türklüğün sonu olacaktır. Gelecek nesiller için hilalin düşmesini önlemek. Camiin yıkılmamasını sağlamak amacıyla lale ters oyulmuştur. *2)* Mermer sütunun dikildiği yerde *Laleci Baba* diye anılan aksi bir adamın lale bağçesi varmış. Laleci Baba, cami yapılmak için bağçesini vermeğe uzun süre karşı koymuş; kendisini güçlükle razı edince bu aksi adamın hatırasını belirtmeki çin *Ters Lale* -başaşağı- bir lale oyulmuş. Selimiye Camii o kadar kusursuz yapılmış ki nazar değmesin diye bu mermer sütuna lale motifi ters olarak oyulmuş.[57]

D.- Lale Narhları

Lale, önüne geçilmez bir merak halinde bütün İstanbul'u kucakladığı zaman lale çeşitlerinin sayısı da günden güne artmıştır. Ubeydi'nin *Netayicü'l-ezhar* adlı eserinde yukarıda okuduklarımızı bu konu dolayısıyla hatırlamak yerinde olur. Lale soğanı bahaya çıkarak, hattâ *Mahbub* adı verilmiş olan lale beşyüz altına satılır olmuş. Merakı olup da bu laleyi edinemeyenler çoğalınca bu lalenin bin guruştan ziyadeye satılması yasak edilmiş ve bu narh maddesi geçerli tutulmak üzere Istanbul mahkemesinde sicille kayd edilmiş olduğu tarih kitaplarına geçmiştir. Sayın Münir Aktepe, Istanbul müftülüğü arşivinde Istanbul kadılığı defterlerinin 1/24 numarasında, 28^a-29^a varakları arasında kayıtlı bulunan bir belgeyi gün ışığına çıkarmıştır. *Narh defteri* veya *fiyat değeri* isimlerini de alan bu vesika 27 şevval 1139 (30 Mayıs 1726) tarihli olup "bâlâsında 17 zilhicce 1138 tarihli mucibince amel oluna buyuruldu'su vardır". Esas metin kısmında ise 239 adet lale ismi kayıtlıdır. Laleler kıymetlerine göre sıralanmış, ilk olarak 50 kuruş değerdeki *lale-i rümman* bu vesikada yer almıştır. Bunun arkasında 40, 30, 20, 15, 4, 3, 2 1/2, 1 1/2 guruşluk laleler gelmektedir. daha sonra 60, 40, 50, 30, 20, 15, 9, 6 akça değerinde olanlar görülüyor. Bu fiyatlar, bu vesikada kayıtlı olan her lalenin ismi altına rakam ile ve yanlarına *yazı ile* yazılmıştır. Vefalı Mehmet Beyin 1129 (1717)'de yetiştirdiği bir lale vardır. Bu lale, *vasf-ı şuhi-i Nıze-i Rümman* başlığı altında şöyle tavsif olunmaktadır: Rengi dane-i enar renginde şeffaf, latif, berkleri bârik ve nişteri beraberdir. Tığları, sülüsanı tığdur. Fitilleri siyah hurda ve tohum hanesinden bâlâterdir. Rengi ağreb-i garaib nukuş ile mülevvendir. Bazı *rûy-ı nigâr* gibi, rişteleri ve kitabe

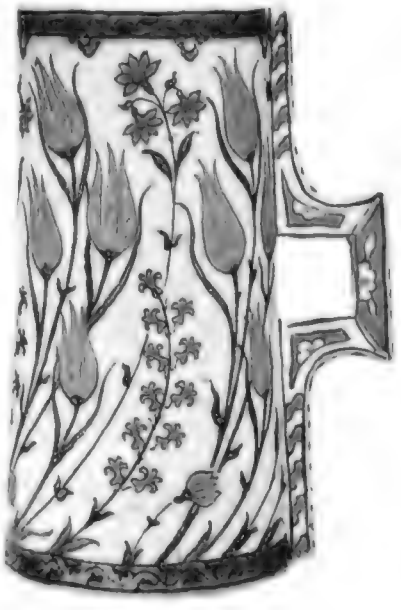

Üzerinde lale motifleri olan bir İznik kupası.

ahvali zapt olunmamış. Mehmet Aşki Efendi ise bu lalenin Vefalı Mustafa Bey'e ait olduğunu kayd ediyor.

Lalenin Avrupa'da da bizdekine benzer bir rağbet gördüğünü, lale soğanları fiyatlarının nasıl yükseldiğini Hamburg'da yayımlanan bir yazıdan öğreniyoruz. Bu soğana sahip olmak isteyen bir asil, şunlardan birini ödemeğe mecburdur: Bir lale soğanının 25.000 guldene satıldığı günlerde, Vive le roi adlı bir lale soğanına şunlar ödenmektedir: Bu soğan, iki ton buğday, dört ton çavdar, dört kuvvetli öküz, sekiz domuz, 12 koyun, iki bin litre şarap, dört ton bira, iki ton tereyağı, beş yüz kilo peynir, bir zarif kadın elbisesi ve bir altın kadehle değiştirilmektedir.[58]

[1] Kabiliyetli kimse.
[2] Güzel bilgilar ve huylar.
[3] Büyük kudreti varmış.
[4] Kâğıt oyma sanatında.
[5] Osmanlı ülkesinde.
[6] Kâğıt oyma sanatında kullanılan bir terim. Kâğıttan makas veya bıçakla kesilerek çıkarılan yazı, motif ve çiçeklerin zeminden ayrılması anlamında kullanılmaktadır.
[7] Harfler.
[8] Zamanı yazıcılarının yazdığı yazıdaki harfleri beğenmez, onları küçümser; 'bu da yazı mı?' diye onlara laf atar.
[9] 'Çiçek resmi kesse, *Kûfî* hattına benzeyen bir yazı çeşidi olan *Reyhânî* yazanlara kök söktürür' demekle yazıcıların bu yazıyı ne kadar kötü yazdıklarını yüzlerine çarpar' demek istiyorsa da, bir yandan da *'ot yoldurur'* demekle, okuyuculara, 'fesleğencilere ot yoldurur' deyimini sezdirmek istiyor.
[10] Deste işi olmak *'demet demet satılan ucuz çiçek'* demektir.
[11] Padişahın hazinelerinin kâtiplerinden.
[12] Vezirlerin makbuli, ve ileri gelenlerin gözdesi olur.
[13] Sonunda huzurunun balına nıkris belasının arısı üşer (*nıkris*, el ve ayak parmaklarına ârız olan ağrı ve şiş; damla hastalığı.
[14] İşi, gücü kalmaz.
[15] Bir vakfın idaresi; bir vakfın işlerine bakma.
[16] Makas onun sözünü dinlemez; makas kullanamaz olur.
[17] Emrini başına taç edüp itaat etmez.
[18] Selvi ve şimşir çokluğundan.
[19] Şeddâdın cennete berzetmek üzere yaptırdığı bağçe.
[20] Selvi boylular.
[21] Lale yanaklılar.
[22] Kafa tası.
[23] Kalemkârlık, dülbend üzerine ince fırça ile nakışlar yapıp yazmak sanatı ise de, Aşık Çelebi, Efşancı Mehmet Efendinin ağaçlara kalem ışısı yaptığını söylüyor.
[24] Bakınız, çıkma-6.
[25] Sevgilinin saçı.
[26] Bir bitki, ben bilmiyorum.
[27] Kökü.
[28] Bir yasemin dalma
[29] Bir nergis yüzünden nice altun kadeh satardı.
[30] Horoz ibiğine Sultan börkünden daha çok rağbet ederdi.
[31] Çiçekleri ve meyveleri.
[32] Dilber dudağı denilen tatlının kaygısını çekmezdi. *aşık Çelebi*, kayısı kelimesiyle bize kaysıyı da düşündürmek istiyor.
[33] Ekmek ayvası daha iyi idi.
[34] Bu bağçedeki hassaya ve keramete şaşılmaz, çünki, buraya güneşin parlaklığından ve ay ışığının verdiği gıdadan başka.
[35] Osmanlı tahtının sultanı.
[36] Vakıt vakıt seher zamanı ışıklandırıp.
[37] Çiçeklerin ve meyvelerin renkleri.
[38] Yanaklarının ateşinden renk ve çehrelerinin güneşinden parlaklık.
[39] Sözlerinin tadından çeşni.
[40] Tatlı içkilerinin son yudumundan cila alırlardı.
[41] Kabiliyetli insanların zekileriyle.
[42] Avlusında.
[43] Şüküfe-i Musavvere, Nurıosmaniye, 3557/4077, yaprak, 3^b.
[44] Aynı yer, yaprak 4^a.
[45] Medh-i Lâlezâr-ı Kadim, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Kitapları, ypr. 4^a
[46] Aynı yer.
[47] Aynı yer.
[48] Aynı yer.
[49] Risale, Beyan-ı Esâmi-i Şükûfe, li-Hatîb be-Câmi-i Şehremini, el-Hacc Muhammed ibn Ahmed el-Ubeydî, Nurıosmaniye numara 3359/4079. yaprak, 27^a.
[50] Şüküfe-i Musavvere, Nurıosmaniye, yaprak 5^a-5^b.
[51] Benim incelediğim yazmada (Nurıosmaniye 3559/4077, *Netâyicü'l-ezhar*, Şehremini Camii hatibi Ahmed Ubeydi'nin eseri olarak verilmektedir. Eserin bir başka yazması Millet kütüphanesi'ndedir, numara: 162. Müellifin bu yazmada verdiği tarih *1110* (1698-1699)'dur. Molla Çelebi diye bilinen Vusûli Mehmet Efendi'nin ölümü, Osmanlı müellifleri'nde (1589/1590 (998), olarak gösterilmektedir. Bu zat Hubbi Ayşe kadının Osmanlı Müellifleri (II, 137)'nin damadı olduğu için Hubbi Mollası şöhretiyle anılmaktadır. Eyyub civarında, Debağhane karşısında kayınvalidesi yanında gömülmüştür (aynı yerde, (II, 475).
[52] Kırmızı lale, *Rûmi* kelimesi, İran'da ve Ortaasya'da Osmanlı Türkü, Türkiye'ye mahsus olan demektir. Bir anlamı da "Kırmızı renk"di (*Redhouse*, s.995)
[53] Millet kütüphanesi, Ali Emirî, Nu.161.
[54] Lehçe-i Osmâni, s.750.
[55] Kamus-ı Türki 1234.
[56] Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, 355.
[57] Meydan Larousse, VII, 783.
[58] Meydan Larousse VII, 383.

Şair Devlet Adamı

Koca Râgıb Paşa

HÜSEYİN YORULMAZ

Nedim ve Şeyh Galib'ten sonra onsekizinci yüzyılda klâsik edebiyatımızın yetiştirdiği en kudretli şairlerden birisinin de Râgıb Paşa olduğu edebiyat tarihçilerinin ortak görüşüdür. Siyasî tarihçilere göre ise, aynı yüzyılda olduğu gibi önceki ve sonraki asırlarda idare etme sanatını en iyi kullananlardan birisi de yine odur. Ayrıca hem şair, hem düşünür ve hem de devlet adamlığı vasıflarını şahsında toplaması bakımından da Osmanlı tarihi boyunca sanatçı ve devlet adamı meslekdaşları arasında farklı bir yeri vardır.

Vazife hayatına yirmi yaşlarında ufak bir memuriyetle başlayan Râgıb Paşa'nın Osmanlı devlet yönetiminde padişahlıktan sonra ikinci derecede önemli bir kurum olan Sadaret makamına yükselmesinde sanatçı şahsiyetinin çok büyük etkisi görülür. Mesleğinin ilk yıllarında görevli olarak gittiği yerlerin idarî âmirlerine yazdığı kaside ve eserlerine düşürdüğü tarih'lerle sanatçılığını ispatlamış ve memuriyettεki basamakları her geçen gün biraz daha yükselmiştir. Bu bakımdan yöneticilik sıfatıyla elde ettiği tecrübenin verdiği imkânlar da sanatçı kişiliğini beslemiştir.

Siyasî ve edebî cepheleriyle tarihimizde ve edebiyatımızda böylesine önemli bir yeri bulunan Koca Râgıb Paşa'nın atasözü ve vecize türünden birçok beyit ve mısraları hâlâ hafızalarımızdadır. Biz onun hayatı, kişiliği, sanatı ve eserleri üzerine çalıştık. H.Y

I. Hayatı ve Kişiliği

Doğumu ve Memuriyette İlk Yılları

OSMANLI'nın XVIII. asırda yetiştirdiği küçük bir memuriyetten Sadrazamlık (bugünkü Başbakanlık) makamına kadar yükselmiş en büyük devlet adamlarından ve aynı zamanda usta bir şair ve tarihçi olarak da kendini kabul ettirmiş olan Râgıb Paşa 1699 yılında İstanbul'da doğmuştur.[1] Defterhâne kâtiplerinden Şevkî Mehmed Efendi'nin oğlu olan Paşa, şiirlerinde kullandığı "Râgıb" mahlasıyla tanındığından bu isimle anılır olmuştur.[2]

Yetiştiği çevre ve şartlar itibariyle çok şanslı bir muhitte dünyaya gelen Mehmed'in küçük yaşından beri eğitimine özen gösterilmiş, keskin zekâsı ve parlak istidadı ile bulunduğu yerde kısa zamanda bir ilerleme kaydederek dikkatleri üzerinde toplamasını bilmiş ve babasının çalıştığı Defterhâne Kalemi'nde memuriyete başlamıştır. Buradaki görevliyle işlerin inceliğine kolayca nüfûz ederek bir süre sonra Divân-ı Hümâyûn kâtipliğine yükselir.[3] Bu arada Osmanlı ilim, sanat ve devlet adamlarında öteden beri bir gelenek halinde devam eden ilim dili Arapça ve edebiyat dili Farsça'yı öğrenenler kervanına genç yaşında o da katılır. Yine aynı yıllarla Türkçe'de Nâbî, Farsça'da Sâib-i Tebrizî ve Şevket-i Buharî gibi kendi dillerini çok iyi kullanan üstad şairlerin şiirlerini okumaya ve onlara nazireler yazmaya başlar.[4]

Mehmed Paşa'nın memuriyette yükselen merdiven basamaklarının temelini teşkil eden Defterhâne Kalemi ve Divân-ı Hümâyûn'da elde ettiği bilgi ve tecrübe, 1722'de başlayan İran savaşları esnasında fethedilen yerlerin tahriri için Defterhâne tarafından Revan Valisi Arifî Ahmed Paşa'nın maiyetine atanarak[5] idârî bir vazifeye getirilmesine sebep olur. Kısa bir süre sonra

Koca Râgıb Paşa Divanı'ndan iki sayfa.

Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Tebriz Seraskerliğine getirilmesiyle birlikte Paşa da Ordu-yu Hümâyûn reisliğine yükselir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan Mühimme defterlerinden öğrendiğimize göre Râgıb Paşa bu görevdeyken İran ile yapılan sulh görüşmelerinde kâtip olarak hazır bulunur.[6] İran seraskeri Hekimoğlu Ali Paşa'nın yanında mühimme kâtibi olarak bir süre çalışan Mehmed Paşa, 1724 yılında Revan defterdarlığına getirilir. Bir yıl kadar bu görevde bulunduktan sonra Cizye muhasebecisi olarak İstanbul'a dönmüşse de hemen arkasından Hemedan eyaleti timar ve zeametlerinin yeniden düzenlenmesine ve dağıtılmasına memur edilerek Bağdad valisi ve İran seraskeri Ahmed Paşa'nın maiyetine Defteremini ve Reisü'l-küttab vekili olarak gönderilir.[7]

Her geçen yıl kendisini bir üst makamda terfi etmiş olarak bulan Râgıb Paşa, 1730 yılında Kapıkulu süvarileriyle saray ağalarının maaş defterlerinin kontrol edildiği bir kalem olan Süvari Mukabelesi pâyesiyle Bağdad Defterdarlığına atanır.[8] Burada kaldığı süre zarfında ilim, edebiyat ve devlet idaresi işlerinde gösterdiği ustalıklar sayesinde Ahmed Paşa'nın dikkatini çekerek yakın ilgi ve güvenini kazanır. "Kelîmüm hâmemin i'câzıdır ahbâb u a'dâya" diyen Râgıb Paşa, "Değildim senden özge kimsenin meddahı hem olmam" dediği Bağdad valisi için kaleme aldığı kasidesi dolayısıyla Ahmed Paşa tarafından ödüllendirilir ve Osmanlılar'la savaş halinde olan Nadir Şah ile giriştiği müzakerelerde gösterdiği yararlıklardan ötürü de murahhas olarak İran hükümdarı nezdine gönde-

rilir.[9] Kısa bir süre sonra Nadir Şah Bağdad'ı kuşatma altına alır ve Vali Ahmed Paşa'dan şehrin teslimini ister. Şahı oyalamak isteyen Ahmed Paşa da bir kaç gün düşünmek üzere kendisine müsaade edilmesi hususunda Ragıb Paşa ile yardımcılarından Mehmed Ağayı görevlendirir. Nitekim bu süre zarfında Erzurum valisi eski veziriâzam Topal Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu düşmek üzere olan Bağdad'ın imdadına yetişir. (20 Temmuz 1733)[10] Bağdad'ın Nadir Şah'ın askerlerinden kurtarılmasında İran tarafını oyalamak suretiyle Osmanlı kuvvetinin biran evvel yardıma yetişmesini sağlayan Ragıb Paşa ile Mehmed Ağa'nın diplomatik taktikleri, şehrin Acem ordularınca kuşatılmasına fırsat verilmemesi hususunda önemli bir başarı olmuştur.

Bağdad'ın İran kuşatmasından kurtarılması üzerine İstanbul'a çağrılan Râgıb Paşa 1734'te Maliye Tezkireciliğine getirilir. Daha sonra Erzurum'a Ordu defterdarı ve Reisü'l-küttab vekili olarak atanır. Bu iki görevi uhdesine aldıktan sonra aynı sene içerisinde İstanbul'a dönerek ikinci defa Cizye Muhasebeciliğine getirilir. Bu memuriyet de uhdesinde kalmak şartıyla 1736 yılında Ordu-yu Hümâyûn ile Rus seferine hareket ettiyse de bu sırada İstanbul'a gelen İran elçileri ile görüşmeleri yürütmek üzere padişahın bir fermanıyla acele payitahta çağrılır.[11] İstanbul'a geldikten sonra önce Osmanlı Devlet ricali ile yapılan iki görüşmeye, daha sonra ise İran elçileri ile akdedilen müzakerelere iştirak eder. Osmanlı ve İran heyetleri arasında tartışmalarla dolu sekiz toplantı yapılmış ve sonuç bir bildiri ile şu esaslara bağlanmıştır: 1) İran hacıları Lahsa ve Necef yolu ile hacca gittikleri senelerde İran ümerasından bir kimse "mîrü'l-hac" ünvanıyla tayin edilecek. Şam yoluyla gidecek olurlarsa, "mîrü'l-hac" tayini yerine bir başka isim kullanılacak, 2) İki devlet payitahtlarındaki şehbenderler "mîr-âlem" rütbesinde olacaklar ve üç senede bir değiştirilecekler, 3) İran esirleri serbest bırakılacak. Alınıp satılmayacak. Vatanlarına dönme hususunda avdetlerine karışılmayacak.[12] Bunlara ek olarak da iki devlet arasındaki sınır meselesinin IV. Murad zamanındaki gibi olacağı belirtilmektedir. Ayrıca İran halkı akaidde ehl-i sünnete tabi olacak. Mallarından Osmanlı kanunlarına göre vergi alınacak. İki devletin vatandaşları birbirinin sınırlarını aştığında himâye edilmeyecekler.[13] Ayrıca Osmanlı uleması, Caferî mezhebinin beşinci mezhep olması ve Kâbe'de bu mezhebe bir rükün tahsisi maddesini kabulde mahzurlar ileri sürerek bu teklife yanaşmamışlar, İranlı alimlerin görüşlerinden faydalanılması düşünülerek Osmanlı ulemasından bir kaç kişinin İran'a gönderilmesine karar verilmiştir.[14]

Sadâret Mektupçuluğundan Sadârete

Ordu-yu Hümâyûn ile Rus seferine katılmadan İstanbul'a geri dönen Râgıb Paşa, İran meselelerinin içyüzünü bilen bir uzman olarak Acem elçileri ile yapılan müzâkereler esnasında zekâ, kabiliyet, bilgi ve dirayetiyle başta padişah olmak üzere devlet ileri gelenlerinin dikkatini çekmekte gecikmemiştir. Bu başarıları sebebiyle 1737 yılında Sadaret mektupçuluğuna getirilir.[15]

Aynı sene, Avusturya'nın Osmanlı devleti ile Rusya arasında olan ihtilafa arabuluculuk için yaptığı teklif üzerine 1739'da Reisü'l-küttab Mustafa Efendi'nin başkanlığında Niyemirov'a gönderilen heyette aza olarak bulunur. Avusturya'lıların Rusya'dan üyeler gelmedi diye Osmanlı murahhaslarını bir kaç ay bekletmelerinden sonra Ruslar'ın Özi'yi ve Avusturyalılar'ın da Niş'i istilâ ettikleri haberini alan Ragıb Paşa, güya arabuluculuk yapan devletin üyelerine "Bundan ne bekliyelim? Sizinle sulhün ne kıymeti olur? Daha önce aramızda yaptığımız sulhü de tek taraflı siz bozdunuz. Böyle nakz-ı ahd eden kralın sulhüne ve vükelasına rağbet olunur mu?" diyerek kızgınlığını ifade eder. Paşa'nın bu sözleri karşısında sessiz kalmayı tercih eden Avusturyalı temsilcilerin ellerine geçen fırsatı değerlendirmek isteyip "Aldığımız Niş ve Bosna kaleleri bizde kalmak şartıyla sulh isterseniz Ruslar'la da sulhünüze tavassut edelim" demeleri üzerine Râgıb Paşa hiddetle "Biz böyle bir şeye murahhas değiliz" diyerek yapılan teklifi reddeder.[16]

Râgıb Paşa'nın bir süre sonra da Ada Kalesinin fethinde bulunduğunu görüyoruz.[17] Belgrad'ın fethedilmesi sırasında da büyük yararlıklar göstermiştir. Bu kez de Fransa'nın tavassut ettiği anlaşmanın yapıldığı Belgrad'ta Osmanlı'yı yine Râgıb Paşa temsil etmiştir.[18] Görüşmeler esnasında devletin menfaatlerini gözeterek ileri sürdüğü makul ve mantıklı sözleri, meselelere süratle intikali, vakar ve ciddiyeti ile Koca Râgıb Paşa takdirleri üzerinde toplamıştır. Böylece mevkii Osmanlı hükümetinin gözünde bir kat daha büyür.

Râgıb Paşa, Sadaret Mektupçusu olarak gerek Belgrad ve Ada Kalelerinin fethi esnasında gösterdiği gayretler ve gerekse Avusturya ile yapılan antlaşmalardaki başarıları üzerine yukarıda sözkonusu ettiğimiz görüşmelere riyasetinde gittiği Mustafa Efendi'nin yerine Reisü'l-küttablığa tayin olunur.[19] Bu tarihlerde Osmanlı hükümeti ile Nadir Şah arasında yapılan barış anlaşmalarında eski görüşmelerindeki üstün diplomatik girişimleri de dikkate alınarak Râgıb Paşa yine İran elçileri ile görüşmelere memur edilir. Paşa'dan sonra Reisü'l-küttablar gittikçe idari yapıda daha çok kendilerini göstermeye ve vezaret mevkiine gelmeye başlayarak daha bir nüfuz kazanmışlardır.[20] Reisü'l-küttablar, Divân-ı Hümayun'un fiili olarak üyesinden olmakla beraber burada yürütülen işlere vukufiyeti dolayısıyla önemleri pek büyüktü. Bu yüzden devlet işleri Paşakapısı'na intikal edip Divan-ı Hümayun ehemmiyetini kaybettikten sonra reis efendilerin mevkii yükselmiş, siyasi işler, dış temaslar, yabancı elçiliklerle olan muameleler Reisü'l-küttablar vasıtasıyla düzenlenir olmuş, nihayet dışişleri bakanlığı yerine geçmiştir.[21]

Böylesine ağırlıklı ve sorumluluklarla dolu makamının hakkını başarıyla veren Râgıb Paşa, görevi gereği sık sık temas ettiği yabancı devlet temsilcilerini adeta kendine bağlamış olup, devletin dışişlerinin görüşüldüğü Reisü'l-küttablık makamında üç seneden fazla kalarak yoğun gayret ve faaliyetleriyle Osmanlı diplomasisine hayatî bir canlılık kazandırmıştır.[22]

1744'ten sonra Râgıb Paşa'nın Osmanlı'nın geniş coğrafyası üzerinde değişik yerlerde valiliklerde bulunduğunu görüyoruz. İlk görevi 1744 yılında getirildiği Mısır valiliğidir. Bu vazife, Memluk beylerinin Mısır'da idareyi ellerine geçirdiği, Osmanlı valiliğinin sembolik bir makam olarak bulunduğu bir zamana rastlar. Ayrıca birbirleriyle devamlı mücadele halinde bulunan bu beyler arasında da anlaşmazlıklar hüküm sürüyor, başa geçme uğruna kendi aralarında kanlı bıçaklı oluyorlardı. Fırsat buldukça asayişi ihlal eden ve Mısır'ın en nüfuzlu ailesi olan Kutamışlu ailesi ülkenin hazinesine de el koymuştu. Râgıb Paşa, Kölemen beylerinin bu keyfî yönetimine son vermek için Kutamışlu ailesinin reisi olan İbrahim Beyi ve ailenin ileri gelenlerini öldürtüp uzun yıllardan beri devletin valilerini ellerinde oyuncak mesabesine indiren diğer beyleri de bir bir tedib ederek memleketde bir müddet için yıllardır beklenen huzuru yerleştirmeye ve Osmanlı hakimiyetini kurmaya muvaffak olmuştur.[23] Diğer taraftan hiç din-

meyen İran hadiseleri dolayısıyla Osmanlı ordusuna asker toplanmaya başlanmıştı bu arada. Mısır'dan da geleneksel olarak üç bin asker gönderilmesi gerekiyordu. Ülke askerinin savaşa hazır durumda olmayıp perişan ve derbeder bir halde bulunduğunu yakından bilen Paşa, bu askerlerin seferden affedilmelerine karşılık iki yüz Mısır kesesi bedel ödeme ricasında bulunmuş ve şimdiye kadar görülmemiş olan bu uygulama padişah tarafından âdet olmamak şartıyla bir defalık kabul edilmiştir.[24]

Râgıb Paşa yaklaşık dört sene kaldığı Mısır valiliği süresince huzur ve asayişi sağlamaya muvaffak olmuşsa da, iç huzursuzluklarla, kaynaşma ve nüfuz hakimiyetinin bir türlü tam olarak önüne geçilemedi. Hatta Kahire halkı, kendilerine muhalif ümeradan bir kısmının oturduğu yerlere hücum etmek üzere Osmanlı valisinden buyrultu talebinde bulunmuşlar, buyrultu verilmemesi durumunda tehditle valilikten çekilmesini dahi istemişlerdi. Bunun üzerine olanca cesaretini toplayan Râgıb Paşa, buyrultu vermiyerek bulunduğu görevden çekilmeyi uygun görmüş ve yapılan ölüm tehditlerini bertaraf etmiştir.[25] Olup bitenlerden bayağı sıkılan Paşa, "Çile-i saht-ı vezâret beni derviş etdi" diyerek Divanında da yeralan bir şiirinde huzursuzluğunu:

Kelâl geldi tasarruftan ümm-i dünyayı
Yeter şu Kahire'nin kahrı azm-i Rûm idelim

mısrâında dile getirir.

Kahire'den İskenderiye'ye gelen Râgıb Paşa son olayları padişaha bildirince, hakkındaki itimat ve teveccühden bahsedilen padişahtan (I. Mahmud) aldığı bir fermanda kış gelmeden evvel Ege denizindeki adalardan birine gelip durumu daha tafsilatlı bir şekilde bildirmesi isteniyordu.[26] Bu arada Paşa'nın devlet merkezine alınarak Nişancılığa getirilmesine karar verilmiş, ancak Rodos'a geldiği haber alınınca da bundan vazgeçilmiştir. Nişancılık ile İstanbul'a geldiği takdirde vezîriâzam olması ihtimali ortaya çıkmış ve Sultan Mahmud'un çevresindeki makam ve mansıb düşkünlerinin etkisiyle daha merkeze gelmeden merkezden uzaklaştırılarak malikâne suretiyle 1748'de Aydın Muhassıllığına tayin olunmuştur.[27] Bundan sonra sırasıyla önce Sayda valiliğine, daha sonra da yine malikane suretiyle Raka eyaletine gönderilen Râgıb Paşa, bilahare eski Sadrazam Abdullah Paşa'nın yerine Halep valiliğine getirilmiştir.[28] Bu ardı arkası kesilmeyen tayinlerden bir hayli gücenen Paşa:

Gözü aydın rakîbin tîrelendi kevkeb-i bahtım
Sevâd-ı şâm-ı gam mı sevdiğim Sayda nedir şimdi

beytini içine alan şikâyet dolu gazelini söylemişti.[29] Sayda şehrine tayini sırasında söylediği bu beyitte geçen diğer aydın, tîre ve şâm kelimelerinin sözlük anlamlarından başka birer yer ismi olduğunu da belirtelim.

Bir divan toplantısı sırasında Râgıb Paşa'ya Halep'teki icraatından dolayı bir suikast teşebbüsünde bulunulmuş ise de bundan ucuz kurtulmuştur. Yönetimde taviz vermeden, yolsuzluklara göz yummayarak gösterdiği üstün başarılar, Mısır'da olduğu gibi Halep beylerinin menfaatlerine ters düşünce Paşa'yı ortadan kaldırmayı planlamışlardı. Bu konuda tecrübeli olan Paşa, oyun ve tuzaklara düşmemiştir.

Sultan III. Osman (öl. 1757) Şam valiliğinin boşalması üzerine bu makama ehliyetli, güvenilir birisini aramıştı. Yapılan bir divan toplantısında Sadrazam Mustafa Paşa'ya "Şam bir valiye muhtaçtır, acaba vüzeradan kimi tavsiye edersiniz?" tarzında bir soru yöneltmişti. Mustafa Paşa da hiç bir artniyet taşımaksızın ilmi, zekâsı ve dirâyetiyle şöhret bulan Râgıb Paşa'yı tavsiye etmiş, hatta Sadarete dahi kendisinden ziyâde onun layık olduğunu da sözlerine eklemişti. Sultan Osman: "Acaba Şamı idare edebilir mi?" diye ikinci bir soru tevcih edince Sadrazam, şimdiye kadar gelen vezirler içinde böyle ağırbaşlı ve olgun bir insana rastlamadığını belirterek, "Şamı tevcih ediniz" demiştir. Bahir Mustafa Paşa'nın bu son derece takdirkâr sözleri ile Râgıb Paşa Şam valiliğine tayin edilmiştir. Kaderin cilvesine bakın ki Sadaret makamına getirilenlerin sık sık değiştirildiği bir dönemde Sadrazamın Paşa'yı pek ziyade övmesi padişahın zihninde zamanla yer etmiştir. Sultan Osman da, "böyle değerli veziri sadrazam yapmak daha münasiptir" diyen Bahir Mustafa Paşa'yı azlederek Râgıb Mehmed Paşa'yı Sadarete davet edince o da hemen elli gün sonra İstanbul'a gelmiş ve mühr-ü hümayunu bizzat padişahtan alarak 20 Mart 1757 tarihinde yeni görevine başlamıştır.[30]

Sadrazamlığı

Böylece Râgıb Mehmed Paşa, Defterhane Kaleminde başlayan memuriyet hayatında derece derece ilerledikten, çeşitli idari ve siyasi işlerde görevler alarak tecrübe kazanıp tam anlamıyla olgunlaştıktan sonra çekirdekten yetişme mümtaz bir devlet adamı sıfatı ile Sultan III. Osman'ın yedinci ve sonuncu sadrazamı olarak erişebileceği en yüksek makama kadar gelmiştir. Amerikalı bir araştırmacı Râgıb Paşa'nın önemsiz bir bürokratın oğlu olarak babasının mesleğine girdiğini, kendisine yardımcı olan bir takım koruyucu bulduktan sonra nihayet Sadarete getirildiğini belirtir.[31] Her ne kadar yetenek hâlâ mükâfatlandırılıyor ise de diyor Itzkowitz, ve devam ediyor: nüfuzlu bir koruyucuya sahip olmak kişinin mevkiini korumak için vazgeçemiyeceği bir şeydi. Bu tesbitin gerileme dönemi Osmanlı bürokratları için yerinde olduğunu söyleyebiliriz. Ama Râgıb Paşa'nın bulunduğu yere gelirken geçtiği aşamaları gözönünde bulundurmadan, Amerikalı araştırmacının konuyu Râgıb Paşa ile örneklendirmesini doğrusu yadırgamamak elde değil. Bugünkü Başbakanlığın karşılığı olan Sadarete getirilişinin tek sebebi şüphesiz o vakte kadar kendine emanet olunan devlet işlerinde gösterdiği üstün başarılar ve yüklendiği işin altından yüzakıyla çıkması dolayısıyladır.

Koca Râgıb Paşa'nın sadarette bulunduğu döneme itidal ve hikmet devri derler. İlme ve edebiyata büyük önem veren bu yeni sadrazam, kendisinin de bizzat içinde bulunduğu kültür faaliyetlerine, irfan yuvalarının çoğalmasına emek sarfetmiştir.[32]

Sultan Osman üç dört ayda bir sadrazam değiştirmeyi gelenek haline getirdiğinden, Sadaretinin ilk aylarındaki icraatında Râgıb Paşa, padişahın bu tutumunu devamlı gözönünde bulundurarak davranışlarında son derece ölçülü hareket etmiştir. Bu arada yerini sağlamlaştırmak için gerek sarayda ve gerekse sarayda dışında padişah üzerinde müessir olup da çalışmalarına engel olacakları hükümdarı kuşkulandırmadan birer vesile ile saraydan ve İstanbul'dan uzaklaştırarak güvendiği kişileri de ağırlığı olan idari kademelere getirdi.[33]

Sultan III. Osman'ın ölümünden sonra yerine geçen Sultan III. Mustafa, kendisine her yönüyle yardımcı olacağını ve fikirleriyle uyuşarak tecrübelerinden geniş ölçüde yararlanacağını tahmin ettiği Koca Râgıb Paşa'yı yerinde bıraktı. Padişah ile Sadrazam arasında hemen hemen hiç bir görüş ayrılığı yoktu. Ayrıca devlet anlayışı bakımından aralarında çok yakın benzerlikler vardı. Her ikisi de Osmanlı devletinin bünyesindeki zaafı anlamış bulunduklarından, iç ve dış politikada son de-

rece ihtiyatlı hareket ediyor ve eldeki durumu ne pahasına olursa olsun muhafaza etmek gereğine inanıyorlardı.[34] Bu birbirine son derece uyumlu ikili, bozulan siyasi ve sosyal yapının ancak uzun vadeli ve sabırlı bir çalışma sonucunda düzeltilebileceğine, dışarıya karşı, her şeye rağmen barışı korumak gerektiğine inanmaktaydılar. Bu sebeple bir önceki padişaha nazaran daha bir istikrarlı politika takib edilmesi taraftarı olan Sultan Mustafa (öl. 1774) sadrazamına, her türlü faaliyetlerinde serbest hareket etme imkânı vermiştir. Padişah, her yönüyle güvendiği sadrazamına böylesine bir serbestiyet hakkı tanımakla beraber her türlü davranış ve hareketlerini yakından takib etmiş, gerektiğinde onu sorumlu tutmak için daima uyanık bulunmuştur.[35] Bunu çok iyi bilen Sadrazam da, davranışlarında son derece ihtiyatlı olup üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getirmeye ve düzeni bozulmaya yüz tutan İmparatorluğa yeni bir çehre kazandırmaya çalışmıştır.[36]

Râgıb Paşa, önce sadaretten kendisinin ayağını kaydırmak isteyen Darüssaâde Ağası Ebu Kof Ahmed Ağa'yı ilkin Rodos'a sürgün ettirmiş, daha sonra da aldığı bir fetva ile Kasım 1757 ortalarında Çanakkale'de boğdurtmuştur.[37]

Yine hem-cinsi eder âdeme Râgıb hasedi
Reşk eder mi sana kimse vüzerâdan gayrı

diyerek Sadarete göz diken Kapudan-ı Derya Ali Paşa ile şehzadeliğinde padişahın yazı hocası olup Galata ve Eyüp kadılıklarında bulunan ünlü hattat Kâtipzade Refi' Efendiyi de bir vesile ile Sultan Mustafa'nın çevresinden uzaklaştırmayı başardıktan sonra sarayda kendisine ayakbağı olabilecek kimseleri bir bir uzaklaştırarak hasımlarını sindirme politikası izlemiştir.[38]

Râgıb Paşa, gün geçtikçe padişahın güvenini kazanarak ahenkli ve uyumlu bir çalışma dönemi başlatmıştır. Aralarındaki ilişkiyi daha da ileri götüren Sultan Mustafa dul kız kardeşi Saliha Sultan'ı da Paşa'ya nikahlamıştır. Bu izdivaçla bulunduğu yeri daha da sağlamlaştıran Koca Râgıb Paşa ile padişah arasında gerçek bir dostluk hasıl olmuştur.[39]

Koca Râgıb Paşa'nın sadrazam olduğu yıllarda Avrupa'da Yedi Yıl Savaşları başlamıştı. Avusturya, Fransa ve Rusya'nın hücumuna uğrayan Prusya, Rusya ve Avusturya yükünü hafifletebilmek düşüncesiyle bir müttefik arayordu. Bu maksatla Karlo Adolf ve Rexin adındaki bir elçiyi İstanbul'a gönderen Prusya Kralı II. Frederich, Osmanlı hükümetine ittifak teklifinde bulunarak askeri yardım sağlayabileceğini ümid etti.[40] Sultan Mustafa'nın bu teklife meyilli olduğu bir sırada Osmanlılar'ı Prusya üzerine sevkeden II. Frederich'in, bir süre sonra Rusya ile sulh imzalaması ve sonra Osmanlılar'ı Avusturya ile harbe teşvik ederek Osmanlılar'ın Avusturya muharebelerinde Ruslar'ın müttefiki olan Avusturya'ya yardım etmeyeceğine dair Rusya'dan açık teminat almaması Râgıb Paşa'yı haklı olarak tereddüte düşürdü.[41] Böylece II. Frederich, Osmanlılar'ın Rusya yanında harbe iştirak etmelerini istiyordu. Meseleyi çok iyi bilen Paşa, Osmanlı'nın kesin olarak Avrupa'daki savaşlara girmemesi gerektiğini belirterek barış içinde bulunulmasının devletin menfaati için daha uygun olacağı görüşünde idi. Ancak Prusya'nın tekliflerini de baştan kesip atmak istemiyordu.[42] Yedi Yıl Savaşları'nı dikkatle izleyen Sadrazam, Padişahın, Osmanlı-Prusya ittifakına taraftar görünmesi üzerine ittifakı arzular görünmüş, ancak işi süründemede bırakmak için bazı isteklerde bulunmuştur. Başta İngiltere'nin de ittifaka katılmasını veya böyle bir ittifakın garantörü olmasını istemiştir.[43] Bununla beraber bir Ticaret ve Dostluk Antlaşması yapılmış, Sultan Mustafa tarafından tasdik edilmiştir. Böylece Osmanlı devleti Râgıb Paşa'nın tedbirli ve akılcı politikası sayesinde savaş dışı kalmayı başarmıştır.[44]

Prusya meselesinden ders alan Râgıb Paşa, izlediği politikayla, bu devletle yapılması düşünülen ittifakı çeşitli ba-

Koca Râgıb Paşa Kütüphanesi.

hanelerle devamlı sekteye uğratmış, yapılmasına kesin gözüyle bakıldığı anlarda dahi ileri sürdüğü mantıklı ve makul sebeplerle ittifakın imzalanmamasında büyük bir başarı göstermiştir.[45] Vefat tarihi olan 1763 Nisanına kadar II. Frederich'i oyalayan Paşa'nın bu hususta bütün faaliyetleri, yerine geçen Hamid Hamza Paşa'nın böyle bir teklife başlangıcından beri zaten karşı olması sebebiyle durmak zorunda kalmıştır.[46] 8 Nisan 1763 tarihinde ölen Koca Râgıb Paşa, ülkeyi savaşlardan koruyan başarılı dış politikasının yanında içeride de bir çok faaliyetlerde bulunmuştur.

İdarî Yeteneği

Vazife hayatına yirmi yaşlarında küçük bir memuriyetle atılan Râgıb Paşa, henüz Defterhane'de kâtip iken Veziriâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın güvenini kazanmıştır. Sonra ondaki yetenek ve cevvaliyeti görerek kendine yakınlaştıran Hekimoğlu Ali Paşa ve İran seferleri esnasında yapılan müzakereleri ustalıkla ve kararlılıkla yönetmesiyle Sultan I. Mahmud bizzat kendi himayesi altına almıştır.[47]

Ölümüne kadar hayatı boyunca devlet kademelerinde devamlı yükselmiş olan onsekizinci yüzyılın ender devlet adamlarından Koca Râgıb Paşa, yılların verdiği tecrübe, Osmanlı'nın geniş sınırları içerisinde İstanbul'dan Mısır'a, Aydın'dan Sayda'ya kadar en büyük idareci sıfatıyla gidip gördüğü yerler ve her renk ve meşrepten karşılaştığı insanlar sayesinde mesleğinde pişmiş ve olgunlaşmıştır. Yüzyılların ardından bugünlere sanatçı yeteneğiyle gelen Paşa'nın idareciliği tek yönlü değildir. Yaşadığı yüzyıla damgasını vuran, Osmanlı tarihi boyunca en güçlü ve idare etme sanatını en iyi kullanan sadrazamlardan biri olmakla beraber pek çok konuda söz sahibi olan Ragıb Paşa'nın değişik cephelerini şöylece sıralayabiliriz: usta bir şair, otoriter bir asker, üstün bir eğitimci ve uzman bir maliyecidir.

Usta bir şairdir. Çünkü, ondokuzuncu asıra kadar en çok okunan şairlerden biri olduğunu yüzyılın şiir mecmualarından ve Keçecizade İzzet Molla, Leskofçalı Galib, Ziya Paşa, Yahya Kemal gibi bir takım büyük şairlerin Râgıb Paşa'nın kimi beyitlerinin aynı olan şiirlerinden anlıyoruz. Ve kimi beyit ve mısraları bugün bile dillerden düşmemekte, ifade edilmek istenen düşünceyi pekiştirir mahiyette bu beyit ve mısralara yer yer başvurulmaktadır.

Otoriter bir askerdir. Çünkü, daha önce de belirttiğimiz gibi Mısır'a vali olarak atandığında, kendi aralarında bile anlaşmazlık içerisinde bulunarak birbirlerini yiyen Memluk beylerinin keyfi yönetimine son vererek, uzun yıllardan beri sembolik bir makam haline gelen Osmanlı valiliğine yeniden bir saygınlık kazandırmıştır. Şam valisiyken kendisine yerli beyler tarafından tehdit ve suikastler düzenlendiği halde bundan yılmamış, aksine üzerlerine üzerlerine giderek cesaret ve açık yüreklilliğini göstermiştir.

Bir eğitimci ve kültür adamıdır. Çünkü, kendi adına yaptırdığı kütüphane ve aynı tarihte inşa ettirdiği Sıbyan Mektebinin hoca ve talebelerine bizzat Râgıb Paşa tarafından maaş vakfettiği bilinmektedir.[48]

Uzman bir maliyecidir. Çünkü, Mekke ve Medine'den elde edilen gelirlerin gelişigüzel sarfedildiği, nereden ne kada gelip nereye ne kadar gittiğinin beili olmayışı karşısında Haremeyn Müftüsü, Cizye Muhasebecileri ve Haremeyn Muhasebesinde çalışan kisedarları Babiâli'ye çağıran Râgıb Paşa, defterlerin inceletip gelir ve giderleri yerli yerinde tesbit ettirdikten sonra doğacak usulsüzlüklerin önüne set çekmek için buralarda çalışanların tayin ve görevlerini doğrudan doğruya sadarete bağlayarak Haremeynin gelirlerini kontrol altına almıştır. Böylece Haremeynin gelirlerin de gözle görülür derecede artış görülmüştür.

Koca Râgıb Paşa bütün bunları bu günkü tabirle bürokrasinin çarkındaı geçtikten sonra öğrenmiş ve mesleğin de iyice pişmiştir. Her dönemin kendine has bir işleyiş tarzı olan bu mekanizmayı çok iyi bildiği içindir ki, kişiliğ

çok yönlü olarak gelişmiştir. Paşa'nın herbiri ayrı ayrı kişilerin şahsiyetinde ancak görülebilecek türden olan bu yönleri biraz da böyle bir mekanizmanın bizzat içerisinde bulunmuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Uzunçarşılı'nın cevval zekâlı, ileri görüşlü, ilim ve fazilet sahibi, başarılı bir vezir diye tavsif ettiği Râgıb Paşa, içinde yaşadığı çağı olduğu gibi geleceği de düşünen bir yapıya sahip olup olayları derinliğine ve etraflı ele almadan karar vermez, doğru olarak verdiğini bildiği karardan da asla dönmezdi. Devletin askeri gücünü çok iyi bildiğinden düşman devletlerin savaşa çekme tuzaklarına hiçbir zaman düşmemiş ve padişahın da harbe katılma kararında olmasına rağmen Koca Râgıb Paşa, Sultan Mustafayı idare ederek ısrarla savaştan uzak durmanın yollarını aramıştır. Ona göre kısa vadede savaşa girmek, Osmanlı devletinin askeri ve mali durumunun düşman devletler tarafından farkedileceğinden hiç de lehimize olan bir davranış olmayacaktır. Sadrazamın savaştan kaçarak barıştan yana olması bazı tarihçiler tarafından kusur sayılmışsa da, ölümünden sonra başlayan Osmanlı-Rus savaşı ve neticede elde edilen kötü sonuçlar onu haklı çıkarmıştır. Osmanlı devleti bu yıllarda yani onsekizinci yüzyılın ikinci yarısına girildiği ilk yıllarda dışarıda geniş sınırları karşısında muazzam bir varlık göstermesine rağmen içeride askeri bakımdan çok zayıf, Avrupa'ya nazaran çok gerilerde idi.[49] Bu bakımdan Râgıb Paşa, yenilgiyle sonuçlanacak bir badireye atılmak istemiyordu. Hatta Ruslar'ın yayılmasından endişe duyan III. Mustafa, Paşa'nın savaş konusundaki çekimserliğine bir anlam verememiş olacak ki: "Eğer maksat para ise Edirnekapı'dan ta Rusçuk'a kadar iki keçeli altın dizerim" diyerek sadrazamına karşı endişesini belirtmişti. Sadrazam da Padişahın gönlünü şu sözlerle almıştı: "Yüce devletiniz eskidenberi yapmış olduğu savaşlarda bir muharip arslan olduğunu düşmanlarına göstermiştir, ecnebiler geçmiş yıllardaki zaferlerimizi unutmamışlardır, bunu bildiklerinden bizden korkarlar, fakat şu anda tırnakları aşınmış olup, savaş esnasında düşman bu halini anlarsa vaziyet kötü olur, askere nizam verildikten sonra bu iş düşünülsün."[50]

II. Sanatı ve Eserleri

Onsekizinci yüzyıla damgasını vuran Nedim ve Şeyh Galip'ten sonra klasik edebiyatımızın yetiştirdiği, sesini bugüne kadar duyurabilmiş kalburüstü şairlerden biri de hiç kuşkusuz ismi ile müsemma 'Koca' Râgıb Paşa'dır. Hem şair, hem düşünür ve hem de devlet adamlığı vasıflarını toplaması bakımından da Osmanlı tarihi boyunca tek sayılır. Divan şiirinin 18. yüzyılda ağırlığı olan bir kaç isminden biri de odur. Adeta bir ekol halindeki meclisinde bulunan sanatçıların kendi dönemlerinde gösterdiği yetenekleriyle bir yerlere gelerek meslekdaşları arasında seçkinlik kazanmaları, kendi adına yaptırdığı kütüphaneyle kitaba ve okumaya karşı gösterdiği ilgi onun bir ilim, irfan ve kültür adamı olarak başka yanlarını da yansıtırlar. Çağdaşları onun ateşîn fikirli, güzel huylu, sağlam akideli, konuşmaları latif, ifadesi tatlı, her yönlü bilgisi olan yüksek ahlâklı bir kişi olduğuna ve hayatı boyunca vaktinin çoğunu kitap okuyarak geçirdiğine, başlıca zevkinin ilmî meselelerle uğraşmak olduğuna işaret ederler.[51]

Sayısı ikibine yakın olduğu söylenen Divan şairlerinin yüzde kaçının soluğu günümüze kadar gelebilmiştir? Bunlar arasında, yaşadıkları dönemde çok tanınmış oldukları halde daha sonraları isimleri tarihe karışanların sayısı oldukça büyük bir yekün tutar. Bunun sebebi, çerçevesi daha önceden çizilmiş bir takım kalıpların dışına çıkamamalarındandır. Şiirleriyle çağları aşarak günümüze kadar gelenler ise bu kalıpları en üst derecede kullanan ve sözkonusu kalıpların dışına çıkarak orijinal hayallerle yeni bir söyleyiş tarzı yakalayan şairlerdir. Hikemiyât alanında Nâbî'nin açtığı çığırı devam ettiren Râgıb Paşa'yı bu ikincilerin arasına rahatlıkla katabiliriz. Sanatında esas şöhretini hakîmâne tarzda yazdığı gazellerine borçlu olan Paşa'nın şiirlerinin hemen hepsi bu amaca yöneliktir. Bu alandaki beyitleri günümüze kadar gelerek dilden dile dolaşmış, halk tarafından benimsenerek bir atalarsözü özelliği kazanmıştır. "Öz şiir odur ki dilde gezer mesel gibi mısra" diyerek şiirin yazılış gayesini belirten Yahya Kemal'den yüzyıllar önce söylenmiş:

Eger maksûd eserse mısra-i bercesde kâfidir

mısraı Râgıb Paşa'nın şiir ve sanat anlayışını özetler niteliktedir. Şair için asıl olan, sayfalarca yazılarak anlatılabilen bir konuyu bir beyitle yahut mısra ile ifade etmek, kısa ve öz yazmaktır. Aynı devirde yaşayan Şair Haşmet'e Râgıb Paşa'nın: "Haşmet, öyle bir şiir söylemek isterim ki, ne benden evvel kimse söylemiş, ne de benden sonra söylemek ihtimali olmuş olsun" dediği kaydedilir.[52]

Râgıb Paşa daha on üç yaşında bir çocukken 1712 yılında ölen Nâbî, klasik edebiyatımızda başlı başına bir yer tutan hikemiyât tarzının asıl üstadı kabul edilir. Asrında ise Sâbit (öl.1711) gibi, sonraları Râgıb Paşa, Seyyid Vehbi (öl. 1736), Çelebizâde Asım (öl. 1760), Münif (öl. 1742) gibi bir takım şairler üzerinde hayli etkisi olmuştur.[53] Tanzimat devrinde ise eski şiiri devam ettiren şairlerin birçoğu Nâbî'yi üstad tanımış ve onun şiirlerine benzer şiirler söylemeye çalışmışlardır. Nâbî, düşünceyi bir takım söz sanatlarıyla süslemeden, doğrudan doğruya fikir olarak söylemek yolunu seçmiş ve bunda meslekdaşları arasında dikkate değer bir başarı göstermiştir. Onun bu başarısı şiirde başlı başına bir yenilik sayılmıştır. Edebiyatımızda Nâbî Mektebi denilen bu tarzın özelliği görgü, bilgi ve düşünce unsurlarını didaktik bir zihniyetle ifade ediştir.

Nâbî tarzının 18. yüzyılda güçlü bir temsilcisi olan Râgıb Paşa'nın şiirlerini bir taklit olarak değerlendirmemek gerekir. Bunlarda kendine özgü bir hava ve şairin damgası hemen sezilir. Hatta hikmetli söyleyişin onda yer yer Nâbî'yi de aştığı kolayca söylenebilir.[54] Şiirimizde "mısra-ı berceste" denen ve atasözü gibi dillerde dolaşan pekçok beytin ve mısraın nâzımı Râgıb Paşa'dır:

Hakikat ehline çesbân değil libâs-ı riya
Yakışdırırsa dahi müsteârdır güya

★ ★ ★

Ne bilür lezzet-i kemâli nedür
Her kimin fikri hord u hâb iledir

★ ★ ★

Turfa dükkân-ı hikemdir şu köhen-tâk-ı felek
Ne ararsan bulunur derde devadan gayrı

★ ★ ★

Tabibin olsa da kizbi marizin sıhhatin söyler

★ ★ ★

Ayûb-ı nâsı ifşadan libasın soymak ehvendir

★ ★ ★

Müellifiyle şeref eler iktisab kitâb

gibi bir çok beyit ve mısraları da gösteriyor ki dünyanın en güçlü devletinin değişik kademelerinde bulunup küçük bir memuriyetten Sadrazamlık makamına kadar yükselen Koca Râgıb Paşa, Osmanlı sınırları içerisinde çeşitli yerlerde görev alarak geniş bir coğrafyaya sahip olması sonucu her renk ve meşrepten insanları tanımanın verdiği avantajlarla toplumun ve insanların

noksan taraflarını, bu insanların bir takım problemlerini nükteli ve çarpıcı üslubuyla başarılı bir şekilde işlemiştir. Devrinde bayağı revaçta olan Sebk-i Hindi akımının mazmunlarla dolu anlatımına iltifat etmemiş, halkın içinden gelmiş bir kişi olarak onların bir takım problemlerini, sosyal hayatta yaşanılan gerçekleri herkesin anlayacağı bir şekilde söylemiştir. Ayrıca Divan edebiyatı şairlerinin aksine onun gazellerinde aşk ve şaraba ait temalar çok az yer tutar.

Etkilendiği Türk ve Acem Şairleri

Râgıb Paşa'nın kasidelerinde daha çok Nef'î'nin (öl. 1635), gazellerinde ise Sâib-i Tebrizi (öl. 1671) ve Nâbî'nin göze çarpacak derecede etkileri vardır. Bunu zaten kendisi de saklamaz, kaside ve gazellerinde etkilendiği, daha doğrusu çok sevdiği üstadlarının isimlerini belirterek saygısını ifade eder. Gazellerinde Nedim (öl. 1730) ve Şeyh Galib'deki (öl. 1799) derin hassasiyet ve zengin muhayyile kudreti yerini fikir hakimiyetine, hakîmâne görüşlere bırakmıştır. Yukarıya bir kısmını aldığımız atalarsözü değerini kazanmış bazı mısra ve beyitleri de gösteriyor ki Râgıb Paşa'nın şiiri Necati'den (öl. 1509) beri süre-gelen geleneğin, Nâbî'de ifade mükemmeliyetini bulan şeklin bir devamından ibarettir.

Râgıb Paşa'nın bazı lirik beyitlerinde Nedim'in etkisi apaçıktır:

Cevher-i tîğ-i tegâfül âb u tâb olmuş sana
Aks-i hûn-ı âşıkân reng-i hicâb olmuş sana

matlaı ile başlayan gazelin karşılığını sanki karşılıklı söyleşmişler gibi:

Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şişeden ruhsâr-ı âl olmuş sana

diye başlayan Nedim'in meşhur bir gazelinde buluruz. Urfalı Nâbî'ye bağlılığı ise sonsuzdur. "Biz onun saçının zincirine saçımızı bağlamışız" dediği beyitte:

Demsâz-ı saba oldu Ruhâvî bize Râgıb
Dilbeste-i zincîr-i ser-i zülf-i Ruhâyız

ona saygıda kusur etmez. İran'ın üstad şairlerinden Şevket-i Buhari (öl. 1699) ve Saib-i Tebrizi (öl. 1671) gibi şairlerin etkisi de yer yer Paşa'nın şiirlerinde görülür. Aslen bir Türk beyi olan ve manzum beyitlerinin sayısı yüz yirmi bini[55] bulan Tebrizli Mehmed Ali Saib'i Râgıb Paşa, Nâbî gibi hakîmâne ve rindâne sözleri için beğenmiştir.[56] Tâlib-i Amûlî'nin de etkisini unutmamak gerekir:

Ne hayâl-i Sâib ister ne kemâl-i Tâlib ister
Bana tab'-ı Râgıb ister vire böyle hüsn-i zinet

★ ★ ★

Râgıb olsun iltifat itsün de bir âlihimem
Şi'r-i pâkim gör nice Taliblenür Şevketlenür

★ ★ ★

Hased ki Râgıba hep fikr-i Sâibâne düşer

★ ★ ★

Sâib de olsa halk hatasın arar bulur

gibi beyit ve mısralarda Koca Râgıb Paşa'nın bu şairlere olan bağlılığının yanında takdir ve övgüsünü daha iyi görürüz.

Etkilediği Şairler

Daha önce de belirttiğimiz gibi hikemi şiir alanında Nâbî'den sonra en başta gelen Râgıb Paşa, nasıl kendinden önceki İran ve Türk şairlerinden etkilendiyse, kendisinden de etkilenen ve beslenen bir çok şair vardır. Aynı devrin şairi olan Haşmet (öl. 1768) ve Fıtnat Hanım (öl. 1780) bunların başında gelir. Bilhassa Fıtnat Hanım, Paşa'nın Nâbî'den devraldığı çığırı devam ettirmeye çalışanlardandır. Muallim Naci'nin "meliketü'ş- şâirât" dediği Fıtnat Hanım'ın Râgıb Paşa ile karşılıklı şiirleşmeleri bir mülâtefeleri dillere destan olup, yazdığı pek çok şiir onun gazellerine birer nazire gibidir.[57] Ayrıca Sümbülzade Vehbi (öl.1809), Keçecizade İzzet Molla (öl. 1829), Leskofçalı Galib (öl. 1876), Ziya Paşa (1880), Namık Kemal (öl. 1888), Yahya Kemal (öl. 1958) gibi ünlü şairlerin tesbit edebildiğimiz kimi beyitleri Râgıb Paşa'nın şiirlerinden etkilenerek yazılmış olup büyük benzerlikler göstermektedir. Bu etkilenme bir kısmında apaçık kendisini gösterirken, bir kısmında da kavramların kullanılış biçimi ve mısralara yüklenmek istenen anlam bizi bu sonuca götürmektedir. Keçecizade İzzet Molla'nın:

Meşhûrdur ki fısk ile olmaz cihan harâb
Eyler anı müdâhane-i âlimân harâb

dediği, alimlerin, hocaların bozulmuşluğundan şikâyet ettiği ve yeri geldiğinde referans olarak verdiğimiz bu beyti Râgıb Paşa'nın şu beytinin bir başka şekilde söylenişi gibidir:

Râgıb müdâhane ile riyadır zamanede
Dünyayı sanma cevr ü sitemdir harab eden

Yine Leskofçalı Galib'in:

İlm ise maksad eger ârif-i nefs ol Galib
Kendini bilmeyen âdem gibi nâdan olmaz.

beyti bir yana

Âlem-i ıtlâka azmet yâr kendin gösterir

matlalı gazeli ile, Râgıb Paşa'nın:

Pîç ü tâb-ı sîneden efkâr kendin gösterir
Cevher-i âyîneden jengâr kendin gösterir

beyti ile başlayan gazeli arasında şekil bakımından hiç fark yoktur.

Sözgelimi insan olup da insanlıkla bağdaşmayan davranışlarda bulunan kötü karakterli bir kişinin ahlâksızlığını belirtirken, Ziya Paşa'nın şu ünlü beytini hatırlamadan geçemeyiz:

Bed-asla necâbet mi verir hiç üniforma
Zerdûz pâlân vursan eşek gene eşektir

Oysa bu beyitle aynı anlama gelen ve Ziya Paşa'dan yaklaşık bir asır önce yaşayan Koca Râgıb Paşa'nın şu beyti arasında hiç mi hiç fark yoktur:

Ederdi sûret-i dîbâyı âdem pûşiş-i dîbâ
Eğer pâlân-ı zerdûz ile esb olsaydı merkepler

Namık Kemal'in Vatan Şarkısı'nda:

Gavgadan şehâdetle bütün kâm alırız biz
Osmanlılarız can veririz nâm alırız biz

nakaratlı şiiri yazılırken, sanki Ragıb Paşa'nın:

Düşmenden intikam gibi var mı bir safa
Rağıb bu zevke âh mürüvvet komaz seni

beytinden ilhamla kaleme alınmış havasını vermektedir.

Yine Yahya Kemal'in yeri geldiğinde sık sık başvurduğumuz ve daha çok ölüm temasının hakim olduğu:

Bir çok gidenin her biri memnûn ki yerinden
Bir çok seneler geçti dönen yok seferinden

diye biten bir şiirindeki bu ünlü beytin benzeri Paşa'nın şu beyitleridir:

Görmedik hiç peşîmân olup avdet edeni
Anlanur kim var imiş mülk-i ademde râhat

★ ★ ★

Bir giden bir dahi gelmez acep ne hikmettir
Âlem-i râhata benzer gibi iklîm-i adem

Eserleri

1. *Divanı*: Bir takım kaside, tahmis, ramazaniyye ve tarihlerin yeraldığı divanda 174 gazel bulunmaktadır. İstanbul Kütüphanelerinde 2 matbû ve 52 yazma nüshaları bulunmaktadır. Müstakimzade'nin bildirdiğine göre Paşa'nın şiirleri hayattayken bir divan halinde toplanmamıştır.[58] Daha sonra kendisi bir araya toplamıştır.

2. *Mecmûa-i Râgıb Paşa*: Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde manzum ve mensur bir çok edebi yazılarla Paşa'nın kendisine ait resmî ve gayriresmî muharreratını içerir. Alfabetik sıraya göre yazılmış değişik konularda mısra ve beyitlerin yanında çeşitli nazım şekillerinde kaleme alınmış bir çok kaside de bulunur. Divanından sonra üzerinde durulması gereken önemli eserlerinden biri de budur.

3. *Sefinetü'r-Râgıb ve Definetü'l-metâlib*: Muhtelif fen bilimlerinden bahseden bir eser olup Arapça olarak kaleme alınmıştır. Bu eserin müsveddeleri kendi el yazısı ile Koca Râgıb Paşa Kütüphanesi 1489 numarada bulunmaktadır.

4. *Aruz Risalesi*: Paşanın bu eserinde aruz kurallarına dair bilgiler yer almaktadır. Yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

5. *Münşeât-ı Râgıb*: Râgıb Paşa'nın reisül-küttab iken hazırladığı telhislere daha sonra yazdıklarının da eklenmesiyle Ahmed Nüzhet Efendi tarafından düzenlenen bir inşa mecmuasıdır. Baş taraflarda Ahmed Nüzhet Efendi tarafından kaleme alınan Râgıb Paşa'ya ait kısa bir biyografi yeralmaktadır.

6. *Fethiyye-i Belgrad*: Avusturya ile 1730 senesinde yapılan muharebe neticesinde Belgrad kalesi ile diğer bazı memleketlerin Osmanlı hakimiyetine girişi anlatılmakta.

Bütün bunlar incelendiğinde Râgıb Paşa'nın onca devlet işlerinin arasında bu işlere de zaman ayırarak büyük bir tarihçi, güçlü bir şair olduğu görülecektir. Paşa'nın bu telif ve tercüme eserlerinin dışında sağlığında inşa ettirdiği kendi adını taşıyan kütüphanesi geride bıraktığı en önemli eserlerindendir. İstanbul Lâleli'de, ölümünden iki sene önce başlanıp öldüğü yıl olan 1763 tarihinde tamamlanan bu binayı kütüphane olarak yaptıran Paşa, topladığı eserleri buraya yerleştirerek ölümsüzleşmiştir. Buranın müdür ve kâtiplerinin tayinini de bizzat kendisi yapmıştır. Bugün kütüphaneye, kabartmalı bir şekilde celi sülüs hattıyla "fiha kütübün kayyimeh" ayetinin yazıldığı kitâbenin altındaki büyük kapıdan girilmektedir. Girişten hemen sonra ön avlu yer alır. Kütüphane ise bu kısmın güney tarafında bulunur. Dokuz kubbesi olan kütüphanenin kare şeklinde bir yapısı vardır. Duvarları 18. asır Avrupa stili çinileriyle kaplıdır. Üst tarafları mermer üzerine celi sülüsle yazılan Kaside-i Bürdeye tahsis edilmiştir. Kubbe kısmı yine çinilerle süslenmiştir. Büyük kubbenin altında 'hazine-i kütüb' bulunmaktadır. Kitaplar burada olup, kütüphane halen faaliyettedir. □

Koca Râgıb Paşa'nın Mezarı.

[1] Resmî Ahmed Efendi, Sefînetü'r-rüesâ, İst. Ünv. Küt. Türkçe Yazmalar, nr. 2453, vr.52/a
[2] Ahmed Câvid, Zeyl-i hadikatü'l-vüzerâ, Sül. Küt. Yahya Tevfik, nr. 1568/3, vr.124/b
[3] Müstakimzade Süleyman Sadeddin, Tuhfe-i Hattâtîn, s.499, İst. 1928
[4] Mutlu, İbrahim, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, c.XII, s.2, İst. 1963
[5] Câvid, a.g.e. vr.124/b
[6] BOA, Mühimme Defteri, nr.133, s.276/287
[7] BOA, Cevdet Timar, nr.1395
[8] Resmî, a.g.e. vr.52/a //Câvid, a.g.e. vr.124/b
[9] Baykal, Bekir Sıdkı, İslam Ansiklopedisi, c.IX, s.594
[10] BOA, Mühimme Defteri, nr. 139, s.288, 310, 318
[11] BOA, Mühimme Defteri, nr.142, s.96 (1149 h. tarihli ferman)
[12] BOA, Mühimme Defteri, nr.142, s.109-113
[13] BOA, Mühimme Defteri, nr.142, s.118-120
[14] BOA, Mühimme Defteri, nr.142, s.125-126
[15] BOA, Ali Emiri Mahmud I, nr.3517, s.91
[16] Şemdânizâde, Müri't-tevârih (haz. Münir Aktepe), c.I, s.75, İst.1976
[17] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, c.IV/1, s.282-283
[18] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.289
[19] Resmi, vr.52/b //Câvid, vr.125/a
[20] İnalcık, Halil, İslam Ansiklopedisi, c.IX, s.682
[21] Sertoğlu, Mithat, Osmanlı Tarih Lügatı, s.283, İst.1986
[22] İnalcık, İA, c.IX, s.682
[23] İzzî Süleyman, Tarih-i İzzî, I, vr. 137/b-138/b, İst.1199
[24] İzzî, vr.51/b-52/a
[25] İzzî, vr.117/b
[26] BOA, Mühimme Defteri, nr.153, s.352
[27] Uzunçarşılı, IV/2, s.389
[28] Resmi, a.g.e. vr.53/a
[29] Muallim Naci, Osmanlı Şairleri (haz. Cemal Kurnaz) s.239, Ank.1986
[30] Câvid, a.g.e. vr.125/b //Uzunçarşılı, c.IV/2, s.389-90
[31] İtzkowitz, Norman, Osmanlı İmparatorluğu ve İslâmî Gelenek, s.149, Çıdam Yayınları, İst. 1989
[32] İsmail Hikmet, Koca Râgıb Paşa ve Fıtnat, s.14, İst.1933
[33] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.341
[34] Baykal, c.IX, s.595
[35] Ahmet Refik, Alimler ve Sanatkârlar, s.303, Ank. 1980
[36] Altundağ, İA, c.IX, s.449
[37] BOA, Mühimme Defteri, nr.160, s.42
[38] Uzunçarşılı, c.IV/2, s.391
[39] Ahmet Refik, a.g.e. s.307
[40] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.345
[41] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.349-50
[42] Beydilli, Kemal, Büyük Prederich ve Osmanlılar, 18. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri, s.36-37, İst.1985
[43] Beydilli, a.g.e. s.42
[44] Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı, s.8, İst.1984
[45] Beydilli, 1790 Osmanlı-Prusya İttifakı, s.139
[46] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.348-49
[47] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.393
[48] Hakim, Tarih-i Hakim, İst. Ün. Küt. s.197, İst.1973
[49] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.366
[50] Uzunçarşılı, c.IV/1, s.366
[51] Ahmed Nüzhet, Münşeât-ı Ragıb, İst.Ün.Küt. nr.3115, mukaddime ve ilk sahifeler, İst.1253
[52] Mehmed Tevfik, Hazine-i Letâif, s.215, İst.1302
[53] Banarlı, N.S, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.II, s.673, İst.1988
[54] Büyük Türk Klasikleri, c.VI, s.379, Ötüken Yay. İst.1988
[55] Banarlı, a.g.e. s.648
[56] İsmail Hikmet, Koca Ragıb Paşa ve Fıtnat, Kanaat Küt. s.21, İst.1933
[57] İsmail Hikmet, a.g.e. s.29
[58] Müstakimzade Süleyman Sadeddin, Tuhfe-i Hattatîn, s.450, İst.1928

Avusturya Basını'nda 31 Mart Olayı

Avusturya Sosyal Demokratlarının Yayın Organı Arbeiter Zeitung'dan (İşçi Gazetesi) Haber ve Yorumlar Nisan 1909

ÇEVİRİ: KEMAL BOZTEPE

Birçoğumuz Türkiye'nin bugün yeni bir 31 Mart'a koşaradım gittiğinden korkuyor. Bizse, bu evhamı paylaşmadığımız gibi, 81 yıl önce bu ay cereyan eden olayların doğru anlaşıldığı kanısında da değiliz

İSTANBUL Galata Köprüsü'ndeki cinayet Genç Türk iktidarı için vahim olabilir. "Serbestî" gazetesinin başyazarı, sürgün günlerinde Genç Türklerin kıskanç rakiplerinden ve Meşrutiyetin ilânından beri Komite'ye karşı tüm düşman öğeleri içinde barındıran Ahrar Fırka'sının (Liberale Union) baş elemanlarından Hasan Fehmi bir bağnazın silâhından çıkan kurşunların kurbanı oldu. Hasan Fehmi (Genç Türklerle Liberaller arasındaki) kavganın başını çekenlerdendi; Genç Türklere karşı kulis arkasında operasyonu, -sadece adını kullanan Prens Sabahattin değil-, daha Kâmil Paşa yönetimi altında mevcut sistemi çökertme mücadelesi veren, canlı ve ateşli konuşma yeteneğine sahip Arnavut kökenli Hasan Fehmi yürütüyordu. Çekinmeden, korkusuzca, en ağır dille saldırıyor, basın alanında mücadelesini çıkardığı gazetede sürdürüyordu. Genç Türklerin en çok düşmanlık beslediği biriydi Hasan Fehmi. Bu yüzden cinayetin sorumluluğu, sadece Genç Türklerin düşmanlarınca değil, halkın büyük kesimince de Genç Türklere yükleniyor ve onlara yeni düşmanlar kazandırıyordu.

Buna rağmen böylesi bir suçlamaya inanmamak gerekiyor. Komite'nin eksiklikleri vardı, bazı yanlış eylemlerde bulundu ve ihmalkâr davrandı belki, ama bugüne kadar eylemlerinde hep hırs yerine akla öncelik tanıdı. Zaten Komite'ye en büyük ve tartışmasız ünü kazandıran, devletin köklü dönüşümünü kan dökmeden gerçekleştirmesidir. Osmanlı İmparatorluğunda (geleneksel yasa diyebileceğimiz) cinayetin zaferi hâkim olagelmiştir. Türkiye'nin 19. yüzyıldaki yeni politikasındaki tüm değişimler şiddet yoluyla ve kitlesel çatışmalarla gerçekleşmiştir. Bu yüzden Komite'nin başarısı -ki böylesine bir başarıya Kültür- Devletlerinde de rastlamak mümkün olmamıştır- göze çarpıyordu. Komite hükümdarı tahttan indirmeden, Hamid rejiminin suçlu ve yaltakçıların intikam ateşiyle yananların eline terk etmeden, devletin anayasasını temelden değiştirmeyi, yüzyılların despotik düzenini yasanın boyunduruğu altına almayı, Abdülhamid'in kentinde parlamentonun egemenliğini kurmayı başarmıştı. Eşine rastlanmaz böyle bir başarıya sahip, iktidarı elinde tutup korumaya çalışan bir Komite'nin, en basit bir düşünceyle bile, politik sonuçları sadece karşıtlarının işine yarayacak bir cinayete kalkışması mümkün mü? Kesin kanıtlar olmadıkça böyle bir sav kesinlikle yadsınmalıdır. Bunun yerine, eylemciler ister Genç Türk taraftarları arasından gelmiş olsun, isterse de, şimdilerde her yerde başkaldırıp örgütlenen ve radikal düşüncelerinden dolayı Hasan Fehmi'ye Genç Türklerden daha fazla düşmanlık besleyen İttihad-ı Muhammedi saflarında olsunlar, eylemin küçük bir grubun öfke ve bağnazlığından kaynaklandığı söylenebilir.

Olan değil, görünen önemli. Ortada görünende, düşmanın olayın faili olduğu izlenimini uyandırıyor. Komite'ye diş bileyen öfkeliler topluluğu için için kaynayan ateşi alevlendirmek için bu fırsatı kaçırmayacaklardır. Pislik atanların işinin kolay olmasında ve halk arasında düşmanca duyguların taraftar bulmasında Genç Türklerin de suçu var. Onlar üstün örgütlülükleri ve iktidar olmanın verdiği imkanlarla, azınlıkta olsalar da kendilerini güçlü hissediyorlardı. Zaferden sonra bile, partiden çok, yaygın bir gizli örgüt olarak kalmayı sürdürdüler. Oysa parlamenter ilke iktidarın parlamenter biçimini gerektirir. Acaba Genç Türkler devle-

Redaktion, Administration und Inseraten-Aufnahme: VII/1, Mariahilferstraße 89.

Stadt-Expedition und Kleiner Anzeiger: I. Schulerstraße 13.

Telephone:

Morgenblatt.

Arbeiter-Zeitung

Zentralorgan der österreichischen Sozialdemokratie.

Erscheint täglich um 6 Uhr Morgens, Montag um 2 Uhr Nachmittags.

Einzelne Exemplare 8 Heller.

Nr. 104. Wien, Donnerstag, 15. April 1909. XXI. Jahrgang.

Das Ende der Jungtürken.

Wien, 14. April.

So schnell, wie sie aufgestiegen war, so schnell ist die jungtürkische Herrschaft auch zusammengebrochen. Widerstandslos haben sich den Jungtürken nach der Julirevolution alle Gewalten in Konstantinopel unterworfen und sie, die nun Regierung, Parlament, Heer und Flotte völlig in ihrer Hand zu haben schienen, die den Sultan wie einen Gefangenen durch die allergetreuesten Salonicher Schützen bewachen ließen, die im Parlament über eine nie versagende Mehrheit verfügten, die noch beim Sturze Kiamil Paschas drohend die Mündungen der Schiffsgeschütze gegen die Anhänger der Liberalen Union kehren konnten: sie sehen nun die gesamte Garnison der Hauptstadt gegen sich in Aufruhr, und die Flotte rüstet sich, etwaige Truppensendungen aus Salonich abzuweisen. Und wie die Schützen ihren Offizieren untreu geworden sind, so hat nicht minder die Kammermehrheit rasch den neuen Herren gehuldigt und schart sich um den Albanerführer Ismail Kemal, der noch in der vorigen Woche bei seinem Versuch, die Annahme des Ententeprotokolls zu verhindern, mit einer kleinen Schar in der Minderheit blieb. Ismail Kemal aber, der Führer der Jungtürken im Exil, den die Kammer bei ihrem Zusammentritt durch einstimmigen Beschluß zu ihrem Präsidenten erkoren hatte, der in seiner Person und Würde die Macht des Comités am vollkommensten verkörpert, hat sich geflüchtet oder hält sich versteckt, um dem Tode zu entgehen; wurde doch der Justizminister von der Menge ermordet, weil man ihn mit dem Kammerpräsidenten verwechselte.

Es ist mehr als äußerliche Aehnlichkeit, was den Aufstieg und den Niedergang fast in gleichen Vorgängen und mit gleicher verblüffender Plötzlichkeit erfolgen läßt. Die Jungtürken brachten das Reich unter ihre Herrschaft als eine Geheimgesellschaft verschworner Offiziere, die über die schlagfertige militärische Macht oder, besser gesagt, über deren wichtigste Armeekorps gebot. Die Soldaten folgten ihnen in einer Stimmung, in der sich Groll über die räuberische Mißwirtschaft der Konstantinopeler Paschas und Hoffnung auf eine große nationale Erhöhung des türkischen Reiches und Stammes mit der Unterordnung unter die Disziplinargewalt und die überlegene Intelligenz des Offizierskorps mischten. Als die Schilderhebung gelungen war und in Mazedonien plötzlich Ruhe eintrat, als so die Gefahr der inneren Revolten und des nationalen Unabhängigkeitskrieges der christlichen Völker gebannt schien, ging eine Welle des Enthusiasmus und des Hochgefühls, kühner Hoffnungen und holder Träume auch über die Oberfläche des türkischen Volkes hin. Aber alles dies, wie man jetzt sieht, war nur äußerlich, nur Wirkung für den Augenblick.

Die Jungtürken verstanden es nicht, die Grundlagen ihrer Herrschaft zu vertiefen, die Ideen ihrer Bewegung Wurzel schlagen zu lassen in dem Herzen der Nation. Vielleicht war dies auch nicht möglich und das Werk, das sie auf sich nahmen, ging wohl von vornherein weit über ihre Kräfte. Schon von Anfang an aber arbeiteten sie mit Gewalt und Mitteln des Scheines. Nur darum schien sich ihr Regime allenthalben so siegreich durchzusetzen, weil sie überall, bei Wahlen wie bei Demonstrationen, im Heere wie in der Kammer, mit einem schlauen Arrangement die Tatsachen sachte oder kräftig zu korrigieren wußten. Ihr Geheimcomité blieb, wie es in den Tagen der Hamidschen Schreckensherrschaft gewesen, eine Verschwörung, die, weitverzweigt wie sie war, auch allgegenwärtig und allmächtig zu sein schien, die überall, in den Aemtern, in der Kaserne, in der Regierung, in den Wahlcomités Beeinflussungen, Einschüchterungen wirken ließ, der sich auch alle beugten, solange die Suggestion der jungtürkischen Macht die Beeinflußten und Eingeschüchterten hinderte, die neuen Herren zu zählen. Als aber die Befangenheit der Geister wich, war es um die Zauberwirkung solcher Mittel getan.

In der Tat, vielleicht war die Aufgabe unerfüllbar; aber gewiß haben die Jungtürken Fehler begangen, die auch ein mögliches Werk vereitelt und zerstört hätten. Ihre ganze Politik war voll Widersprüche und darum ohne praktische Ergebnisse. Sie traten als Nationalisten auf und war die nationale Parole konnte ihnen das Heer gewinnen; aber die Idee einer Erneuerung des Reiches im konstitutionellen Sinne, ja selbst der Gedanke der Reichseinheit zwang sie, zugleich dem christlichen Volke Gleichberechtigung zu geben. Zuerst rissen sie mit dieser zweideutigen Parole alle fort, die christlichen „Milets", die einander den Frieden schwuren und freie osmanische Bürger sein wollten, und die Mohammedaner, die den Tag gekommen glaubten, der die Schwäche des Staates, die Einmengung des Auslandes enden sollte. Aber als den Worten die Taten nicht folgten und wohl auch nicht folgen konnten, schuf nun wieder das nationalistisch-liberale Programm Feinde an beiden Fronten. Gegen den Liberalismus rief die mohammedanische Reaktion im Heere, im Volke und unter den Geistlichen einen Widerstand wach, der aus religiösen Empfindungen und Vorurteilen entspringt; die christlichen Nationen führte der jungtürkische Nationalismus der Liberalen Union zu, die, selbst eine wunderliche Mischung von Radikalismus und Reaktion, der Wiederherstellung des Alten die Wege geebnet hat.

Ein letzte Hoffnung winkt den Jungtürken: daß dieselben Armeekorps von Salonich und Adrianopel, die sie in die Herrschaft eingesetzt, ihnen zum zweitenmal den Weg nach Konstantinopel bahnen werden. Doch das ist bloß eine Hoffnung der Fraktion, nicht mehr des Reiches. Die Treue der Salonicher vermag nur noch den Bürgerkrieg zu gewährleisten, gleichwie das Bekenntnis der mohammedanischen Union zum Parlament nichts daran ändert, daß alle Gewalt heute außerhalb der konstitutionellen Einrichtungen liegt, daß der alte Despot, der sich still und totgestellt, der aber wohl recht gut mit dem bösen Spiele wußte, die Gelegenheit ersehen wird, die Macht an sich zurückzuziehen. Und doch, alles dies führt zu keinem Zustand der Ruhe, sei es in welcher Form der staatlichen Ordnung immer; das Osmanische Reich ist unrettbar in einen Wirbel blutiger Ereignisse hineingerissen.

Türkische Ereignisse waren indes niemals bloß Ereignisse der Türkei. England, hat es wirklich diesen Staatsstreich mitveranstaltet, wird vielleicht durch das Aufflammen des islamitischen Fanatismus für seine Tat üblen Lohn empfangen: die Slaven haben nähere und gewissere Möglichkeiten. Wunderbar wär's, wenn Mazedonien, das rings von Bränden umleht ist, nicht Feuer finge. Wunderbarer noch, wenn die Bulgaren die Versuchung nicht verspüren sollten, die seltene Gunst der Stunde zu nützen, wo der ungeschlichtete Streit um die Unabhängigkeit des Königreiches überdies legitime Vorwände zu Einmischungen bietet. Man leugnet in Sofia den Plan, zu mobilisieren. Aber man wartet vielleicht nur den Augenblick der höchsten Verwirrung ab, um dann mit vollem Erfolg wirken zu können als die Macht, die auf dem Balkan über die streitbarste und streitfähigste Heeresorganisation verfügt.

Arbeiter Zeitung'un 15 Nisan 1909 tarihli "Genç Türklerin Sonu" başlıklı haber-yorumun yeraldığı 15 Nisan 1909 tarihli sayısı.

tin dümenini ele geçirdikten sonra, kısa zamanda devrim süreci içinde devletin yaptığı işlerin sorumluluğunu yüklenerek, henüz belirgin çizgiler kazanmayan ve oluşum sürecinde olan toplumsal gelişmelerden hoşnutsuzluk duyan kesimlerin boy hedefi olmaktan mı ürküyorlardı? Her ne kadar eski dönemin adamlarına iktidarı isim olarak bıraktılarsada, kendilerini bu kaderden kurtaramadılar. Çünkü herkes hükümetin Genç Türklerin iradesinde bir kurum olduğunu biliyordu. Bunun ötesinde (haklı olarak) suçlamalara maruz kaldılar; ikinci bir Yan-Hükümet gibi çalışmakla, devlet işlerinin kontrolsüz nüfûz ve etkiler yoluyla işlemez hale gelmesi suçlamalardan biriydi.

Bunun sonucunda İttihat ve Terakki'nin gerçek dostları bile Genç Türk rejimine karşı öfke duymaya başladı. Belki Hasan Fehmi de keskin radikalizmiyle tüm güçleri Komite'ye karşı seferber etmeye çabalarken iyiye hizmet ettiğine inanıyordu. Aslında tartışmanın gerçek nedeni tamamıyla farklı; Genç Türkler üstesinden gelinmesi imkansız bir işi başaramadılar: renk cümbüşünü andıran İmparatorlukta halkların ve dinlerin çatışmasını önleyemediler. Kardeşlik günleri aynı zamanda sarhoşluk günleriydi. Coşku uçup gitmiş, gerçek hakkını istiyordu. Gerçi Komite her millete eşit hak tanımayı istiyordu; bunun koşulu da her milletin büyük Osmanlı Devleti'nin birliği ilkesini ve Osmanlıların onun yöneticisi olduğunu kabullenmesiydi. Genç Türklerin merkeziyetçiliğine Liberaller adem-i merke-

ziyetçilik (Desantralisation) ilkesiyle karşılık verdiler. (İlk bakışta masum anayasal bir kavram gibi görünen bu kavram, içerik olarak ayrılıkçı milliyetçi akımları kapsıyordu). Gerçi Hasan Fehmi ve Sabahattin büyük bir olasılıkla adem-i merkeziyetçilik ilkelerinde samimiydiler; cemiyetin hıristiyan taraftarlarının istemleri ise milli ve coğrafi otonom bölgeleri aşıyordu. Sırf Genç Türkler açısından değil, Tüm Türkler için işin en kötüsü, Komite'nin İmparatorluk nüfusunun üçte ikisini teşkil eden müslümanlar arasında dayanışma duygusunu uyandırıp, güçlendirmeyi başaramamışıdır. Amaçları tam belirgin olmayan milliyetçi kıpırdanmalar Arnavutlar arasında bile görülüyor. Araplar görülmedik bir biçimde, bağırlarından çıkan İslamı Osmanlılardan geri almak için ellerinden geleni yapıyorlar. Saf Arap bölgelerinde uzun süreden beri süren bu kaynama, Mezopotamya'da, Araplaştırılmış Suriyeliler arasında bile yaygınlık kazandı.

Bu durum, Türkiye'deki iç olayların uluslararası egemenlik mücadelelerinden etkilendiği bir noktaya işaret ediyor. Geçmiş deneyimler, Balkan yarımadasında ve Türk İmparatorluğundaki gelişmelerin ardında -bunlar iç sorunlarmış gibi görünsede- bölgede çıkarları olan yabancı güçlerin bulunduğunu gösteriyor. Bizim burada sözünü ettiğimiz durumda uzun uzadıya soruşturmaya bile gerek yok. İngiltere yıllardan beri Arabistan'da ve Körfez'de karışıklık çıkarmaya çabalıyor. Bu çabanın bedeli ve değeri oldukça yüksek. Şayet Arap Dünyasının Türk egemenliğinden kopması sağlanırsa, bu bölgeler -özellikle de Sultan'a Halife ünvanını kazandıran Kutsal Mekke ve Medine şehirleri- İngiliz nüfûzu altına girecektir. Bu da İngiltere'ye Hindistan'da yaşayan 60 milyon müslümanı kapsayan bir etki alanı kazandıracak, dahası Hint okyanusuna açılma olanağını verecektir. Böylesi bir egemenliğin ne kadar kıymetli olduğu ise gayet açık.

Arbeiter-Zeitung, **16 Nisan 1909**

İsyan Günü

Konstantinopel. 13 Nisan (geç ulaştı), Türk çevrelerince, İttihat-ı Muhammedi'nin son zamanlarda garnizonlardaki erleri kazanmak için yoğun çalışmalar yaptığı, iki gün önce de bütün kışlalarda nabız yoklaması yaptığı ileri sürülmektedir. Yoklamanın sonuçlarına göre askerlerin sadece yüzde 15'i Genç Türk Komite'sinden yanaymış.

İsyana, dün akşam buradaki kolordu komutanının verdiği bir emir yolaçmış. Sözkonusu emirde, müslüman din adamları da dahil olmak üzere, anayasa karşıtı yürüyüşlere katılan herkese ateş edilmesi talep edilmekteymiş. Bu emir muhtemelen İttihad-ı Muhammedi'nin yarın düzenleyeceği mitinge yönelik olmalı.

İsyancılar dün akşamdan beri, diğer birliklerle ilişkiye geçmek için bir kışladan diğerine gözlemci yolluyorlar. Kimi subaylar kışlalarda bağlı tutulurken, kimileri de evlerinde kalmalarını sağlamak amacıyla tehdit edildiler.

Bütün isyancılarda silah ve mermi var. Harbiye nâzırlığı Edirne ve Selânik'e birlik yollamaları için telgraf çekmiş. Genç Türk Komite'si de aynı doğrultuda taleplerde bulunmuş.

Tüm hükümet ve diplomat çevrelerinde, isyanın taşra illerindeki etkileri konusunda belirsizlik hakim.

Her ne kadar Ordu ve Bahriye'deki disiplin daha önceden bozulmuş olsa da, yapılan propagandalar gizli tutulduğundan isyan sürpriz oldu.

Hasan Fehmi Bey.

Arbeiter-Zeitung, **15 Nisan 1909**

İttihad-ı Muhammedi Sultan'ı Uyardı

Konstantinopel, (14 Nisan, sabah saı Muhammedi'nin yayın organı "Volkan"da yayınlanan açık bir mektupta, meclisi kapatıp, anayasayı kaldırmanın Sultan'ın elinde olduğu belirtiliyor. Sultan, özgürlüğü almanın da vermenin de kendi elinde olduğunu görmüştür. Kendisine meclisi bir dakikalığına bile kapatmasını tavsiye edenler varsa, O bu kişilere vatan haini gözüyle bakmalıdır. Sultan için bugünden itibaren şanlı bir iktidar dönemi başlıyor. Kurulacak kabine ne Genç Türklere ne de İttihad-ı Muhammedi'ye ait olmalıdır. Kabine tarafsız olmak zorundadır.

Arbeiter-Zeitung, **15 Nisan 1909**

Berlin, 14 Nisan (özel), "Lokalanzeiger" Paris'ten bildiriyor: Hilmi Paşa'nın devrilmesinde, İslamcı Klübün gizli sekreteri, öldürülen Hasan Fehmi'nin yeğeni, Arnavut onbaşı Kurt Hoca önemli bir rol oynadı. Kurt Hoca öldürülen Hasan Fehmi'nin güvenilir adamıydı. Kışlasındaki tüm küçük rütbeli subayları kazanmayı başardı. Onlar da diğer kışlalarda propaganda yaptılar. Her tarafta kullanılan parola ise şuydu: "Sultan'ı ve hak dinimizi düşmanlarımızın elinden kurtarmalıyız!"

Arbeiter-Zeitung, **15 Nisan 1909**

Sultan'ın Bildirisi
İsyancılara Af

Konstantinopel, (13 Nisan, gece saat 11), Sultan, birinci sekreteri tarafından mecliste okunan bir bildiri yayınladı: Kabinenin istifası kabul edilmiştir ve yeni bir kabine kurulacaktır. Ülkenin huzur ve güvenliğini sağlamak üzere önlemler alınmıştır.

Bugünkü harekete katılan tüm askerler affedilmiştir. Türkiye müslüman bir ülke olduğundan, Sultan bundan sonra alınacak tüm kararlarda şeriat yasalarına saygılı olunmasını emretmiştir. Bu yüzden askerler kışlalarına, halk işinin başına dönmelidir. Sultan hazretleri selâmlarını iletmektedir. Bildiriye yaşasın Sultan nidalarıyla karşılık verildi.

Arbeiter-Zeitung, **15 Nisan 1909**

Makineli Tüfek ve Toplarla Kutlama

Konstantinopel, (14 Nisan, sabah saat 2), Sözkonusu bildiri yayınlandıktan sonra, isyancılar birbuçuk saat süreyle havaya sevinç mermileri sıktılar. Binlerce mermi harcandı. Hatta makineli tüfek v top atışları da yapıldı. Silah sesleri, isyancılar ile diğer birlikler arasında çatışmaların sürdüğü izlenimini uyandırdığından, halk arasında büyük panik yaşandı. Ardından isyancılar kademeli olarak kışlalarına çekildiler.

Arbeiter-Zeitung, 15 Nisan 1909

Binbaşı Enver Bey'in Görüşleri

Berlin, 14 Nisan (özel), Buradaki askeri ateşe binbaşı Enver Bey İstanbul'a gitti. Enver Bey yola çıkmadan önce "Berliner Tageblatt"ın bir temsilcisine şunları söyledi: "Aldığım bilgilere göre İstanbul'da sözkonusu olan bir devrim değil, kimi birliklerin azınlık tarafından planssız bir şekilde kışkırtıldığı ve bazı sivillerin de katıldığı kötü yönetilen şansız bir askerî isyandır. Elbette olay uzun vadede planlanmış ve temelde Genç Türklerden daha Genç Türkçü, son büyük hareketten daha reformcu "İtilafçı" partinin eseridir. Din ve politikanın belirsiz bir karışımından oluşan, herhangi bir pratik amaçtan yoksun, devlet düzenini alt üst edip huzursuzluk yaratan bir harekettir.

Zaten hareketin ölümcül bir yapı içermesi de buradan kaynaklanıyor."

Arbeiter-Zeitung, 15 Nisan 1909

Berlin, 14 Nisan (özel) İstanbul'dan gelen haberlere göre, İngiltere'nin dünkü askerî devrimde parmağı olduğu oldukça açık. İngiliz politikası, Almanya ve Avusturya-Macaristan karşıtı, İngiliz çıkarlarının destekçisi Kâmil Paşa'yı sadrazamlığa getirmeyi hedefliyor.

Arbeiter-Zeitung, 15 Nisan 1909

Genç Türklerin Sonu

Viyana, 14 Nisan Genç Türk iktidarı yükseldiği hızla çöktü. Temmuz devriminden sonra İstanbul'daki tüm güçler, karşı koymadan onlara boyun eğmişlerdi. Hükûmeti, parlamentoyu, ordu ve donanmayı ellerinde tutan, Sultan'ı bir tutuklu gibi kendilerine sadık Selânik birliklerinin gözetimine veren, mecliste hiç yenilgi almayacak kadar bir çounluğa sahip olan, Kâmil Paşa'nın devrilmesi sırasında donanma toplarını ahrar Fırkasına (Liberale Union) doğru yönelten Genç Türkler, şimdi karşılarında başkentin tüm garnizonlarını buluverdiler; donanma ise Selânik Birliklerinin olası saldırılarını geri tepmek üzere silâhlanıyor. Nasıl askerler subaylarına başkaldırdıysa, meclis de yeni sahiplerine saygıda kusur etmiyor. Daha bir hafta öncesi İtilâf Devletleri protokolünün imzalanması sırasında küçük bir taraftar grubuyla azınlıkta kalan Arnavut lider İsmail Kemal'in çevresi dolup taşıyor. Genç Türkler'in sürgündeki lideri, meclisin oybirliğiyle başkanlığa seçtiği ve Komite'nin güç ve onurunu kişiliğinde toplayan Ahmet Rıza ise kaçtı veya kendini ölümün pençesinden kurtarmak için saklanıyor. Adalet Bakanı, Meclis Başkanı sanıldığı için kalabalık tarafından öldürüldü.

Yükseliş ve çöküşün benzer biçimde ve aynı süratle gerçekleşmiş olması, benzerliğin salt dışsal görüntüden ibaret olmadığını gösteriyor. Gizli bir subay cemiyeti olan Genç Türkler, sahip oldukları askerî güç, daha doğrusu ordunun en güçlü kolordusu sayesinde İmparatorluğu egemenlikleri altına aldılar. Askerleri Genç Türklerin peşine takan ruh hali birçok faktörün biraraya gelmesinden kaynaklanıyordu: İstanbul Paşalarının talan ekonomisi İmparatorluğun yükselmesi ve disiplin altına alınması umudu, subayların üstün zekâsına duyulan güven. Makedonya'da âniden sessizlik hâkim olduğundan, iç ayaklanma ve Hıristiyan azınlıkların bağımsızlık savaşları tehlikesi atlatılmış görüldüğünde, Türk halkı arasında da coşku duygusu, kendine güven ve ümit verici hülyalar yeşermeye başlamıştı. Şimdi görüldüğü gibi, bütün bunlar yüzeyde kalan etkilerdi sadece.

Derviş Vahdeti.

Genç Türk hareketi, iktidarının temelini derinleştirmeyi ve fikirlerinin halkın kalbine yerleşmesini sağlayamadı. Belki de bu olanaksızdı. Gerçekleştirmek istedikleri eser daha başından onların gücünü aşıyordu. Daha işin başında şiddete dayalı, gözboyayan yöntemlerle çalışmaya koyulmuşlardı. Zaten başarılıymış gibi görünmelerinin nedeni buna dayanıyor olmalı; ister seçimlerde, ister yürüyüşlerde, ister orduda, ister mecliste olsun, hep kurnaz davranıp gerçekleri saptırmayı veya kendi lehlerine çevirmeyi biliyorlardı. Gizli Komite'leri Hamid rejiminin ürkütücü günlerinde olduğu gibi, yaygın bir komplo hareketi olarak kaldı. Komite her yerde gücünü gösteriyordu; resmî dairelerde, kışlalarda, hükûmette, seçim komisyonlarında tehdit ve telkin yoluyla kişileri etkisi altına alıyordu. Korku ve baskı havası etkisini yitirdiğinde ise böylesi yöntemler işe yaramaz olmuştu.

Belki de Genç Türklerin başarmak istedikleri iş imkânsızdı; gerçi olası bir eserin tahribe uğrayıp, yıkılmasında kendi yaptıkları hatalar da katkıda bulunmuş olabilir. Tüm politikaları çelişkilerle doluydu ve bu yüzden de pratik sonuçlar vermiyordu. Milliyetçi sloganlarla ortaya çıktılar; çünkü orduyu ancak milliyetçi sloganlarla kazanabilirlerdi. Meşrutî anlamda İmparatorluğun yenilenmesi hatta birliği fikri, onları Hıristiyan milletlere eşit haklar tanımaya zorladı. Çift anlamlı bu slogan herkese hitab ediyordu; bir yanda karşılıklı barış yeminleri eden ve özgür Osmanlı vatandaşı olmak isteyen Hıristiyan "milletler", diğer yanda yabancıların boyunduruğundan kurtulup, devletin zayıflığını sona erdirmenin gününün geldiğine inanan Müslümanlar. Bu vaadler eyleme geçirilmediğinden -belki de geçirilemeyeceğinden- miliyetçi-liberal program tekrar her iki kanadın da düşmanlığını kazandı. Ordu, halk ve dinadamları arasında Liberalizme karşı, dinsel duygu ve önyargılardan kaynaklanan İslâmî tepki canlandı. Genç Türkler'in milliyetçiliği, Hıristiyan milletlerin radikalizm ve tepki karışımı bir çizgi izleyen ve eski düzene giden yolları açmaya çalışan Ahrar Fırkasına (Liberale Union) kaymalarına neden oldu.

Genç Türkler için son bir umut daha görünüyor: o da kendilerini daha önce iktidara getiren Selânik ve Edirne'den gelecek ordu birliklerinin ikinci kez onlara İstanbul yolunu açmalarıdır. Bu yalnızca fraksiyonun umudu, İmparatorluğun değil. Selânik birliklerinin sadakati olsa olsa bir iç savaşa yol açabilir. İttihad-ı Muhammedi'nin meclisten yana tavır koyması dahi pek bir şey değiştirmeyecektir. Çünkü tüm güçler meclisten bağımsız faaliyet gösteriyorlar. Şimdiye kadar sessiz sedasız bekleyen eski despot, yönetimi ele geçirme ateşiyle yanıp tutuşuyor. Elbette bütün bunlar -biçimi ne olursa olsun- sükûnet ortamını sağlayamayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu kendini kaçınılması olanaksız kanlı olaylar fırtınasının ortasında bulmuştur.

Ama Türkiye'deki olaylar zaten hiçbir zaman salt Türklerin sorunu olarak kalmamıştı. İngiltere'nin bu darbede

Hasan Fehmi Bey'in cenaze töreni.

payı olduğu gerçek; belki de İslâmî bağnazlığı alevlendirmekle yaptığının bedelini ağır ödeyecektir. Slavların ellerindeki imkânlar daha açık ve belirgin. Dört bir yanı ateşle çevrili Makedonya'nın alev almaması mucize olur. Bulgarların, krallığın bağımsızlığı konusundaki tartışmaların dış müdahaleye meşruluk kazandıracağı bir dönemde, şeytana uyup bu fırsattan istifade etmek istememeleri ise daha büyük bir mucize olur. Sofya'da seferberlik plânlarının yapıldığı yadsınıyor. Ama belki de, Balkanların en savaşçı ve yetenekli ordusunun üstesinden başarıyla gelebilmek için, karışıklığın doruk noktasına ulaşacağı an bekleniyor.

***Arbeiter-Zeitung* 16 Nisan 1909**

Gericilerin Zaferi mi Yoksa İç Savaş mı

Viyana, 15 Nisan Genç Türklerin yenilgisi o kadar açık ki, böylesi bir yıkıma benzer bir örnek aramak boşuna olur. Tek bir gün, Genç Türklerin İstanbul'da yıkılmaz görünen egemenliklerini yerle bir etmeye yetti. Hükümette, mecliste, birliklerinin başında göz kamaştıran Genç Türk liderleri -intikamcıların eline düşmedikçe- ya gemilere binip kaçtılar ya da yabancı elçiliklere sığındılar. Sekiz ay boyunca Türk İmparatorluğunun iradesini dile getiren yayın organları ise suskun artık. Gazete binalarında gerici halk kesimleri cirit atıyor. Gizli hükümet üyelerinin biraraya geldiği klüp yağma edildi. Şimdi boş ve harap bir halde. Genç Türklerin gücü -en azından kimi yerlerde- daha derinlere ulaşmış olsaydı, hiç mücadele vermeden böyle birdenbire ortadan kaybolmaları düşünülemezdi. Şimdi görüldüğü gibi, kazandıkları zafer sadece ani bir sürprizdi. Zafer sahipleri iktidar aygıtına sahip olduklarından egemenliği ellerinde tutabiliyorlardı; güçlerinin temellerini halk arasında kökleştiremeyen küçük bir azınlıktılar.

Son birkaç günün olayları ışığında Genç Türk devrimini değerlendirecek olursak, güçsüzlük duygusunun daha başta atılan ilk adımlarda onlara eşlik ettiği anlaşılıyor. Genç Türkler zalim bir hükümdarın tahtında kalmasına izin vermekle, despotik düzenin aleti olan suçluların hayatını bağışlamakla kalmayıp geçmiş düzenin adamlarının önemli mevkilere gelmelerine gözyumdular. Onları kazandıkları zaferden sonuna kadar yararlanmaktan alıkoyan neden acaba gerçekten ılımlı ve insancıl oluşlarından mı kaynaklanıyor? Bugün böylesi bir ılımlılığı akıllıca bulmak olanaksız. İnsancıllığa gelince, onlar karşılarındaki insanların Şarkın insanları olduğunu hesaba katmamışlardı. İktidar erkinin despotizmin en uç halkası üzerine oturtulduğu bir ülkede, özgürlük yolunu ancak güçlü bir el sağlayabilirdi. Genç Türkler, halkı Sultan'ın yaltakçılarının elindeki talan ekonomisinden kurtardıkları gerekçesiyle alkış toplamışlardı. Bu onların popülaritesinin arttığı izlenimini veriyordu. Halk arasında esen olumlu hava bu değişime kanıt gösteriliyordu. Oysa bugün böyle bir değişimin hiç sözkonusu olmadığı gayet açık.

Genç Türkler meşruti yapının temellerini güvence altına almadan anayasal özgürlükleri tanımakla sadece yenilik düşmanlarının eline silahı vermişlerdi. Gerici ve klerikal partiler demagoji ve halkı kandırma sanatını çabucak öğreniverdiler. Ayrıca bu iş için Türkiye'de pek de öyle yeni deneyimlere gereksinim yoktu. Çünkü dinsel yapı (Kirchenwesen) oldukça demokratik sayılırdı. Aslında cami insanların toplandığı yer anlamına geliyordu. Ulema ve dervişler eskiden beri çalkantılı dönemlerde politik olaylara el atıp, peygamberin sözleriyle siyasal kavgalardan sonuç almaya alışıktılar. Okuma-yazması olan ruhbanların basını ustaca kullanıp, Genç Türklerin gizli örgütünün karşısına müslüman bir örgütü çıkarmış olmaları o kadar şaşırtıcı değil. Her iki tarafın da sahip olduğu araçlar eşitlendiğinde, güç kaynakları daha fazla olanlar kazanacaktı. Bu kaynakların bağnazlık ve batıl inançlar olduğu ise tartışılmaz. Anadolu'dan gelen üniformalı köylü çocukları, tanrıtanımaz subayların abdesti yasaklayacaklarını söyleyenlere, Avrupa kültüründen alınma yabancı kavramlarla kendilerini kazanmaya çalışanlardan daha çok inanıyorlardı.

Taksim'de öldürülen Muhtar Bey.

31 Mart'tan sonra başlayan olaylar sırasında bombalanan Taşkışla binasının uzaktan ve yakından görünümleri.

Eseri yaratanlar ortadan kayboldu; peki eserleri ayakta kalabilecek mi? Bugün meclis üyeleri arasında, isyancıların ve onların bağnaz liderlerinin diktasına boyun eğmek zorunda kalan meclisin varlığına son verme doğrultusunda bir hava hakimdi. Buna rağmen meclis dağılmadı; hatta Selânik ve Edirne garnizonlarına Meşrutiyetin tehlikede olmadığı bildirildi. İkinci ve Üçüncü kolorduya kimin hakim olduğunun henüz kesinlik kazanmamış olması, İstanbul'da zaferi hangi partinin kazandığının belirsizliğine işaret. Bu koşullar altında yapılacak en akıllıca iş, meclisi koruyucu bir şemsiye olarak kullanmak. Bu arada Genç Türklerin kuzeydeki güçlerini kırmak için Arnavutluk'ta ayaklanmalar körükleniyor. Edirne ve Selânik kışlalarında canla başla çalışan ulema, Genç Türk subaylarının elinden silahını kapmak, askerlerin huzurunu kaçırıp harekete geçmelerini engellemek için meşrutiyeti kendine kalkan ediyor. Meclis üyeleri de bu komediye alet oluyorlar; belki bu korkunç terör karşısında başka şansları da yok.

Ortalığı karıştırma gayretleri amacına ulaşabilecek mi? Anayasanın biçimsel olarak kaldırılması zaten gerekmiyor; Abdülhamid döneminde ilk anayasa resmen ortadan kaldırılmamıştı. Gelişen olaylar Sultan'ın tekrar istibdat dönemindeki gücüne kavuşacağı yönünde. Liberal ruhun zaten zayıf olan dayanakları yittiğinde, reform çabaları geri tepildiğinde anayasal yaşantının dayanağı olabilecek ne kalıyor ki? Osmanlı İmparatorluğunun sadece ve sadece müslüman bir devlet olduğunu savunan ortodoks iktidar anlayışı, vatandaşların eşitliği ilkesine dayalı bir düşünceyle nasıl uyuşacak? Her alanda geçerli olan şeriat yasalarını düşünce ve duyguları yönünde yorumlayan dinsel ve gerici iktidarın yanında, meclisin hangi anayasal gücü kalacak?

Şimdi anayasa sadece bir kağıt parçası; meclis ise korkudan eli kolu bağlı güçsüz insanlar topluluğu. Devrimci askerler Meşrutiyeti kurdular, isyancı askerler ise onun temelini sarstı. Meşrutiyetin kaderi, Selânik'teki Genç Türklerin askeri birliklerini özgürlük uğruna mücadele ve zafere doğru yola çıkarıp çıkarmamalarına bağlı. Batıcı subaylar -en azından dış görünüş

Jandarma örgütünün sorumlusu Galip Bey.

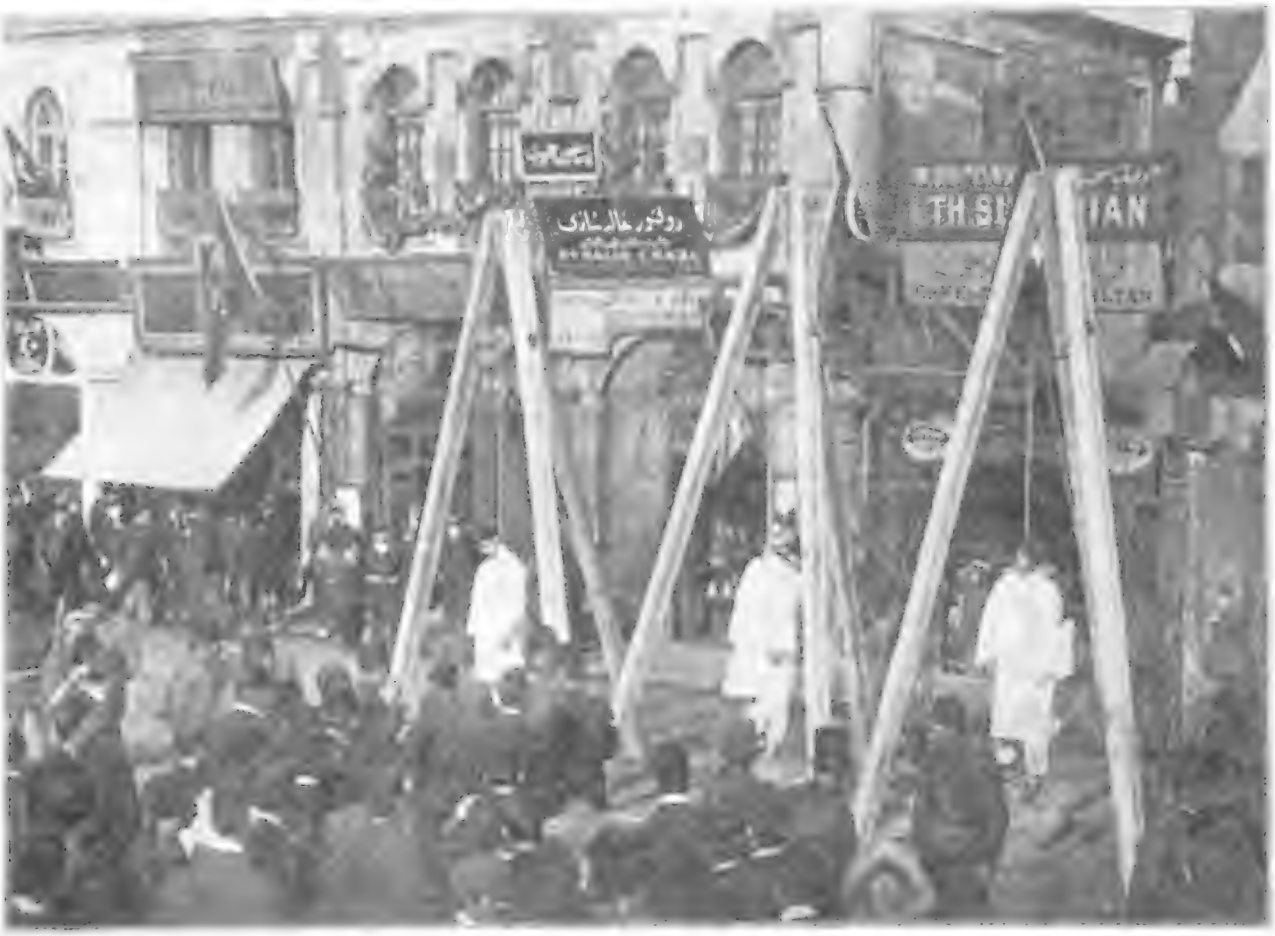

31 Mart'tan sonra asılanlar

itibarıyla- şimdilik askerler üzerinde etkilerini koruyorlar. Çoğunluğu müslümanlardan oluşmayan bu ticaret kentinde, bağnazların ajitasyon kaynakları pek zengin değil. Genç Türkler kamuoyunu -eski telkin araçlarından biri olan mitingler yoluyla- yönlendirebiliyorlar. Yirmi taburu biraraya getirerek, istasyon müdürlüğüne birlikleri İstanbul'a taşımak üzere hazır olması emri verildi. Acaba bu başkentteki yeni iktidar sahiplerini taviz vermeye ve anlaşmaya itmek için savrulan bir tehdit mi? Yoksa ardından eylemin geleceğini müjdeleyen güçlülük bilinci mi?

Meclisin halen ayakta kalmış olması ve Batı'da eğitim görmüş çalışkan Türk generali Nizam Paşa'nın İstanbul Ordu Komutanlığına getirilmesi karşıdevrim liderlerinin hâlâ bir Genç Türk ayaklanmasını ciddiye aldıklarını gösteriyor. Sultan'ın Genç Türkleri en çok kin beslediği Kâmil Paşa'nın yerine renksiz, enerjiden yoksun Tevfik Paşa'yı tercih etmesi, kendisini beklenmedik olaylara karşı güvence altına almak istediğini ve diğer illerde olayların hangi yönde gelişeceğinden emin olmadıkça, Genç Türklerle arasındaki son köprüleri koparmak istemediğini gösteriyor. Bütün bu koşullar savaş parolası ortaya atıldığında düşecektir. Zaferi kazananların -bu her kim olursa olsun- yapacağı iş çok. Zayıf bir ihtimalde olsa, Genç Türklerin başarısı bile -çünkü birliklerin seferber edilip edilmeyeceğine henüz kesin gözüyle bakılamaz- İstanbul'daki çöküntünün etkilerini ortadan kaldırmayacaktır. En iyi durumda, Genç Türkler rakip partiyi altedebilirler. Ama Türkiye sadece bu yaşlı veya Genç Türklerden oluşmuyor. Biri veya diğeri, çeşitli renklerin karışımından oluşan İmparatorlukta sadece bir fraksiyonu temsil ediyorlar; onların gücü devlet aygıtının işleyip işlememesine bağlı. Abdülhamid'in birliklerinin sadakatinden emin olduğu günlerde bile, devlete olan inanç askeri gücün uzanamadığı, merkezden uzak yörelerde sona eriyordu: Van'daki Kürtler ve Ermeniler, Yemen ve Mezopotamya'daki Araplar, Makedonya'da yaşayan halk toplulukları için için kaynıyordu. Genç Türklerin göz kamaştırıcı iktidarı devlet otoritesi -bir an için de olsa- Avrupa'da sükuneti sağlayabilmişti. Şimdi o da sözkonusu değil.

Şayet İmparatorluk meclisi dağılır, Türk Ordusu karşılıklı meydan savaşına girişen iki kanada ayrılır, yeni iktidar ordunun bir kanadının diğer kanadı üzerine rastlantısal zaferinden başka bir şey olmazsa, o zaman Türk Ordusunun gücüne boyun eğmek isteyen güçleri kim bastıracak? Bugün her kim İstanbul'dan sözederse, bununla hükümet ve meclisi kastediyor. Asya'nın sessizliği, Arnavut'ların Haliç'in galiplerine mücadelesiz boyun eğmeleri İstanbul sokaklarında pek tartışılmıyor. Peki ya Makedonya? Burada Türklerin Türklerle mücadelesi bir ayaklanmayı alevlendirebilir. Bulgaristan sınırı Türki'ye Selânik'ten daha yakın. Makedonya'yı savunanların silahları başkente doğru çevrildiğinde, Bulgarların tek bir darbeyle Makedonya sorununu çözmeye kalkışmalarını kim engelleyebilir ki?

Selânik'li Genç Türklerin tehditlerine bağlanan umutlar oldukça zayıf. Ama kesin olan bir şey var; o da Türkiye'nin şu andaki gibi, ufukta iç savaş kıvılcımlarının yükseldiği, içten çökme tehlikesiyle bu kadar yakından karşı karşıya kalmadığıdır. □

1892 Ramazanı'nda Direklerarası

NECDET SAKAOĞLU

Eskiden Ramazan denince, akla oruç tutmak kadar, iftarla sahur arasındaki zaman dilimini temaşa sanatlarıyla değerlendirmek de gelirdi. Seyirlik gösterilerin yüzyıl önceki türleri ve koşulları, bu yazının konusunu oluşturuyor.

98 yıl önce 30 Mart 1892'de Hicrî 1309 yılı ramazanı başlamıştı. O zamanki deyimle iyd-i fıtır (ramazan bayramı) da 29 Nisan'da kutlanmış olmalı. Hicrî - Milâdî takvim uygulamalarının sebep olduğu dönüşümlü rastlaşmaların gereği bu yıl da ramazan, iki gün farkla 28 Mart günü başlıyor; 26 Nisan'da da bayram var. Ramazanın ve bayramın yılın aynı dilimine bir dahaki denk düşümü, 33 yıl sonra gerçekleşecek. (Tanrıdan, bütün okuyucularımızın sağlıkla ulaşmalarını dileyelim.)

Geçen yüzyıllık zaman boyunca olanları sıralamak için, kalınca bir kitap yazmak gerekir. Bir kez, 1892 ramazanını yaşayanların hepsi dünyalarını değiştirdiler. İstanbul başkent değil, Abdülhamid de padişah. İstibdat rejimi, jurnaller, Boğaziçi'nin alımlı yaşamı, imparatorluk paşalarının görkemli konakları, ülke gerçeklerinden soyutlanmış Dersaadet'in, ilk romanlarımıza konu olan sosyal çehresi, kıpır kıpır Balkanlar, Doksanüç Harbinin asıl tırpanını yiyen yoksul Anadolu, gazete ve kitap tanımayan Osmanlı taşrası, salt İstanbul için çalışan matbuat âlemi... O yıllarda bir dizi günlük, haftalık, aylık yayın çıkmaktadır. Basın çevrelerinden yükselen yakınmalar, Yıldız'ın acımasız sansüründendir. Halkın hoşlanacağı şeyleri yazarsan, "bülbülün çektiği dili belası" kavlince sarayın hışmına uğrarsın; sultanın istediklerini yazarsan cerideni satamazsın! Öyleyse fırsatları iyi değerlendirmek gerekiyor. İki tarafı da memnun edecek konulara asılmak, uzun tefrikalarla okuyucuyu bağlamak, özel sayılar çıkartmak. Ramazan, böyle bir fırsattır. (Hâlâ da öyledir.)

1891 yılı temmuzunda yayın hayatına giren haftalık "ceride-i fenniye ve edebiye" *Maarif* için 1892 ramazanı ilktir. Sorumlu müdürü ve Osmanlı matbuatının önde gelenlerinden Kasbar yurttaşımız, çoğunluğun inançlarına saygılı olmanın getireceği kazancı hesaplamış; aynı günlere rastlayan paskalya yortusuna, ceridesinde iki satırcık yer ayırmazken "Ramazan-ı şerife mahsus" 1. ve 2. nüshalarda* ramazanla ve oruçla ilgili âyetlere, bunların yorumlarına, orucun erdemine, sağlığa olumlu etkilerine ilişkin uzun yazılar bulunmasına özen göstermiş. Öyle ya;

"Mâh-ı münevver ramazan ki şehr-i şerîf-i nüzul-i Kur'an'dır
Herkes için -hâline göre- Hakk'a, hakikate vesile-i kurbandır"

(Aydınlık ramazan, Kur'an'ın indirildiği yüce aydır - Herkes olanakları ölçüsünde Tanrı'ya da gerçeklere de bu ayda yakınlaşır)

Özel sayılardaki din yazıları, başkent halkına "nefsinizi kontrol edin, açların yoksulların hâllerini varın anlayın" yollu mesajlar veriyor. İbadet amacının ikinci plânda kaldığı, sosyal hareketliliğin doruğa çıktığı o dönem ramazanları öncesinde bu tür uyarılara -kutsal ayın dokunulmazlık ortamında, oruç tutmanın ya da tutuyor gözükmenin verdiği şımarıklıkla, yeme içme eğlenme ve ibadet olgularının paradoksal karmaşıklığında tuhaf bir karnaval geçiren- İstanbullular'ın gereksinimi varmış!

Hoca-zâde A. Cevdet "Oruç" başlıklı yazısında, dönemin oruç yiyenlerini dört sınıfa ayırmış: "unutarak yiyenler", "özr-i şer'iye ile bozanlar", "alafrangalığa özenip ve bunu bir övünme vesilesi yaparak oruç tutmayanlar" ve "neuzübillah, orucun farz olduğunu inkâr eden kâfirler."

(Son iki gruptakiler şer'an dinsiz sayılırlarmış. *Maarif*'in sahibi Kasbar da bunlardan olduğunu demek kabullenmiş!) İstanbul'un mü'minleri oruç tutup câmiden câmiye koşarlarken münafıklar da Direklerarası'nda, Divanyolu'nda, kahvehânelerde gece âlemlerine dalmaktaymışlar. Doktor Ş. Kâmil, bir hekim olarak orucun organizmaya yararlarını anlatıyor. Ve ekliyor: "- Ayyaşlar ramazanda uslanır. Kötü alışkanlıkları olmayanlar da yoğun ibadet arasında beyinlerinin olur olmaz şeylerle uğraşmasını engelleyip dinlenmesini sağlarlar. Yalancılar, küfürbazlar da hiç değilse bir ay dillerini tutmaya çalışırlar."

A'yan-zâde Mehmed Süleyman'ın iki özel sayıdaki "Ramazan Geceleri" yazılarından bâzı bölümleri; o dönemi yaşamayan bizlere pek renkli, şatafatlı aktarılan Direklerarası konusunda bir takım gerçekleri yansıttığı için aktaralım. (Okuyucuların zahmetsizce anlayabilmeleri için sâdeleştirildi.)

"İstanbul'un ramazan âlemi pek hoş geçer. Herkes gündüzleri, çoğu vaktini câmilerde Kur'an-ı kerim, va'z ve nasihat dinlemekle geçirir. Bir gün bir kutsal kabri ziyarete gider, ertesi gün, ikindiyi Fatih'te kılmayı tasarlar. İlk cumayı Eyüb'de kıldıysa, ikinci hafta Ayasofya'ya koşar. Bu ibadetler, şüphesiz kalbinde ferahlık ve mutluluk uyandırır.

Geceleri de her tarafta bir canlılık ve eğlence ortamı görülür. Herkes sahura kadar hoşça vakit geçirmek için bir yer arar, bulur. Her tarafta kahvehaneler açık. Mahalle içlerinde, Direklerarası, Divanyolu gibi İstanbul'un toplanma yerlerinde ramazan eğlenceleri pek boldur. Buralara uzak yerlerde de hiç olmazsa bir kahvenin kapısına iki resim asılır, içerisine bir perde kurulup Karagöz oynatılır. Kalabalık yerlerde ise eğlenceler daha kibarcadır. Divanyolu'nda, hoşça sohbet etmek için yerler bulunur fakat Direklerarasındaki kalabalık orada görülmez. Buna sebep de tiyatroların tamamen Direklerarası'nda bulunmasıdır.

Hele bu seneki gibi ilkbaharın başlangıcına rastlayan ramazanın serin akşamlarında, Direklerarası'nda içilen bir kadeh âlâ çayın lezzetine diyecek yoktur. Bundan sonra mesele, gidilecek yeri seçmektir? İki tarafa dönemeyecek, kımıldanamayacak kadar dar bir yerde kendini mahpus etmek istemeyen ve birkaç ahbabın tatlı sohbetiyle ferahlamak, okunan birkaç şarkının güzelliğiyle kulağını doyurmak isteyenler Kâzım'ın Kıraathânesi'ne gidiyor. Tiyatroların izdihamına katlanacak olanlar, seçimde serbesttirler.

Osmanlı Tiyatrosu'nun "Fevkalâ'de Lû'biyât" gösterisinin el ilanı.

İsteyenler, Mınakyan'ın Osmanlı Tiyatrosu'na:

İsmi Osmanlı Tiyatrosudur, fakat oynadığı oyunlar -birkaçı dışında- genellikle Avrupa özellikle Fransa yazarlarının kaleminden çıkmadır. Bu tiyatronun yöneticilerinin ilkesi "Tiyatroya giden halk para verip nasihat almalı" idi. Fakat bizim için oynanan oyunların türü ve içeriği yönünden artık bu kural sözkonusu olamaz. Tiyatroya gitmek bir hoşça vakit geçirmek içindir. Mınakyan Efendi'nin müşterileri yeni oyunlar bekliyorlar. Büyük küçük ilânlardaki va'dler de bekleyenleri umutlandırıyor. Bazı müşkülpesentler, her seneki gibi bu sene de Osmanlı Tiyatrosu oyuncularının konuşma biçimlerine itiraz ediyorlar: "- Avrupa tiyatrolarında söylenen lisan, her milletin edebî dilidir. Avrupa başkentlerinden birine giden bir yabancı, o memleketin en fasih, en şirin konuşmasını tiyatrolarda duyar" diyorlar. Fakat dedik ya, biz tiyatroya vakit geçirmeye gideriz, fesahat dersi almaya değil.

Mınakyan Efendi'nin, tiyatronun genel müdürü olmak sebebiyle oyunların oynanışında emeği inkâr edilemezse de rolünde, abartmaya eğilimi olduğu ileri sürülür. Hekimyan Hanım'ın görevine dikkati ve ustalığı da övülür. Ama o da arasıra kişiliğine yakışmayan küçük bir hizmetçi kızı rolünü üstlenip değerini düşürür. Bu kumpanyanın oyuncularından birincilik şerefini Aleksan Efendi'ye veren tiyatro meraklıları, bu tezlerinde ısrarlıdırlar.

İsteyenler Tavarniyer'in canbazhanesine:

Canbazhanedeki oyuncuların tuhaflıklarından gözlerini ayırabilenler, hele biniciliğe merakı olanlar, atlarla yapılan gösterilere hayran olmaktan kendilerini alamazlar. Tavarniyer ailesi İstanbul'a geleli iki üç sene oldu. Fakat, nâmus ve maharetle saygınlık kazandı. Canbazhânede sergilenen hünerler, cimnastik ve binicilik alanlarında olduğu, konusu ve konuşmaları ile çocuklara yönelik öteki tiyatrolarda oynanan oyunlara benzemediği için, büyük küçük herkesin gitmesinde, bir yarar düşünülemezse de zarar da sözkonusu değildir. Mesele hoş vakit geçirmededir.

İsteyenler Hasan'ın Hayalhânesine:

Burası, öteki tiyatrolarda yer bulamayanların ve o akşam mutlak bir tiyatroya gitmek azminde olanların başvurdukları yerdir. Oyunlarının dram, komediya falan gibi isimlerle çeşitlendirilmesi ve arada şovlara yerverilmesi sebebiyle ilgi duyanları çoktur.

İsteyen kuklalara:

Kuklaları medhedenler pek çoktur. Hakikaten o mini mini oyuncuların, oyunun icabı olan bütün hareket ve davranışları canlandırmaları, oynatan kişinin ne denli becerikli olduğunu gösterir. İskelet raksı da biraz korkunç olmakla beraber, mahirânedir. Kuklaları, meydanda oynar Karagöz'den farksız, seyyar kuklacıların gelişmiş ve sahneye çıkartılmış bir türü görecek kadar sorumsuz olanlar bile elektrik ışığı ile gösterilen aldatıcı renklere, sanatçının türlü türlü çiçekleri doğal renkleriyle gözler önünde canlandırmasına hayran olacaklardır.

Kukla tiyatrosu taksimatı ve tertibatı ile mükemmel ise de seyircilerin oturdukları yerin toprak olması teessüf nedenidir. Oyuna gelince, o yapma küçük kuklaların hemen bir insanın davranışlarını tamamiyle canlandırmaları seyircileri memnun ediyor. Son perdede yapay dere ve ırmak sularının manzarası

Direklerarası'nda bir Ramazan gecesi. Üstad Münif Fehim'in çizgileriyle.

ve rengârenk elektrik ışıklarıyla perdenin aydınlatılması dikkat çekmektedir. İşte, öteki tiyatrolara oranla hoşça vakit geçirmek isteyenler buradan memnun olabilirler. Fakat şurası sorulabilir; düzeni bu dereceye gelmiş olan kuklalardan tiyatroya uyarlamalar yapılamaz mı?

Kukladan sonra opera kumpanyasına tesadüf olunur. Tiyatro sahnesinin teknik noksanlıkları, burada da yerin toprak, rutubetin fazla oluşu itiraz konusu olabilir sanıyorum. Oyun esnasında aktrislerden bâzılarının kendi kendilerine konuşmaları abes görülmektedir. Bu kumpanyanın oyunları hakkında gelecek nüshada malumat veririz."

Mehmed Süleyman'ın buraya kadarki açıklamalarından, ünlü Direklerarası'nın nasıl bir yer olduğunu daha net kavrayabiliriz. Salaş, zemini toprak, izbe yerler, yavan oyunlar, hep bildiğini yineleyen oyuncular. Oysa bugün, Direklerarası, bir nostalji perdesinin ardından hepimize olmadığı biçimde gözükmektedir. Mehmed Süleyman, *Maarif*'in, ramazana mahsus ikinci sayısında daha somut gerçeklerden söz ediyor:

"Çoktan beri Osmanlı Tiyatrosu'nda yeni bir oyun bekleniyordu. Birinci defa olarak ilân olunan "Sekizyüz Kırkbir Numaro" adlı lubiyatın izlenmesine gidildi. Tiyatronun hiçbir yerinde bir delik bulunmadığı cihetle içilen sigara dumanından hasıl olan saf hava (!) insanı muztarip etmekteydi. Osmanlı Tiyatrosu'nun nâil olduğu genel rağbete ve teveccühe mukabil öyle mağara gibi dar bir yeri seçmesi ve bunda ısrarı, gerçekten üzücüdür. Varlığını sürdürmesi halkın memnunluğuna bağlı iken halka bu yolda mı karşılık verilmeli? Onların sağlığı ve rahatı için alınması gerekli tedbirleri yazmaya ne gerek var? Mevkilerden herhangisine giren kişinin bir daha dışarıya çıkması mümkün değildir... Birinci mevki için birkaç tane uzunca kanepe alınıp üzerlerine demir çenberler geçirilerek (güya kimse, kimsenin yerine oturmaması için) yapılan koltuk sandalyelerine (!) sarf edilen akçenin bir miktarı da şanonun tertibat ve intizamına sarf edilse müteaddit konet, salon daireleri diye açılan perdelerle şano tertibatına da dikkat edilmiş olsa bir dereceye kadar noksanlar giderilmiş olurdu. İnşaallah şu ıslahat yakında yerine getirilir.

Oynanan oyuna gelince bu konuda herkes seçiminde ve oyu'nda serbesttir. Ancak bazılarının itiraz ettikleri bu gibi piyesler, esasen garip ve feci olmakla beraber yine merakla ve beğenilerek izlenebiliyor. Piyesin, aslından Türkçeye tercümesi sırasında kaçırılan bâzı hata ve telaffuzların düzeltilmesi birinci derecede temenni edilecek konulardandır. Rollere gelince, aktörlerden Aleksan ve Mınakyan efendilerle aktrislerden Hekimyan ve Binemeciyan hanımlar rollerini kusursuz yapmaktadırlar. Özellikle de a'mâlık (körlük) rolünde Mınakyan efendi, övülecek düzeyde başarılıdır."

Dr. Ş. Kâmil "Ramazanda Lüzum Görülen Takyidat-ı Sıhhiye" başlıklı yazısında sözü, tiyatroların sağlık yönüne getirerek şunları açıklıyor:

"Sıradan zamanlarda İstanbul semtleri, sükunet içindedir. Ama ramazanda her taraf zevk ve eğlence merkezi gibidir. Gazeteler, Ramazan için, halka hoşça vakit geçirmelerine hizmet edecek makaleler, fıkralarla dolu çıkar. İftardan sonra büyük küçük, çoluk çocuk sokaklara dökülür. Saat altı yedilere (alaturka) kadar bir zevk ve meserrettir gider. Halkın bir kısmı caddeleri, bir kısmı da tiyatro ve gazinoları doldururlar. Bu yerlerin, sağlık üzerine vahim etkileri olanları vardır. Tiyatroların bu ana kadar ahlâk üzerinde hâsıl ettiği faydalardan ve zararlardan çokça sözedildi. Fakat sağlık konusunun dikkate alınmadığı da maalesef bir gerçektir.

İstanbul'da mevcut tiyatroların hepsine sizinle birer kere uğrayalım. Bakalım sağlık üzerine ne gibi etkileri var?

Osmanlı Dram Kumpanyası, eski Mehmed Efendi Kıraathanesi içinde hazırlanan yerde birkaç seneden beri lubiyat icra ediyor. Görülüyor ki burası gayet dar ve bu darlıkla uyumsuz derecede kalabalık. Burada solunum, yakıtlardan çıkan karbon gazlarının dışarı atılmasına yarayacak bir düzenek olmadığından zor. Özellikle de gençlerimiz üzerinde karbon gazlarının neden olabileceği zararlar sayılamayacak kadar çok. Gidenlerin anlattıklarına göre ortalık, dumandan göz gözü görmeyecek derecede bulunuyormuş. Bu hâlleri Belediye Dairesinin müşfik dikkatlerine arz etmeli. Tiyatro sahibinin de bu hususu dikkate alması, geçimlerini sağlayan tiyatro meraklılarının sağlıklarına

Eline tavan süpürgesi alıp, başına yırtık fes geçirerek kaşlarına rastık çekerek oyunu tek başına götüren ünlü meddah Abdi Efendi.

önem vermesi gerekir.

Handehâne-i Osmanî tiyatrosunun menfesleri (hava delikleri) bulunduğundan sağlığın korunması yönünden söylenmesi lâzımgelen bir söz yoktur.

Kukla tiyatrolarının ve Osmanlı Opera Kumpanyası'nın faaliyet gösterdiği yerlerin zeminleri topraktır. Birinci ve ikinci mevkilerde oturanların rutubetten kurtulamayacakları ve hele locada oturanların, bilhassa Osmanlı Opera Kumpanyası'nda gaz kokusundan fena hâlde muztarip oldukları, kendi tecrübemle kesindir. Solunum zorluğuna, petrolün zararları eklenmektedir. Belediye yetkililerinin ve bu kumpanyayı muntazam bir hâle sokan İsmail Efendi'nin bu hususlara dikkat etmeleri tavsiye olunur.

Gülünçhâne-i Osmanî Kumpanyası, bunların hepsinden ziyade sağlığa zarar verecek hâlde görülmektedir. At canbazları da zararlılıkta Gülünçhane'den geri kalmıyor. Bilhassa hayvanların tepinmelerinden ileri gelen tozlar, solunum yolları hastalıklarına yolaçmaktadır.

Kahvehane ve kıraathane ile çalgılarda dahi lambalardan kirlenen hava yüzünden solunuma zararlı durumlar vardır.

Mevsim icabı olarak rutubetten kurtulamayan ilkbahar havası, lambalarla ısınmış tiyatro ve kahvehanelerden çıkanlar üzerinde çok ağır etkilere neden olmaktadır. Solunum hastalıkları ve romatizma, ramazan münasebetiyle tedavide gösterilen dikkatsizlik yüzünden artmaktadır."

"Ramazanda Vakit Geçirmek" başlıklı yazıda, Mehmed Celal, oruçlu bir günün öğle saatlerinden, gece geç vakitlere kadar nasıl oyalanılabileceğini anlatıyor. Bir câmide öğle namazı, kıraathanede gazete okumak, gelip geçenleri izlemek, İkindiye doğru Bayezid câmisi avlusuna gitmek... dilencilerin, satıcıların, sergilerin arasında amaçsız dolaşmak, Halepli Şamlı şekerlemeciler, kalabalığın ayaklarına dolaşan, tepelerine konacak gibi uçuşan güvercinler, baharatçılar, kitapçılar, tesbihçiler, turşucular, sucuk satanlar, Acem satıcılar, Reji idaresinin kurduğu tütün ve sigara çadırı... Yazar, bunları uzun uzun anlattıktan sonra, İftar ile sahur arasında gidilen eğlence yerlerini betimliyor. Çocuklar için tercih edilen Karagöz gösterilerinin ahlâksal açıdan uygun olmadığını, muhaverelerde başı açık şeylere yer verildiğini, sorumluluk duygusu olan ana babaların çocuklarını buralara götürmemeleri gerektiğini vurguluyor. Mehmed Celâl, meddahın da "terbiye dışı sözlerle insan ahlâkına hizmet

Dişleriyle top kaldıran, karnının üzerinde kaya kırdıran pehlivanlar.

yerine kötülük ettiği" görüşünde. Bu yazarımız da sözü Direklerarası tiyatrolarına getiriyor:

"Osmanlı Tiyatrosu, memleketimizde ün yapmış bir dram kumpanyasıdır. Epey sene evvel kurulmasına rağmen, şimdiye kadar, dikkat çekecek derecede gelişme gösterememesi üzülecek bir durumdur. Hele Mınakyan Efendi'nin romanı bozup tiyatro yapmaktaki tutkusu, romanları da Avrupa'daki alt tabakadan okuyucuların beğendiği eserlerden seçmesi hayret uyandırmaktadır. Eğer maksadı ibret vermekse o gibi oyunlardan ne gibi ibret alınacağını anlamam. Ha! Şurasını da inkâr etmeyeyim, Osmanlı Tiyatrosu bazı güzel oyunlara sahiptir. Bunlardan biri "Hakiki Nedamet"dir. Eşine ihanet eden bir kadının öyküsünü anlatan bu eserde bir takım müthiş gerçekler sergilenir. "Dalilâ" da böyledir. Taştan bir kalbi melek yüzüyle örterek masumâne tebessümlerle bin türlü ümitler va'deden kadınların genç kalplere karşı ne yaman bir kâtil olduklarını anlatıyor. "Paris'de Bir Vak'a" da bundan aşağı değil. İşte bunlar, hiç olmazsa insana bir damla gözyaşı döktürüyor.

Abdürrezzak'ın hâtırı kalsın mı? Bu güldüren komedyacının birçok kişiden ibaret olan kumpanyası içinde görevini tam yapan kendisinden başka kimse yoktur. Elinde tavan süpürgesi, arkasında rengârenk bir hırka, başında yırtık bir fes, kaşlarında bir karış rastık (!) olduğu hâlde güldürü sahnesinde gözükmesi, cinaslı sözlerle rolüne başlaması gülünecek şeylerden değil midir?

Bir gece de Hasan'ın tiyatrosuna gitmeli. Zuhurî kolu'na bir perde ilâve ederseniz bu tiyatro (!) gözönüne gelir. Hasan Efendi'nin Abdürrezzak'ı taklit etmek fikriyle arasıra kaçırdığı soğukluklar, görmezliğe gelmeli.

Bir gece de Opera Tiyatrosu'na gidilir. Burada İsmail Garib-Eda'nın, o sahte vakarı, arasıra oyunda mevcut olmayan bazı cinaslı sözleri, güya halkı güldürmek için sarfetmesi çekilir şeylerden değildir. Bir takım aktörlerin de oyun arasında lâkırdı etmek gibi, bir tiyatro sanatçısı için her zaman zül sayılacak münasebetsizliklerde bulunmaları seyircilerce eleştiri konusu olmaktadır.

Kuklalar ile canbazlar kaldı. Direklerarası'ndaki bahçede oynanan kuklalar, izleyenleri gerçekten eğlendirecek düzeydedir. Mini minilerin lâkırdı etmesi, şakalaşması fena değil. Hele birçok ışıklar arasında akan çağlayanlar, şiddetle serpilen yağmur damlaları pek hoş. Fakat biraz daha gelişme ister. Kuklalara bağlı iplerin uzaktan bile seçilmesi epeyce bir mahzurdur. Hele bunların yürüyüşündeki doğal olmayan hareket biraz daha düzeltilmelidir.

Canbazlara diyecek yok. Burada en mühim vazifeleri yapan madmazellerin -abartma bir yana- ejder gibi atlar üzerinde gösterdikleri hünerler hayret uyandırmaktadır. Hele biri kız, öteki oğlan iki mini mini var ki bunların bir masa üzerinde iki volispit ile dolaşmaları görülmeye değer."

Maarif yazarlarının 98 yıl önceki bu izlenimlerini okuduktan sonra Direklerarası'nın belleğimizdeki manzaraları zelzeleye uğrayabilir. Neler hayâl ediyoruz, oysa nasılmış?.. Eski İstanbul, eski ramazanlar, Direklerarası... Galiba bize, hep allanıp pullanarak olduğundan çok farklı ve ancak hayâllere hizmet edecek biçimde anlatılagelmiş. Efsanelerin gerisindeki gerçeklerden birkaçını yakalamak bile hüsran nedeni olabiliyor. □

* *Maarif*, ikinci sene No: 34, 23 Mart 1308 tarihli "Ramazan-ı Şerife Mahsus Nüsha: 1", No: 36, 31 Mart 1308 tarihli "Ramazan-ı Şerife Mahsus Nüsha: 2" İdarehanesi: Bâbıâli Caddesinde Kasbar Matbaa ve Kitaphânesidir. Nüshası 20 para.

Orta Anadolu'da Kıtlık (1873-1875)

SİNAN KUNERALP

Bin ikiyüz doksan gelmedi bahar
Niyazım Hak'adır hem leyl ü nihar
Günahkâr kullar çok çekerler zahmet
Bu yıllarda geri kalır mı derdik
Ekinsiz, harmansız olur mu derdik[1]

Maazallah, bu yılki kuraklık yüzonyedi yıl önceki gibi bir kıtlığa yol açsa, açlıkla mücadelede hükûmet-i cumhuriyetimiz devlet-i aliye kadar olsun başarı gösterebilir mi acaba?

OSMANLI döneminde Anadolu halk ayaklanmalarının gerisinde çoğu zaman mezhep kavgaları veya etnik sebebler yatar. Hayat koşullarının ağırlaşması neticesinde benzer başkaldırıların cereyan etmemiş olması sosyolog ve sosyal antropologların dikkatini çekmelidir. Başka toplumlarda kanlı olaylara neden olabilecek hadiseler, Anadolu'da iz bırakmadan unutulmuş, hatta kollektif hafızadan toptan silinmiştir. Bundan 120 yıl önce Orta Anadolu'da cereyan etmiş takriben 150.000 kişinin ölümüne, toplu göçlere ve inanılmaz sefalete yol açmış kıtlık, ancak yukarıdaki alıntının yeraldığı Konyalı halk şairi Matlubi'nin söylemiş olduğu destana konu olmuş, bildiğimiz kadarıyla başkalarınca kaydedilmemiştir.

Oysa 1873-1875 yılları arasında Orta Anadolu'da yaşanan olaylar birçok bakımdan kayde değer.[2] Birincisi olayların boyutu: Kıtlık Orta Anadolu'nun büyük bir bölümünü etkisi altına almış, açlık ve hastalık köylüleri kırmış, demografik denge ve toplumsal yapı o nisbette etkilenmiştir. İkinci husus, Devletin ilk defa olarak tabiî bir âfetin karşısında imkânlarını seferber edip bir yardım mekanizmasını ortaya çıkarmış olmasıdır. Nihayet, yine ilk defa olarak, İmparatorluk ahalisinin duyarsız kalmaması neticesinde, toplumsal dayanışma da devreye girmiş oldu. Bunun yanısıra, Avrupa ve Amerika'daki hayırseverlerden hatırı sayılır katkılar gelmiştir.

1873 yazı Orta Anadolu'da kurak geçince, o yıl az mahsul toplanabildi. Ona karşılık, sonbahar aşırı yağışlı, kış ise bütün ülkede fevkâlade sert geçti (İstanbul'da bile Haliç'i buzlar tutmuş). Orta Anadolu'da yoğun kar ve don yüzünden yollar aylarca kapalı, yüzlerce köy ise mahsur kalmış, hatta bazen kar kalınlığı telgraf direklerinin boylarını aşınca haberleşme imkânları da kesilmişti. Benzer sert kışlar 1848 ve 1858'de yaşanmıştı, ama bu kere bir evvelki yazın kuraklığı yüzünden elinde, ambarında tahılsız kalan köylü karların erimesini beklemeden yollara döküldü ve rızkını aramak için kasaba ve şehirlere akın etti. Yolların kapalı olması ve haberleşme imkânlarının zorluğu yüzünden olayın boyutları geç meydana çıktı, çıkınca da tedbir almak için fazla gecikilmişti; köyler boşalmış, büyük merkezler aç ve perişan halk kitleleriyle dolup taşıyordu. Ankara şehrinin nüfusu 15.000'den 25-30.000'e yükseldi. Ankara ve Kastamonu valileri durumun ciddiyetini kavrayamayıp çaresizlik içinde İstanbul'a haber vermekte geciktiler. Ankara valisi Derviş Paşa yine de Ocak 1874 başında tohum almaları için çiftçilere 700.000 kuruşluk bir avans verdi ve İdare Meclisleriyle muhtarlar aracılığıyla muhtaç köylülere buğday dağıttırdı. Ancak buğday fiyatını denetlemek teşebbüsü netice vermedi: tüccar piyasadan çekildi ve ekmek fiyatları dört misli arttı.

Ancak Nisan ayında, İstanbul'da İngilizce çıkmakta olan Levant Herald gazetesi durumu kamuoyuna açıkladı. İngiltere'deki tiftik ithalâtçılarının Ankara'daki mümessilleri olan bazı İngiliz tüccarının mektuplarına dayanan Levant Herald, olayın üzerine gitti ve bir taraftan hükûmeti ihmâl ve tedbirsizlikle suçlarken, diğer taraftan da İstanbul'daki yabancılar nezdinde bir yardım kampanyası başlattı. Babıâli ilk önceleri sustu ve Matbuat Müdürlüğü vasıtasıyla Levant Herald'e eleştirileri yüzünden ikazda bulundu; ancak Basiret gazetesi de olayı benimseyip bir bağış toplama kampanyası açınca, hükûmet

Sadullah Paşa.

harekete geçti. Babıâli'nin en aydın ve dirayetli memurlarından Divan-ı Hümayûn Mütercimi Sadullah Bey'in başkanlığında bir koordinasyon komitesi kuruldu. Komite üyeleri arasında Darphane Müdürü Katolik Ermeni Mihran Bey Düz, bir Bulgar ve bir de Rum memur bulunuyordu.

Bölgelere teftiş komisyonları gönderildi, ihmallerinden ötürü sorumlu tutulan Kastamonu ve Ankara valileri Âli ve Derviş Paşalar azledildi ve yerlerine Naşid ve Abdurrahman Paşalar tayin edildi. Ve durum tüm vehametiyle ortaya çıktı: Ankara, Konya, Niğde, Tokat, Kastamonu arasındaki dörtgende etkilenmemiş köy ve kasaba kalmamıştı. Nüfusun büyük bir kısmı yollarda idi, gücü yeten kendini civar bölgelere, Bursa'ya, Gümüşhane'ye, Torosları aşıp Çukurova'ya atmıştı. 1000 haneli bir kasaba olan Sungurlu'da 5000 kişi ölmüş, Sungurlu'nun 35 km güneyinde 60 hanelik Kayadibi Köyü ise 100 ölü vermişti. Yozgat'ta günde 25/30, Ankara sokaklarında ise 8/10 kişi ölüyordu. Müslüman, Rum, Ermeni köyleri aynı nisbette zarar görmüştü. Olaylar kamuoyuna malolduktan sonra Ankara ve Kastamonu vilâyet gazeteleri, hiç çekinmeksizin gayet gerçekçi bir dille durumu açıklayan yazılar yayınladılar. Bunlar da İstanbul gazetelerince iktibas edildi.

İşte, böyle bir vaziyetle karşı karşıya kalıp ilk kez tedbir almak durumunda bulunan Osmanlı bürokrasisi, bazı kaçınılmaz beceriksizliklere rağmen ve bütün olumsuz altyapı ve logistik koşullar gözönünde bulundurulursa genelde başarılı bir sınav verdi. Memurlar çoğu zaman canla başla çalıştılar. Sevkiyat ve nakliye işlerini denetlemek için İnebolu'ya gönderilen Hassa Alayı subaylarından, Halil Bey, Kastamonu Kalaycık Kaymakamı Rıfat Efendi, Tarsus Kaymakamı Mümtaz Efendinin adları bölgeye giden gözlemciler tarafından bilhassa kaleme alındı. Ama bunun yanısıra, ihmalleri yüzünden, veya yardımların dağıtımında yolsuzluklara karıştıklarından takibata uğrayan mahallî yöneticiler de var: Ankara Defterdarı Asım Bey, Kırşehir ve Keskin kaymakamları vb.

Sadullah Bey'in gayretli denetimi altında Yardım Komitesi bir taraftan bağış topluyor, diğer taraftan bölgeye yardımların ulaşmasını sağlıyordu. Padişah Abdülaziz, Valide Sultan, devlet erkânı v.b.'nin yanısıra, toplumun tüm tabakalarından yardım toplandı. Mekteb-i Tıbbiye talebeleri, İstanbul Şehremini Şevket Bey'in teşvikiyle esnaf loncaları, Kampanya'ya katıldılar. Bazıları nakdî ödeme yerine aynî yardımda bulundular: Saraybosnalı bir kadın altın bileziklerini gönderdi. Altunîzade İsmail Efendi ise, en çok zarar görmüş olan Çankırı kazasına kendi hesabına 400 okka un, 500 kilo Mısır gönderdi. Taşra vilâyetlerinde de valilerin denetimi altında yardım kampanyaları açıldı: Bosna, Bağdad, Girit ve Tuna vilâyetlerinde para toplandı. Mısır Hidivi İsmail Paşa iki yük gemisi dolusu erzak ve giyecek yardımında bulundu. Bunun yanısıra, yardım kampanyasına ön ayak olan Levant Herald, İstanbul'daki Amerikan sefiri Boker ve İngiliz Başkonsolosu Francis'in başkanlığı altında bir komite kurup gerek İstanbul'daki yabancılardan gerekse de yurt dışından para topladı. İngiltere'de yün ticaretinin merkezi olan Bradford'daki Orta Anadolu'dan tiftik ithal eden tüccarlar önemli katkılarda bulundular. Fransız Juras'ındaki dağ köylerinden, zarar görmüş dağ köylerinde dağıtılmak üzere yardım geldi. Talas ve Merzifon'da bulunan protestan misyonerler de Amerika'dan yardım toplayabildiler. Bölgede köy köy dolaşarak edindikleri izlenimler sosyal tarih açısından ilginç birer kaynak teşkil etmektedir. İstanbul'daki Rum Ortodoks ve Ermeni kiliselerinde de bağış toplandı.

Yardımların bölgeye ulaşması yolların yetersizliği yüzünden büyük bir sorun teşkil etti. İlk elde civar vilâyetlerden, IV. Ordu Müşirliği bölgesinden erzak yardımında bulunuldu. Sonra, İnebolu, Samsun ve İzmit limanları üzerinden devamlı buğday ve tahıl gönderilmeye başlandı. Yardımları taşıyan Fransız ve Avusturya şilepleri navlun ücreti talep etmediler, devlet de buğdayı dahilî gümrük harçlarından muaf tuttu. Angarya'dan çekinen kervancıların ilk başta çekimser davranması yüzünden nakliye işlemlerinin oturması zaman aldı. Sonradan işler hızlandı. Deve kervanları Çukurova buğdayını Gülek boğazı üzerinden Orta Anadolu'ya taşıdılar. Eylül 1874 - Mayıs 1875 tarihleri arasında, son senelerin en verimli ürününü veren Çukurova buğdayının ihracı, ihtiyaç fazlasının âfet bölgesine kullanılması için, devletçe yasaklandı.

Ankara Valisi Abdurrahman Paşa, tüm kaza ve köylere memurlar gönderip, durum saptamaları yaptırdı, ölüm adetlerini, terk edilmiş hane ve köyleri belirledi. Vilâyet merkezine sığınmış olanlar için aşevleri ve barınaklar açtı. Vilâyet nüfusunu ihtiyaç oranlarına göre 5 sınıfa ayırdı. Devlet buğday stoku yapan tüccarın malına el konulmasına izin verdi. Kastamonu valisi Naşid Paşa da şehirdeki okulları yetimhaneye çevirdi. Konya Valisi Ahmet Rasim Paşa dilenen kadınlara zaptiyeler için kuşak ördürerek, veya devletin bazı işyerlerinde çalıştırarak bir nevi sosyal yardımlaşma denemesinde bulundu. Ankara vilâyetinin başlıca gelir kaynaklarından olan tiftik keçisi sürülerinde 1873-1874 arasında % 60'a varan bir azalma olunca, 6 yıl süreyle tiftikten alınan baş vergisi 6 kuruştan 4 kuruşa indirildi. Konya'da ise iki yıl için yol vergisi kaldırıldı.

Ne var ki bu tedbirler yine de etkisiz kaldı. Kayseri, Talas ve Merzifon'daki protestan misyonerlerin ve Ankara'da İngiliz tiftik tüccarı Thompson'un açtıkları aş evleri, bir dereceye kadar devletin çabalarını takviye edebildi. Bahriye-Eyüp İplikhanesinde barındırılan 500 yoksul aile İstanbulluların yardımları sayesinde geçimlerini sürdürebildiler. Aynı şekilde Tarsus'a sığınmış olan 5000 kişinin ihtiyaçlarını her gün şehrin 32 esnaf loncasından biri üstlenmişti.

Yardımların zamanında erişmemesi veya sınırlı kalması, münferid olmakla beraber bazı olaylara sebeb oldu. Ağustos 1874'de Nevşehir'de 500 kadın hükûmet konağı önünde toplanarak tüm vergilerin geçici bir süre için kaldırılmasını talep ettiler. Sonra postahaneyi basıp valiye bir protesto telgrafı çekmek istediler. Zaptiye engel olunca camları ve kapıları kırdılar. Benzer olaylar birkaç ayrı yerde daha cereyan etti.

Ayrıca yokluk yüzünden asayiş bozuldu. Eşkiyalık, yol kesme olayları art-

Geçen yüzyılın sonlarında Ankara'dan bir görünüş

tı. İstanbul'dan gelip yoksul çocuk ticareti yapan iki Çerkez esirci Ankara'da yakalandı. Bir de başta tifo olmak üzere salgın hastalıklar başladı. Ancak bu vesile ile İstanbul Komitesi ön ayak olarak, bölgeye doktorlar gönderildi. Böylece, Çankırı'ya ilk defa olarak bir hükûmet doktoru tayin edildi. Tarsus'a sığınmış olan halk arasında da tifo baş gösterince Kaymakam Mümtaz Efendi, o an Mersin'de bulunan bir Rum doktoru hükûmet tabibi olarak görev almaya ikna edebildi. Yüksek Hıfzıssıhha Meclisi tüm bölgeye inceleme komisyonları gönderince Yozgat, Kırşehir ve Çorum'daki salgınlar kontrol altına alınabilindi.

Bahar 1875'ten itibaren durum yavaş yavaş düzeliyor. Tifo kayboluyor, yeni mahsul normale yakın bir seviyede olunca fiyatlar düşüyor, köylerini terk etmiş olanlar dönüyorlar. Hükûmetin almış olduğu bir kararla, kaçanların toprakları yokluklarında, köyde kalanlar tarafından sürülebilmişti. Bu karar toprakların ekinsiz kalmamalarını sağlamak içindi. Ancak benzer olayların tekerrürünü önlemek için bir dizi tedbir alındı. Kaza ve köylerde muhtaç ve yoksulların adedi tesbit edilecek, hükûmet ambarlarında yeteri derecede tahıl ve un devamlı olarak bulundurulacaktı.

Padişah'ın yaverlerinden Ömer Lütfi Bey, Aralık 1874-Ocak 1875 tarihleri arasında bölgede uzun bir tetkik gezisi yaptı. İstanbul'a döndüğünde hazırladığı raporu Abdülaziz'e sundu. En fazla değindiği konu ulaşım yetersizliği oldu. Yaşanmış facianın nedenini bunda buldu. Bir süre önce ara verilmiş olan İzmit Demiryolu'nun Ankara'ya uzatılması çalışmalarının bir an önce yeniden başlatılmasını istedi. Bu kadar acı, bu kadar sefalet, işte bu işe yaradı...

[1] Saadeddın Nuzhet ve Mehmet Ferid, *Konya Vilâyeti Hakikat ve Harsiyatı*, Konya 1926, s.111. Bu referansı, Anadolu medeniyetleri tarihçisi Sn. Burhan Oğuz'a borçluyum.

[2] Kullanılan kaynaklar: *The Famine in Asia-Minor, its History, Compiled from the Pages of the Levant Herald*, birinci baskı Istanbul, 1875, ikinci baskı, İsis Yayınevi, İstanbul 1989; A. Synvet, "La Famine en Asie-Mineure", *L'Univers*, 1875; Dr. Mordtmann, "Etat sanitaire de l'Asie-Mineure", *Gazette Médicale d'Orient*, Ocak 1875; Ankara, Konya ve Kastamoğnu vilayet gazeteleri, 1874-1875.

KAPİTALİZMİN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

Maurice Dobb

İngiliz iktisatçı Maurice Dobb, bu çalışmasında, kapitalizmin 16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda doruğa çıkan tarihsel gelişimini özetliyor. O günden bugüne modern emperyalizmin gelişimini ve sorunlarını, Marks ve Engels'in çözümlemelerini aşarak, hem onların klasik çalışmalarının ışığında, hem de çağdaş iktisat teorilerinin bakış açılarını dikkate alarak değerlendiriyor.

İletişim Yayınları

DAĞITIM: İLETİŞİM PAZARLAMA A.Ş.

Klodfarer Caddesi, İletişim Han, No.7
Kat.2 Cağaloğlu, 34400 İSTANBUL
Tel: 516 22 63-64

Selanik Cad. No.72/A Kızılay 06640
ANKARA Tel: 125 06 82

859. Sokak, No.1/8 Zemin Kat Konak
35250 İZMİR Tel: 13 10 40

Enver Paşa'nın Mektupları

Yayına Hazırlayan: M.Şükrü Hanioğlu (İstanbul: Der Yayınevi, 1989), 286 sayfa

ENVER Paşa'nın özel mektuplarından ve anı notlarından ilk kez Türkiye'de ayrıntılı şekilde bahseden, *Şevket Süreyya Aydemir*'in üç ciltlik ünlü *"Enver Paşa"* biyografisidir. Onun son dönemlerinde yaşamış ve şahsen tanımış olmanın yanısıra, ilk gençlik heyecanlarını İttihatçılığın ruhundan almış olması sebebiyle Aydemir'in bu kitabı, hâlâ bu konudaki en doyurucu araştırma niteliğini sürdürmektedir.

Kuşkusuz kitabın eksik yerleri vardır ve tarih alanında yapılan araştırmalar sürekli olarak yeni belgelerle, yeni yorumlarla, karanlıkta kalmış noktaları gün ışığına çıkarmaktadır. Yine de Enver Paşa olayına her yeni açı getirme iddiasının Aydemir'in kitabı üzerinde düzeltmeler ya da tamamlamalar şeklinde olması, bugünkü aşamada kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Aydemir, bu özel mektup ve notlara nasıl ulaştığı hakkında açıklama yapmıyor. Anlaşıldığına göre hem paşanın ailesinin, hem de bazı tarih kurumlarımızın arşivlerinden yararlanmış. Ayrıca, Almanya'da 1918'de yayımlanan ve bu mektupların büyük kısmını -sansürlü şekilde- içeren *"Enver Pascha Um Tripolis = Enver Paşa Trablusgarp'da"* kitabını da okumuştur. Belgelerinin kaynaklarını hiç belirtmediği için Aydemir'in hangi bilgiyi nereden aldığını anlayamıyoruz. Anlatımında öyle ifadeler var ki, insanda Enver Paşa'nın Fransızca ve Almanca yazdığı mektupların Türkçe kopyalarını da kendisi için bir yana kaydettiği kanısını yaratıyor. Diğer yandan, Hanioğlu'nun kitabında bulunan, bazı çok önemli açıklamalar da içeren, 1911 yılı başı ve 1913 yılına ait mektuplardan Aydemir'in hiç bahsetmemesi, bu kanıyı zayıflatıyor.

"Kendi Mektuplarında Enver Paşa" kitabı bu konudaki kargaşaya berraklık getirdiği için büyük önem taşıyor. Daha da önemlisi, Aydemir'dekinin aksine metinlerin kesintisiz tam içerikleriyle önümüze serilmesi, ciddi araştırma yapanların eline tam bir referans kitabı kazandırmış oluyor. Bu açıdan Hanioğlu'nu başarılı çabalarından dolayı kutlamak gereklidir.

Ben kendim de dahil olmak üzere, Türk, Libyalı, İtalyan tarihçiler konu üzerine eğilmiş, fakat sonuca ulaşamamıştık. "Enver Paşa Trablusgarp'ta" kitabı ilk kez *"Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları 1911-1912"* adlı çalışmam için Türkçe'ye aktarılmış, *Halil Kut, Fethi Okyar, Nihat Sezai Güran, Fuat Bulca ve Eşref Kuşçubaşı*'nın anılarıyla birlikte Arapçaya çevrilerek, *Libya Cihad Tarih Merkezi* tarafından *"Muzakkarat al-dubbat al atrak havl maareke Libya"* adıyla 1979'da yayımlanmıştı. Yine aynı merkez aynı yıl, *Abdelmeval Salih al Harir*'in yayına hazırladığı ve salt *"Enver Paşa Trablusgarp'ta"* kitabını, Arap kaynaklarına da dayanan açıklamalarla *"Muzakkarat Anwar Başa fî Trablus el Garb"* adıyla yayınladı. Her iki kitap da anıların dayandığı belgeleri ortaya koyamıyordu. Mustafa Kemal'in ve bazı diğer Libya savaşçılarının (E.Ş. Kepenek, Neşet Bey) anılarını da ekleyerek kendi kitabımı geliştirme çabalarım sırasında, dönemin Alman basınında rastladığım açıklamalar, bana Enver Bey'in 1911-1912 yıllarında sürekli olarak Almanya'da bazı kişilerle mektup

Salvatore Bono'nun kitabının kapağı.

ve telgraf ilişkisinde bulunduğunu gösterdi. *Frankfurter Zeitung*'da Dr. Ernst Jaeckh bu ilişkiyi açıklıyordu. *Vossische Zeitung, Berliner Tageblatt, Kölnische Zeitung, Lokal Anzeiger* (Berlin) gibi gazetelerde ise bazı olayları ve haberleri düzelten, bazan da anılarında yer alan notlara benzer anlatımlar yeralıyordu.

Konunun arkasına İtalyan profesör *Salvatore Bono* da düştü. 1986'da yayınlanan *"Enver Pascià Diario Della Guerra Libica"* (Cappelli ed., Bologna) kitabı için, bu anıların kaynağı hakkında bana soru sormuş ve *"gazetelerle dostlarına gönderdiği mektuplardan derlenmiş şeyler olmalıdır"* şeklindeki yanıtımı *"bu ipotez dikkatle soruşturulmalıdır"* kaydıyla kitabına aktarmıştı (s.89).

Hanioğlu'nun çabalarıyla sır çözülmüş oldu. Böylece Alman profesör Ernst Jaeckh'in ABD'de *Yale Üniversitesi*'ne bağışladığı evraklar arasında bu yazışmaların orijinallerinin bulunduğunu öğrenmiş oluyoruz. Çoğu Türkiye'de doğmuş bir Alman kadına, bazıları da profesörün kendisine gönderilmiş olan bu mektuplar birçok konudaki bilgilerimizi düzeltmemize yardımcı oluyor. Osmanlı Devleti'nin sona erişinin tarihiyle ilgilenen herkesin bu eseri mutlaka okuması gereklidir. Böylelikle sağlanacak bilgiler şunlardır:

1) 1908 öncesi otobiyografisinin tam metni.

2) Enver'in kendi iç dünyası, İttihat ve Terakki'nin içinde kendine yakıştırdığı rol, savaş ve barış konularındaki görüşleri.

3) Herkesin kendisini Berlin'de ataşemiliterlik görevi başında sandığı bir sırada onun, 1911'in ilk yarısında, Arnavutluk'taki ayaklanmanın bastırılması için üstlendiği görevler.

4) Bingazi ve çevresinde Arap unsurlarıyla birlikteki savaşı ve bunun 1. Dünya Savaşı'nda Cihad ilânına varacak etkileri.

5) Balkan Savaşı ve Babıâlî baskını sırasındaki rolü, olayları değerlendiriş şekli, Başkumandanlık yolunun açılışı.

Hanioğlu, mektuplarda, V. Murat'ın oğlu Fuat Efendi'yi Trablusgarp hâkimi yapma yolundaki fikirlerinden hiç bahsedilmemesine temas ediyor (s.25). Bu olay 1918 başında gündeme getirilmiştir, oysa mektuplar 1911-1913'ü kapsadığına göre bulunmaması doğaldır.

Mektupların "psycho-history" (Büyük adamların ruh durumlarını araştırmaya yönelik tarih araştırmaları) açısından önemli bir rolü bulunduğunu kabul etmek gerekiyor. Enver bunlarla, kendi yarattığı yalnızlığını, yaptıklarına destek olacak dostlar arayışını, vatanının içinde bulunduğu krizler dolayısıyla hiçbir zaman kurtulamadığı bunalım ve kararsızlıklarını, ülkeyi kurtarmak için Allah tarafından gönderildiği yolundaki inancını, çözümün Avrupa uygarlığını kabulden başka yerde bulunamayacağı görüşünü, barışı reddeden ve savaşı kurtuluş yolu sayan anlayışını, en yakın dostu saydığı Almanlar aracılığıyla Alman Gizli Haberalma Örgütlerine ulaştırmış olmaktadır. Bu durumda 1. Dünya Savaşı'na girişimizi, bu savaş sırasındaki oluşumların (Alman yörüngesindeki Panislamizm) akışındaki rolü daha da belirgin şekilde ortaya çıkmaktadır.

Orhan Koloğlu

Yanlışlıklar

Önemini diğer bölümde vurguladığımız "Kendi Mektuplarında Enver Paşa" kitabını özellikle bilimsel amaçla okuyacakları bir noktada uyarmak zorundayız. Çeviride anlamı etkileyen yanlışlıklar dolayısıyla Fransızca-Almanca karışımı olan orijinal metni ön plana almaları gereklidir. Dünyanın hiçbir yerinde kurtulunamayan, Türkiye'de özellikle daha da fazla olan dizgi hataları üzerinde durmuyorum. Anlamı terse çevirebilen yanlışlıklara dikkati çekmek istiyorum.

Enver Paşa mektuplarını Fransızca yazmış, aralarına Almanca kısımlar serpiştirmiştir. Anadili olmayan bu dillerde hatalar yapması doğaldır. Daha da

Enver Paşa Libya'da ceylanıyla.

önemlisi, kafasında Türkçe oluşan fikirleri bu iki dilde, Türkçe'ye uygun gördüğü deyimlerle anlatma çabasına girişmiştir. Tabii ki bu tür bir metinden çeviri yapmak daha da güçtür. Ve kaçınılmaz olarak bu çevirinin daha da dikkatle gözden geçirilmesi gerekliydi. Dikkatli çalışmalarıyla tanınan Hanioğlu, ön sözde kendisine yardım edenlerin isimlerini veriyorsa da, belgeleri veren üniversitenin koşuluna uygun olarak bütün sorumluluğun kendisine ait olduğunu da ekliyor. Rastladığım hatalara bakılırsa çeviriler (üslup birden fazla kişinin yaptığı kanısını yaratıyor) sonradan gözden geçirilmemiş ve orijinal metinle karşılaştırılmamıştır. Rastladığım hataları, hem yabancı dil bilmeyenlerin yanlışlıklara düşmemeleri, hem de bunların ikinci baskıda düzeltilmelerine yardımcı olmak amacıyla kapsamlı olarak belirtiyorum. (Rakamların ilki sayfayı, ikincisi satırı belirlemektedir.)

İsim Yanlışlıkları

Sirenayka kelimesi 16 yerde Trablusgapp olarak çevrilmiştir (16/10, 16/11, 25/1, 117/18, 154/25, 158/32, 172/2, 186/30, 190/13, 192/26, 203/24, 206/26, 206/30, 207/son, 208/12, 228/10). Sirenayka Bingazi ve çevresini (Osmanlıların da kullandığı bir deyimle Berka'yı) belirleyen bir isimdir. Trablusgarp (Tripoli) ile aralarında 1000 kilometreden fazla mesafe vardır. Kitabın başka yerlerinde Tripoli için de Trablusgarp sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz (77/14 ve 17, 166/5, 194/10, 196/19,

207/5). Bu yanlışlık Enver beyin bu savaşta hem Trablus hem de Bingazi-Tobruk cephesini yönettiği gibi bir kanı yaratmaktadır.

Soulon ya da Souloun diye yazılan Sollum'dur (88/29, 93/2, 104/23, 153/23, 161/13, 164/son, 176/6, 180/18, 208/6).

Carabiab (131/17), Carboub (111/33), Caraboub (185/son) Ca'bub'dur.

Lahia (65/35) Lahaj olacak

Dorma (89/1) Derne olacak

Matrok (89/22) Matruh ya da Marsa Matruh olacak.

Erolad-i Ali (88/7) Evlâd-ı Ali olacak. Bunlar orijinal metinde bu şekilde yazılmış bile olsalar okuyanlar için uyarıcı not koymak yararlı olur.

Trablus (...) kaybetti şimdilik (79/20)-=Trablus (...) kaybedildi şimdilik.

Sürekli bir karakol tesisini deneyeceğim (81/33)=Sürekli bir posta bağlantısı tesisine çalışacağım.

1500 Türk lirası (82/7) (Almanca kitapta 15.000 lira).

Yüzünde suni boyadan lekeler (87/16)-=yüzünde suni mavi benler.

Donanmalarına kömür olmak dışında hiçbir harcamaları olmayan yine de haftada 20.000 sterlin harcayan İtalyanlar (109/5)=Sade donanmalarına kömür almak için haftada 20.000 sterlin harcayan İtalyanlar.

Bana, bu halime güvenmeniz lâzım (136/19)=Bana bu halime güven duydurmanız gerek.

Güzel maceralar anlatan hatib (160/18)=Falcı (Fransızca metinde de *Riseur* denmiş, aslı *Diseur* olacaktır).

12. Ekim. 1912 (164/34)=12. Ağustos. 1912.

Koltuğumda oturup savaşmak (165/13)=Bir kuşatma savaşı sürdürmek.

Zabitanın katli (166/12)=Subayların ayaklanması.

Ordudan alınmamı söyledim (171/12)-=Emekliye sevkimi istedim.

"En az 1.5 milyon"dan önce "bir zamanlar" konacak (172/18)

"ve"den sonra "çözümü güçlerinden daha büyük özveri gerektiren" eklenecek (172/27)

174/37'deki "düşmanlarına karşı çok sert davranmalı..." diye başlayan kısım Fransızca metinde (135/43) yok. Birinden birinin düzeltilmesi gerekli.

Avusturya elçisi (177/7)=Avusturyalı bakan.

Bénir ve *benediction* sözcükleri "elvermek" şeklinde çevrilmiş (115/26, 124/23, 181/26, 130/18). Bunun "hayır duasını istemek" şeklinde çevrilmesi gerekir. Nitekim 144-145. sayfalarda yerlilerin bu hayır duasını nasıl istedikleri ve aldıkları hakkında ayrıntılı bir örnek de var.

Enver Bey (Arkada oturan sakallı) Libya'da.

Arkadaşlarım İstanbul'da dünyayı konuşarak yönlendirecekler (117/son)=Arkadaşlarım İstanbul'dakileri heyecanla ve bilerek konuşmakla yönlendirecekler.

Asker (129/3)=Subay.

40 kilometre (129/8)=40 metre.

129/dipnotunda, metindeki "Blockhaus" sözcüğünün yanlış olabileceği "Blockade=abluka denmek istendiği belirtiliyor. "Duvarlarında silah atmak için delikler bulunan müstahkem küçük bina" anlamına gelen Almanca Blockhaus yanlış değildir.

Otomobil yerine "araba" deyiminin sıkça kullanıldığı (147/29, 149/32, 164/son) görülüyor. Arabanın atlı nakliyata özgü olduğu bir dönemde ikisinin farkını belirleyecek deyim kullanılması daha uygun olur sanırız.

186/4'de "başka" sözcüğü gereksiz, anlamı çarpıtıyor.

199/29'da "planıyla"dan sonra "bir komplikasyonu önleyebilir" eklenecek.

Ders görmeye gitmiş olan talebeler Bingazi'den geldiler (207/8). Okula gönderilmek üzere seçilmiş olan çocuklar Bingazi'den geldiler (Bunlar Enver Bey'in Türkiye'de eğitilmek üzere gönderdiği çocuklardır).

(Mahmut Şevket'in) harbe girmek için yanlış bir adım atmasını bekliyorum (229/12)=Savaşa girmek için Mahmut Şevket'in bir yanlış adım atmasına çabalıyorum.

"15 bin piyade askeri" (93/7) 1500 olsa gerek. (Sadece Tobruk'da 15 bin kişilik asker abartmalı görünüyor, acaba orijinal metinde de böyle mi?)

Öldüren binbaşı (238/10)=Ölen binbaşı.

Yuvarlanan (241/27)=Yuvalanan

"Laurier"nin tam karşılığı "defne"-dir, ancak batı dillerinde simgesel olarak "zafer tacı giymek, zafere ulaşmak" anlamında kullanılır. Türkçe'de sadece defne diye çevirmek, istenen anlamı vermiyor (245/20).

Çevirelim (248/35)=Çekilelim.

Karışmamı (257/2)=Karışmamamı.

"Bu ise 750 kişilik bir sınıfta 56. olan bir öğrencinin abartılmış bir hayali gibi idi" (225/11) orijinalde (s.269) yok.

Almanca metinde bulunan Paulus efendi ismi çeviride yok (263/38).

"Enver Bey'in bir Alman subaya verdiği 12 not defteri" deniyor (15/15). Bende de fotokopisi bulunan Jaeckh'-in 7. Temmuz. 1912 tarihli *Frankfurter Zeitung*'daki yazısında ise "12 Tagebuch Blaetter" yani "Hatıra defteri yaprağı"ndan bahsediliyor. Çok büyük bir ölçü farkı olduğu açıktır.

53/22 ve 23, 61/32, 95/9, 97/8, 104/16, 150/18, 160/20'deki yanlışlıklara da dikkati çekmek isterim.

Yazış Üslûbuyla İlgili Gözlemler

Kitapta bir üslûp bütünlüğü hissedilmediğine işaret etmiştik. Bu konuda da örnekler vereceğiz.

Askerleri gece duasına çağıran (71/5)-=Askerleri akşam namazına çağıran

Sancakı Şerif Bayrağı (106/30)=Sancakı Şerif.

Siperlerinden çıkmaya ittik (107/1)=(Siperlerini terke zorladık.

Deniz topu mermileri (137/28)=donanma toplarının mermileri.

Adoré=Taptığım (161/son)=Peres-

tiş ettiğim, hayranlık duyduğum, olmalı.

Nutuk attım (128/13, 181/25) = Konuşma yaptım, olmalı.

Drôle = Komik (63/10, 160/24, 192/31, 227/35) = Tuhaf, olmalı.

Toutes les puissances = Bütün güçler (76/30) = Bütün büyük devletler, olmalı.

Özellikle otobiyografi'nin çevrisinde (s.253-266) bu üslûp karmaşası daha açık görülüyor. Almanca olan bu metnin çevirisinde "rüfekam beyninde (253/20)", "rüfekam (254/6)", "imtihan (253/24)", "emre teb'an (260/6)", "müsellah (262/6)", "mücazat (263/14)", "madun ve mafevk (263/17)", "iğtişaşat (263/son)", "icra (264/4)", "iştiyak (264/30)", "düveli muazzama (265/7)", "muhasara (265/34)", gibi pek eski deyimlerin yanı sıra son derece yeni deyimlere de rastlanıyor: "görev (260/8)", "bilinç (262/7)", "İşlem (262/8)", "komutan (263/17)", "atılım (263/35)", "reform (264/4)", "eşitsizlik (264/13)", "donanım (266/20), "başarı (266/30)", "mutlu (266/29)".

Oysa Aydemir "Enver'in yazı dili sade, yapmacıksızdır. Osmanlı Türkçesinin en açık şeklidir. Öyle ki bugün bile herhangi bir esaslı değişiklik yapmadan aynen yazılabilir. Ve bu dili herkes anlar" diyor (I/448).

O.K.

İnebahtı Savaşı.

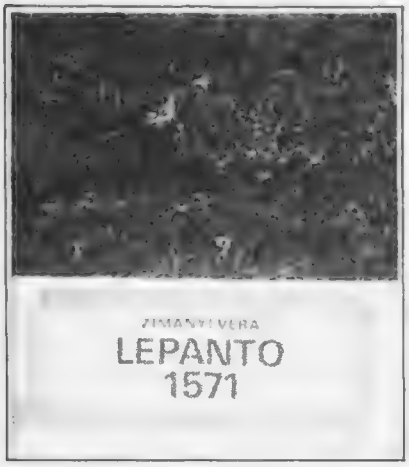

Zimanyi Vera

Lepanto

1571

Mora Ferenc Könyvkiadó

Budapest, 1983, 218 s., resimli

"...**BİZ**, sizden Kıbrıs'ı almakla kolunuzu kestik. Siz, donanmamızı yakmakla sakalımızı tıraş ettiniz. Kesilen kol yerine gelmez, ancak tıraş edilen sakal eskisinden daha gür çıkar." Lise yıllarında İnebahtı'daki yenilgimize üzülüp sonra da avunup, övünerek okuduğumuz Sokullu'nun yukardaki sözlerini Zimanyi Vera da "İnebahtı 1571" adlı kitabına alıyor.

Geçmişteki başarılarla övünmek, başarısızlıklardan yararlı sonuçlar çıkarıp ders almak yerinde bir olgu. Ancak, geçmişin yanlışlarını yinelememek; daha iyiye, yararlıya ulaşmak koşuluyla. Salt geçmişin küllerini eşeleyerek üzülüp sevinmekle bir yere varılamıyor. Ateşi canlı tutmak gerek.

Karşımızdakiler, "karasularını" 12 mile çıkarmaktan söz ediyorlar. Neredeyse İstanbul'dan İskenderun'a gemi göndermemiz, Ege'de onların iznine bağlı. Böyle bir durumda söyleyecek sözümüz, isteyecek ve yaptıracak gücümüz olmalı. Avuç içi kadar adaların karasuları oluyor da koskoca Anadolu yarımadasının neden olmuyor? Adalar yurdumuzun doğal uzantısı değil mi? Biz karasularımızı 12 mile çıkarsak, onların durumu ne olur? Dostluk ve barış uğruna tavizin bir sınırı yok mu? Kıyılarımızı dört deniz yaladığı halde, neden yeterince gemici balıkçı olamıyoruz? İnebahtı'ya rağmen Çeşme, Navarin, Sinop olaylarını niçin yaşadık? Neden bugün bile en azından kendi yükümüzü taşır duruma gelemedik?

Zimanyi Vera'nın kitabını elimize alıp okuyunca belleğimiz sorular saldırısına uğradı. Yazar, kinin ve fanatizmin biraraya getirdiği Haçlılar'ı din kardeşleri olarak benimseyip onlarla özdeşleşiyor. Türkler'i yenenlerin ortak sevincine katıldığını sezdirdiği gibi, kazançlarının olmamasından da yakınıyor. Onun satırlarına sindirdiği bu duyguları bize şunu çağrıştırdı. "Acaba Türk asıllı olmayan bir İslâm Ülkesi tarihçisi de gönlü biz Türklerle, yenişimize sevinip yenilişimize üzülerek böyle bir kitap yazmış mıdır?"

İnebahtı 1571, Macarlar'ın "Halk Kitapları" dedikleri nitelikte. Yirmi beş bin yapılan baskısının bittiğini biliyoruz.

Kitabın kapağından sonraki ikinci yaprağının iç yüzüne, savaşan gemilerin siyah-beyaz bir resmi konulmuş. Böyle 125 kroki, harita ve resim sayfalara serpiştirilmiş durumda. Örneğin yedinci sayfadaki saltanat tacı giymiş,

"Büyük Süleyman" alt yazılı Kanunî resmi ilginç.

Önce savaşın geçtiği İnebahtı körfezinin tasviri yapılıyor. Burası, bilek bölümü dar bir eldivene benzetiliyor. Girişinin iki yanında kaleler vardır. Bunlar içerdeki donanmaya güvence sağlar. Dışardan saldırmak isteyene engel oluşturur.

Andrea Doria

Akdeniz'deki egemenlik yarışına Türkler geç katılıp çabuk öne geçtiler. İnebahtı savaşından önce kara orduları gibi, donanmaları da "yenilmezlik" ününe ulaşmıştı. Hristiyanlar bu ordu ve donanmaya hayranlık duyuyorlardı. Türkler iyi donanımlı, sağduyulu, eğitimli, disiplinli en önemlisi de korkusuzdu. Ancak, Türk ordusunun düşmanları çok korkuyorlar ve durmadan derinleşen bir kin duyuyorlardı. Türkler'in Macaristan'a doğru yayılırken, 1538'de de Preveze kalesini ele geçirmeleri, Avrupa kamuoyunu çok düşündürdü. Bir yandan da Akdeniz'in Afrika kıyılarındaki korsan kırallarla işbirliğine yönelmeleri bardağı taşıran girişimlerdi. Karada olduğu gibi, denizde de Türkler'e başeğmek o zamanın Avrupa devletlerine çok ağır geldi. Artık Cezayir'e yerleşmiş olan Türkler, gelen- giden tüm gemileri denetleyerek, ticarete ortak oldular. Venedik'in iç denizi saydığı Adriyatik'te önceleri etkili olamazlarken, korsanlardan yararlanıp bura kıyılarındaki kaleleri ele geçirmeye başladılar. Kıbrıs da Türkler'in olursa tüm Akdeniz ticareti tehlikeye girerdi. Bu sırada bir de V. Karl ve I. Fransuva'nın kapışmaları, Türkler'in Fransızlar'a destek vermeleri yeni güçlükler doğurdu.

Karada ve denizde pek çok sorunla uğraşan, güvendiği amirali Andrea Doria, Prevezeden sonra 1541'de Cezayir'de de Barbaros'a yenilen V. Karl, devletini oğlu II. Filip'le kardeşi Ferdinand'a bırakıp bir manastıra çekildi. İspanya ve Hollanda Kıralı olan II. Filip, Haçlı donanmasının kuruluşunda, başarısı ve başarısızlığında etkili görüldüğünden yaşantısıyla kişiliği ayrıntılı olarak veriliyor. Yine bu kıral zamanında din sapığı sayılan kişilere engizisyonun nasıl acımasızca uygulandığı, içerde ayaklanan Magripliler'den nasıl kurtulunduğu, bu ayaklanmalarda hem görev verdiği, hem de desteklemediği üvey kadeşi Don Juan'ın başarıları, II. Filip'in yönetim yıllarının olayları olarak sıralanmakta.

Türkler'in Akdeniz'de güçlenip Venedik'i yıpratması ve ticaretle ilgili çıkarlarını bu düşmanı aleyhine genişletmesi, hoşuna gitmese de II. Filip'in siyasetine uygun düşüyor. Ancak Malta ve Tunus'u almalarından da korkuyor. Bu yüzden engizisyon uygulaması yüzünden bozuştuğu papanın Haçlı donanması teklifini istemese de onaylıyor.

Bu arada önemli bir değişiklik de İstanbul'da gözlendi. Büyük Süleyman öldüğünden yerine oğlu II. Selim geçti. Daha babasının sağlığında padişah olması için pek çok entrika döndürülen bu kişi, o zamana dek yönetime gelen sultanların en yeteneksiziydi.

II. Selim kısa boylu, şişman bir adamdı. Bedensel zevklere aşırı düşkündü. Sabahları rakı; hatta dince yasak olduğu halde şarap bile içerdi. Zaman zaman üç gün üç gece düğün ve dernekten kalkmadığı olur; eğer zaman bulursa bunu da satranç oynayarak doldurdu. İnatçı, önyargılı, çabuk öfkelenen, ne yapacağı belirsiz; güvenilmez, güvenmez bir kişiliği vardı. Buna rağmen nasıl oldu da devlet büyüklüğünden ve gücünden eksilme olmaksızın; hatta eskisinden daha başarılı yönetildi? Sorunun karşılığı bu sırada devleti sultanın kendisi değil, veziri Sokullu'nun yönetmesinde gizlidir.

1453-1623 arasında sultanın mührünü taşıyan 48 büyük vezirden yalnız beşi, Türk anayla Türk babadan olmaydı. Diğerleri devşirme yoluyla yetiştirilmiş kişilerdi. Sokullu Boşnak asıllı bir aileden geliyordu. Kıskançlıkların yol açtığı çekiştirme ve ayak kaydırmalar ortamında, sultan maiyetinde kalmak, hem de yükselmek çok güçtü. Sokullu ise zamanı ve fırsatları gözeterek, yerinde adım atıp ilerleme benzeri, siyasetin ince yollarını iyi kavramıştı.

Bu çok uzun boylu vezir, 1560'lı yıllarda yaşlı; ama iyi görünümlüydü. Karşısındakinde saygı uyandıran, güven veren bir kişiliği vardı. Yönetim için gerekli tüm güçleri sultan adına elinde bulunduruyor; rakip paşaların yürüttükleri entrikalardan, sultanın güvenini yitirmekten herhalde Sokullu da korkuyordu. Ancak sultana davranışı, işleri ve ilişkileri yürütüşü çok özenli ve akıl-

Şarlken

lıcaydı. Özellikle Venedik'le olan dolambaçlı siyaset daha değişik boyutluydu.

Venedik Türkler'le doğrudan silahlı bir çatışmayı göze alamıyordu. Buna ne gücü, ne de cesareti vardı. Zorunlu olarak Türkler'le açık ya da gizli antlaşmalar yapması siyasetine uygundu. Bunun yolu, sultanı etkileyebilecek kişilere ödenecek hazine boyutundaki para ve hediyelerle bulunuyordu. Böylelikle Venedik ticaret filosunun Akdeniz'deki hareketi kolaylaşabilirdi.

1569 yılına erişildiğinde artık eski politikaların bırakılmak istendiği sezilir. Çünkü, İstanbul tersanesinde alışılmışın dışında yoğun bir çalışma gözlenir. XVI. yüzyılın bu en kalabalık kentinin nüfusu yarım milyonu bulmuştu. Burada yaşayanların yüzde kırkı Hristiyan, Yahudi gibi Türk olmayan insanlardı ve aralarında Venedik casuslarının barınması çok kolaydı. Hem de Tersanenin çok yakınında, gemiciler semti Galata meyhanelerinde.

Türkler'in alışılandan daha çok gemi yaptıkları Venedik ve İspanya'ya bildirilince II. Filip, Venedik'in Türkler'den alacağı dersin buruk zevkini yaşar.

Ancak Avrupa saraylarında kestirilemeyen Türkler'in Kıbrıs'a mı Malta'-

ya mı yönelecekleriydi. Bu arada II. Selim eğlentili yaşantısını kaygısızca sürdürür. İspanyollar'ın Hollanda'dan kovduğu, aşırı zengin Portekiz yahudisi Josef Nassi sultanın katına sokulur. II. Selim'e sunduğu hazinelere eşdeğer hediyelerle, fetihten sonra Kıbrıs Krallığının kendisine verileceği sözünü alır. Yine o aralık Venedik tersanesinde pek zarara yol açmayan yangın, bu çok paralı Yahudi'nin adamlarının işi olarak görülür.

Casuslarının İstanbul'dan ilettiği haberlerin ışığında, Venedik de boş durmaz. Donanmasını güçlendirir, kenti koruyan yakın kaleleri onartır. Ancak, İstanbul'dan adam satın alma umudu da son ana dek bırakılmaz. Zengindirler ve hepsini yitirmektense pek azını gözden çıkarmayı onaylarlar.

Venedik ticaretle zengin olmuş bir ülkeydi. İpek ve baharat yollarından Akdeniz limanlarına getirilen mallar Venedik'te toplanır, işlenmemişse burada işlenirdi. Hazırlanan bu lüks mallar yine buradan öteki ülke pazarlarına aktarılırdı. Venedik, ayrıca uluslararası kara ticaretinin de başlangıç ve bitiş yeriydi. Baharat, lavanta, billur, atlas, kadife gibi pek çok lüks mal Venedik'te alınır satılırdı. Tüccarın ve malların güvenliği için gereken her ortam sağlanmıştı.

Portekiz ve İspanyol gemicilerin Okyanus yoluyla mal taşımaya başlamaları az da olsa Venedik'in gelirini etkiliyordu. Şimdi Kıbrıs'ı da yitirirlerse tüm Doğu Akdeniz ticaretinin elden gitmesi söz konusudur. Hazinelere de mal olsa Sokullu'yu etkilemenin bir yolu bulunmalıydı.

27 Şubat 1570 günü, İstanbul'daki Venedik elçisine; "Barışçı yoldan Kıbrıs'ı bırakmaları" söylendi. İstek kabul edilmeyince de aynı yılın Temmuz ayında, Türk askeri adaya çıktı. Türkler'in Kıbrıs'a yöneldikleri Hıristiyan dünyasında duyulunca, Papa Haçlı donanması işine, daha çabuk ve sıkı asıldı. Üstelik Papalık gelirinden 400.000 altını yıldan yıla donanmaya vereceğini söyledi. II. Filip ise kurulacak güçlü bir donanmanın, en azından, Tunus korsanlarını etkisiz kılmada işine yarayabileceği umuduyla, olumlu yanıt verdi.

Haçlı donanması kurulması için olağanüstü çaba harcayan Papa V. Pius ayrıntılı olarak anlatılıyor. Soylu olmadığı, birilerinden destek görmediği, yerini bileğinin hakkıyla aldığı vurgulanıyor. Yaşamının tek amacı vardır. "Dinsiz Türkler'i Akdeniz'den ve Avrupa'dan kovmak." Bunun için kendilerine güvenmediği Venedik'in Türkler'le anlaşmasını önledi. Aralarındaki kırgınlığa rağmen II. Filip'e taviz verdi. Neden sonra, 19 Mayıs 1571'de Papalık, İspanya, Venedik, Malta anlaştı. Birleşik donanmanın komutanlığına İspanya Kıralının kardeşi Don Juan getirildi, yardımcısı da papalık gemilerinin baş kaptanı oldu. Önce kurtarılacak yerler Trablus, Cezayir ve Fas olarak saptandı.

Haçlı donanması 200 galya, 100 taşıma gemisinden oluşacak; 50.000 piyade, 4000 şövalye bulunacak, 4000 topla güçlendirilecekti. Hıristiyanlar anlaşmalarını Roma'da Sen Pier Kilisesinde kutladıkları gibi, uzaklardaki dindaşlarına duyurup katkılarını istediler.

Giderlerin yarısını İspanya, üçte ikisini Venedik, birini de papalık üstlendi. Bir geminin yapımı dışında, bir yıllık gideri 6000 duka altını olarak hesaplandı. Bu yıllarda Türkler'inkilerle birlikte Akdeniz'de 500-600 gemi dolaştığı varsayılırsa, giderlerin boyutları daha iyi anlaşılabilir. Yine işler salt gemi yapıp donatmakla bitmedi. İki taraf da görülmemiş boyutlarda tahıl alımına yöneldi. Değirmenler işletilip fırınlar çalıştırılarak peksimet yaptırılıp ambarlar doldurulduu.

İster yük taşısın, ister savaşsın o zaman bir gemi mürettebatının ana gıdası peksimetti. Hıristiyanlar katık olarak haftada üç kez tuzlanmış et, iki kez tuzlu balık, bir kez peynir biraz da şarap verirlerdi. Haşlanmış pirinç, fasulye ve sebze yendiği de olurdu. Tutsak ve suçlulardan oluşan kürekçilere ise et, ancak bayramlarda verilirdi.

Donanmanın en büyük sorunu kürekçi bulmaktı. İki ana kaynak olan savaş tutsakları ve mahkumlar her zaman yeterli olmuyordu. Küreğe koşulacak kişinin saçı sakalı tıraş edilir, kırmızı bir şapka giydirilirdi. Mintan ve yeleğinin üstüne kalın bir palto verilirdi. Bu palto geceleri yorgan işini de görürdü. Küçük tahta bir fıçıda günlük su hakkı bulunurdu. Türk tutsak küreğe koşulmuşsa, bunu ancak bir korsan Türk gemisinin başarılı saldırısı ya da zengin ve iyiliksever bir Türk'ün ödeyeceği para kurtarırdı. Türk gemisindeki Hıristiyan kürekçinin durumu da böyleydi.

Venedikli kaptanlar ücretli kürekçi de çalıştırırlardı. Yunanlılar ve Dalmaçyalılar bu işe istekliydi. Kürekçi tutsak ya da mahkumsa bir ayağından gemi zeminine kelepçelenirdi. Özellikle savaş sırasında serbest kalmaları karşıdaki düşmandan da tehlikeliydi.

Savaş gemileri arasında en sık "Galya" adıyla karşılaşıyoruz. Akdeniz galyası delfin modelinden geliştirilmişti. 4-6 m. eninde, 40-50 m. uzunluğunda yapılırdı. İhtişamı yanında şık ve narindi. İki üç yelken direği, bunlara zincir ve halatlarla tutturulmuş serenleri olurdu. Yelkenlerden ayrı olarak 20-26 çift kürekle desteklenir, bir küreğini üç yedi arasında kişi çekerdi. Yağışlı ve fırtınalı havalarda kürek mahallinin üzeri brandayla örtülürdü. Yine kürek bölümünün üstünde dar bir köprüde gezinen kürekçibaşı, adamlarını kırbaç ve düdükle yönetirdi.

Gemide, kaptanla soyluların kamaralarından ayrı olarak mutfak, kiler ve ambarlar bulunurdu. Gemi savaş dışı amaçla, yük taşımada da kullanılacaksa donanımı değiştirilebilirdi. Dümenin yanında 20-30 kg. gülleler atan bir ağır, yanlarda da 2,5-5 kg gülle kapasiteli ikişer hafif topu vardı. Zamanla bu topların sayısı artırılarak 50-60'ı buldu. İki tarafın gemi ve silahları birbirine çok benzerdi. Sık sık birbirlerinin gemilerini ele geçirmeleri yüzünden yapılan yenilik ve değişiklikler uzun süre gizli kalmazdı.

Galeassa daha büyük ve güçlüydü. Bir küreğini yedi kişi çekerdi. Bunlar gerçek yüzer kalelerdi ve İnebahtı savaşında yalnız Venedik'in böyle altı gemisi vardı.

İnsan, silah ve eşya taşımada kullanılan yine hem yelkenli hem kürekli daha küçük gemiler pek hızlıydılar. Kaçmaya, kovalamaya elverişli olduklarından korsanlar da bunları kullanırdı.

Silahlar top, tüfek ve oktu. Gemiler birbirine rampa edince ise yakın dövüşün silahı kılıçtı. İnebahtı savaşında Haçlıların 1850 topuna karşılık Türkler'in 750 topu vardı. Türkler belki de tüfeği doldurmak zaman alıyor diye, ok ve yayla silahlandırılmıştı. Gerçekten bir tüfek doldurulana dek 20-30 ok atılabiliyordu; ama zırhlı ve kalın yelekli Hıristiyan askerlerine okun pek etkisi olmuyordu. Yine bedeninde birkaç okla savaşanlar görülüyordu. Oysa tüfek ateşi çok etkiliydi ve bu silahla vurulan ölmese de savaş dışı kalıyordu.

Hıristiyanlar akla gelebilecek her olanağı değerlendirerek hazırlandılar. Hazırlıkların baş ilgilisi Papa V. Pius ve donanma amiralliğine getirilen İspanya Kıralı II. Filip'in üvey kardeşiydi. V. Karl'ın Avusturya'daki gizli ilişkisinden doğan Don Juan'ı II. Filip sevmiyor ve başarılı olup ünlenmesini istemiyordu. Ancak, yeteneklerinin anlaşılması ve kendisine zararı tutmayacağına inanması nedeniyle bu zoraki kardeşinin komutanlığını onayladı.

Don Juan, 13 Haziran 1571'de Barselona'dan yelken açarak 47 İspanyol gemisiyle Cenova'ya, buradan katılanları da alarak Napoli'ye geldi. Napoli Kıralı kendisine üzerine İsa'nın portresi

II. Selim

işlenmiş kutsal Haçlı sancağını ve gemilerini verdi. 24 Ağustosta Messina'ya ulaşan Haçlılar, burada Kıbrıs'ın düştüğünü öğrenince hep birlikte intikam yemini ettiler.

Türk donanması Adriyatik kıyılarını vururken, Messina'da büyük bir Haçlı donanması toplandığı öğrenildi. Kaptanlar yıpranmış gemileri, yorgun askerleriyle savaşamayacaklarını bildiklerinden İnebahtı körfezine doğru dümen kırdılar. Ancak burada da gerekli insan gücü ve malzeme yoktu. İstanbul'daki ana tersane ise çok uzaktı.

İnebahtı körfezi, girişinin iki yanındaki kale ve hisarlar nedeniyle Türk donanması için iyi bir sığınaktı. Bu kaleler alınmadan dışardan bir saldırı yapılamazdı. Haçlılar Messina'da II. Filip'ten hareket emri beklerken, Pertev ve Ali Paşalar, bulabildikleriyle yetinerek, olabildiğince savaşa hazırlandılar. Sokullu'nun II. Selim'e imzalatıp gönderdiği, Haçlılarla Kotor'da vuruşulması emri kendilerine, ancak burada ulaştı.

II. Filip'ten beklediği hareket izni gelince, Don Juan donanmasıyla Messima'dan demir aldı. 2 Ekimde Korfu'ya ulaştığında yönetiminde 280 dolayında gemi toplanmıştı. Türk tarafında ise en az 300 gemi tahmin ediliyordu.

İki taraf da savaş kurulları topladı. Uzun tartışmalardan sonra Haçlılar "doğrudan saldırı" konusunda anlaştılar. Türk yetkililerden vesveseli Pertev Paşa, "Körfezden çıkmayalım, kalelerden ateş desteği alabiliriz!" dedi, ama ilgi görmedi. Deneyimli korsan Uluç Ali; "Gemilerimizin manevrasına yetecek kadar kıyıdan açılalım, rüzgarı arkamıza alalım, hem forslarımızı da karıştıralım ki, düşman hangi gemiden komuta edildiğini bilemesin!" diye görüş belirtti. Türk başamirali, Müezzinoğlu Ali Paşa ise çabuk ve kesin zafer kazanmak istediği ve "düşmana doğrudan saldırmak" yanlısı olduğundan Uluç Ali'yle alay etti.

7 Ekim 1571 sabahı son hazırlıklarını gözden geçirip, kazanmak için Tanrı'ya dua eden Haçlılar, karşılarında kendileri gibi üç sıra dizilmiş, üzerlerine gelmekte olan Türk donanmasını gördüler.

Hıristiyanların merkezinde İspanyol ve Papalık gemilerinden başka, altı Venedik yüzer kalesi vardı. Ağır giden; ama ateş gücü çok yüksek bu gemileri Türk tarafı bilmiyor olmalı ki, karşı önlemleri yoktu. Türklerin merkez güçleri Ali Paşa'dan başka, Pertev Paşa, Kara Hoca, Hasan Paşa'ya bağlı gemilerden oluşmuştu. Daha birkaç selamlama atışının ardından kopan top güllesi yağmuru pek çok Türk gemisini batırdı. Yine birbirine yakın ilerleyen Türk gemileri top atışlarına daha kolay hedef oluyorlardı. İki merkez arasındaki uzaklık kısaldıkça bu kez de Haçlıların etkili tüfek atışı kalan gemilerdeki leventlerin kırılmasına neden oldu. Kayıplar arttıkça, Don Juan'a ulaşıp bir an önce işini bitirmek isteyen Ali Paşa'nın öfkesi büyüyor, bu da onu daha ne yaptığını bilmez duruma düşürüyordu. Yeniçeriler korkmuyor; ama ölüyorlardı. Çepeçevre kuşatılan Türk komuta gemisinde pek az adam sağdı. Ali Paşa tutsak olmak yerine ölümü seçti. İntiharından sonra iki oğlu ve öteki sağ kalanlar tutsak olurken, kesilen başı bir mızrağa takılıp havaya kaldırıldı. Haçlılar "Yengi!" diye haykırıyorlardı.

Türkler'in kara tarafında Çulluk Mehmet, Eğriboz'lu Mehmet gibi ünlü denizcileri, yine Venedik'in önceden önlemini alamadıkları iki yüzer kalesi ve altmış başka gemisince karşılandı. Etkili düşman ateşiyle çoğu Türk gemisi, yakın dövüşe giremeden battı. Güçleri azalan Türkler, yakın dövüşü de yitirdiler. Eğribozlu bile tutsak alındı. Böylece merkezde ve kara tarafında işleri biten Hıristiyanlar, açık denizde Uluç Ali'nin yakaladığı, ünlü Andrea Doria'nın yeğeni, Gian Andrea Doria'nın yardımına koştular.

İki düşman donanma birbirine doğru ilerlerken, açık deniz kanadındaki G.A. Doria, ya korktuğu için ya da Türkler'le gizli bir antlaşma nedeniyle kendisine bağlı gemilerle açık denize doğru çekiliyor. Don Juan bir an için Uluç Ali ve üzerine gelmekte olan Kaptan-ı Derya Ali Paşa'yla vuruşmak zorunda kalacağı korkusuna kapılıyor. Ancak Türkler bu durumdan yararlanmıyor. Uluç Ali, Don Juan'ı arkadan vurabilecekken genç Doria'nın üzerine gidiyor. Ali Paşa da ona engel olmuyor. Sonuçta da iki saat gibi bir sürede koca donanma ve 20.000 levent yitiriliyor.

Uluç Ali, Gian A. Doria'yı yakalıyor. Pek çok gemisini batırıyor. Bir kaçını yedeğe alıyor. Bu sırada Haçlılar'ın iyi durumdaki, merkez ve kara tarafında savaşmış gemilerinin üzerine geldiklerini görüyor. Otuz kadar gemisiyle uzaklaşıyor. Tutsak ettiği Haçlılar arasında, Don Kişot'la ünlenecek olan Cervantes de vardır. Cervantes, ilerde yazdığı anılarında "dindaşlarım yengiyi kutlarken tutsak düşmüş olmama lanet ettim" diyor.

Büyü bozulmuş, Türkler yenilmiş, büyük kin bastırılmıştır. Hıristiyanlar yengiyi coşkuyla kutlarlar. Bu kutlamaları gören Macar ZSAMBOKİ JANOS bir anı kitapçığı yazar. Zimanyi Vera bu Lâtince kitaptan da alıntılar yapıyor.

İstanbul, donanmasız kalmanın endişesini çabuk atlatır. Yine de Çanakkale hisarları güçlendirilir. Bu arada Sokullu'nun Venedik elçisine söylediği sözler örneği, yenilgiye aldırmaz görünülür. Yeni donanmanın yapımına da hemen başlanır. Yine o yıllarda İstanbul'da görevli Fransız elçisi; "Eğer kendi gözümle görmeseydim, kısa zamanda böyle büyük bir donanma yaptırtabilen Türk Devleti'nin, bu denli güçlü olduğuna inanmazdım" demiştir.

Adı Kılıç Ali'ye çevrilen yeni Kaptan Paşa Uluç Ali, Don Juan'ı La Galetta ve Tunus'ta iki kez yenip Akdeniz'de yine Türkler'i egemen kılıyor. Değişen ne olmuştur? Gerçekten bir sakal tıraşı mı?

Kitabın sonuna doğru, Haçlılar'ın yengisinden, Türkler'in yenilgisinden sonra yapılmış pek çok durum değerlendirmesi örneği var. Bunların en ilgincini yakın zaman tarihçilerinden Fernand Braudel yapıyor: "İnebahtı'da Haçlılar korkuyu ve aşağılık duygusunu, Türkler de üstünlüğü ve övüncü bıraktılar." □

Cemil Öztürk

Büyük Bir Kaynak

OSTEUROPA-INSTITUT AN DER FREIEN UNIVERSITÄT BERLIN

BALKANOLOGISCHE VEROFFENTLICHUNGEN

Herausgegeben von Norbert Reiser

BAND 11

Alexandre Popovic

L'ISLAM BALKANIQUE

Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane

Berlin 1986

IN KOMMISSION BEI
OTTO HARRASSOWITZ · WIESBADEN

Alexandre Popovic, *L'ISLAM BALKANIQUE/Les Musulmans du sud-esd européen dans la période post-ottomane* (BALKANLARDA İSLAM/Osmanlı sonrasında güney-doğu Avrupa'da müslümanlar), Berlin 1986, I-XII + 493 s.; Annexe: I-XII; Bibliographie Cartes.

OSMANLI Devleti'nin ikinci Padişahı Orhan Gazi, 1345'te Bizans Prensi Kantakuzinos'a yardım amacıyla ilk defa Trakya'ya (Balkanlar'a) geçerek onun tahta oturmasını sağladıktan sonra kızı Theodora'yla evlendiğinde bunun dünya siyasi tarihi ve özellikle de Balkanlar'ın geleceği üzerindeki muhtemel tesirini herhalde bilmiyordu. XIV. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru Balkanlar'a ayak basan Türkler, tarihin akışına yön vererek Avrupa'nın ve Balkanlar'ın siyasal ve sosyal tarihinin oluşturulmasında birinci derecede rol oynamışlardır. Rumeli'de büyük bir hızla yayılan fütuhat ve İslamlaşma, XVII. yüzyılın sonlarına doğru en yüksek noktasına vardıktan sonra, bir bakıma, geriye dönüş (ricat) hareketi başlamış Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprakları birer birer elden çıkmıştır. Nihayet I. Dünya Savaşı'nda bütün Rumeliyi kaybeden Türkiye, Millî Kurtuluş Savaşı ile ancak Misak-i Millî sınırları dahilinde kalan yerleri (bazı istisnalarla) kurtarabilmiştir. Rumeli'den günümüze kala kala bir Trakya bölgesi toprakları kalmıştır.

Ortalama beş asır Osmanlı egemenliğinde kalan Balkanlar'ın her yanında tesis edilen Osmanlı kültür ve medeniyetinin en güzel eserleri, bütün ülke, şehir ve yerleşim yerlerinde yüzyıllarca kendini koruyarak, terk edilen bu diyarlarda Osmanlı hatırasını yaşatan biricik varlıklar olmuştur. İstanbul'dan önce Balkanlar'da başlamış olan İslamlaşma hareketi bir yandan yerli halk kitlelerinin İslamiyete girmeleri, diğer yandan Osmanlı yönetiminin uyguladığı planlı yerleştirme ve kolonizasyon politikası ile devam etmiştir. Osmanlılarda "sürgün", "yerleştirme" ve "göçürme" politikaları sonucu Anadolu'nun muhtelif şehir ve kasabalarından göç veya sürgün edilerek Balkanlar'a yerleştirilen kitleler yoluyla buralar imar ve iskan edilmiştir. Bu sebeple Osmanlı hakimiyetindeki Balkanlar'da müslüman ve Türk unsuru, gayet ciddi bir nisbet ifade ediyordu.

Ne var ki, buraların elden çıkması Rumelideki müslüman Türk unsuru zor durumda bırakmıştır. Müslüman kitlenin kimi Türkiye'ye göç ederken kimi de yerinde kalmış ve yaşadıkları devletin akıl almaz zulmü ve asimilasyona yönelik politikalarına maruz kalmışlardır. Buna karşılık Türkiye, Balkanların adeta unutmuş, maalesef uluslararası antlaşmalardan doğan haklarını bile kullanabilme başarısı gösterememiştir. Batı Trakya ve Bulgaristan'daki müslüman Türklerin içler acısı durumunu az çok yakından biliyorsak da Balkanların diğer ülkelerindeki müslümanlar hakkında hemen hemen hiç bir bilgimiz yoktur. Genelde Balkanlardaki müslüman Türklerin sosyal, ekonomik, siyasal ve dinsel durumlarını ele alıp detaylı bir şekilde inceleyen bir eserin eksikliği her geçen gün daha şiddetli şekilde hissedilmektedir. Bu eksikliği Balkanlar uzmanı A. Popovic'in Fransızca yazdığı *L'Islam Balkanique* adlı eseri giderecek özelliktedir. Bu bizim için hem bir teselli kaynağı hem de büyük bir imkândır.

Kitabın yazarı Popovic, Osmanlılar'ın çekilmelerinden sonra Balkan ülkelerinde yaşayan müslümanları kitabına konu olarak seçerek Arnavutluk (s.11-65), Bulgaristan (s.66-106), Yunanistan (s.107-183), Macaristan (s.184-195), Romanya (s.196-253) ve Yugoslavya (s.254-345) devletleri temeline göre incelemektedir. Yazar, söz konusu ülkelerdeki müslüman nüfusun incelenmesinde ortak şema izlemektedir. Önce ele alınan ülkedeki müslüman cemaatin kaynakları araştırılmakta, ardından günümüze gelene kadarki siyasal tarihe bağlı olarak bir olaylar bölümlemesi yapılarak müslümanların yapısı, sayısal durumları, okulları, basın ve yayın organları, dini liderleri ve örgütlenmeleri gibi temel konular işlenmektedir. Meselâ Bulgaristan'ın ele alındığı Bölüm:II'nin planı şu şekildedir:

IIa. Bulgaristan müslüman cemaatinin kaynakları.
IIb. 1878-1944 Dönemi:
IIb.1. Olaylar:
1) 1878-1885.
2) 1885-1914.
3) 1914-1918.
4) 1919-1941.
5) 1941-1944.
IIb.2. Bulgaristan müslümanları ve 1878'den 1944'e Bulgar İslamiyeti.
IIc. 1945-1980 Olayları:
IIc.1. Olaylar.
IIc.2. Bulgaristan müslümanları ve 1945'ten 1980'e kadar Bulgar İslamiyeti.
IIc.3. Bulgaristan dışındaki Bulgar müslümanları.

Fiziki özellikler bakımından mükemmel bir kitap diyebileceğimiz *L'Islam Balkanique*, büyük boy kitap ebadında olup birinci hamur kağıda basılmış bulunmaktadır. Dizgi ve baskı kalitesi de son derece iyidir. Önemli isim, kavram ve deyimlerin metin içinde italik dizilerek dikkat çekilmesi, dipnotlarının sayfa altına oldukça zengin bir biçimde verilmiş olması okurların ve araştırmacıların kitaptan daha kolay yararlanmalarını sağlamaktadır. Özellikle dipnotu zenginliği, ilk anda sıkıcı gibi gözükse de Balkanlar, Türk Siyasal Tarihi, Türkiye'nin Yakın Tarihi, Türk Dış Politikası vb. konularda çalışan uzmanlara büyük bir kaynak ve bibliyografya hazinesi sunmaktadır.

Kitabın sonuç bölümünü (Conclution) izleyen "Ekler" (Annexe) kısmı son derece önemli belgelerin yer aldığı bir bölüm olmuştur. Bu bölümdeki toplam onaltı adet belge, Balkanlar üzerinde çalışanların el altında bulunduracakları gerekli temel dokümanlar olarak görünmektedir.

"Ekler"i izleyen ve oldukça zengin bir doküman listesine sahip bulunan Bibliyografya Bölümü (s.417-478) her bakımdan mükemmel bir özellik arzetmektedir. Her dilden kaynakların alfabetik olarak verildiği bu bölümün pek çok sosyal bilimci için büyük bir yararı olacağını belirtmeye gerek bile yoktur.

Kitabın en sonunda Balkanlar'daki siyasal gelişme ve değişmeleri dile getiren haritalara yer verilmiştir (s.479-493). Bu haritaların özellikle siyasal tarihçiler açısından büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmek gerekir. Haritaların açıklamalı bilgilerle verilmiş olması önemini ve kullanılabilirliğini daha da artıran bir unsurdur.

Kitapta okuyucuların ve araştırmacıların daha kolay yararlanmalarını sağlayacak bir Index'in bulunmaması ciddi bir eksiklik olarak gözükmektedir. Batı'da Index'siz kitap yayınlanmazken Popovic'in *L'Islam Balkanique*'inin bu şekilde Index'siz yayınlanmasının özel bir sebebi olsa gerektir. Muhtemelen dipnotu zenginliği, isim çokluğu ve kavram bolluğu bir Index hazırlanmasını zorlaştırmıştır. Ama yine de bir Index olsaydı kitabı daha kullanılabilir hale getirmiş olacaktı. Bu durumu bir eksiklik olarak belirtmek gerekir.

Böyle bir eserin Türk araştırmacılarınca hazırlanmaması ve üniversitelerimiz tarafından yayınlanamaması bizim için üzücü bir hususdur. A.Popovic'i yıllarını vererek hizmetimize sunduğu böyle bir eserden dolayı kutlamak istiyor ve kendisine teşekkür ediyoruz. □

DAVUT DURSUN

Adanın İngiliz işgaline uğramasından hemen önceki, Türklerle Rumlarına içiçe yaşadıkları yılların bir anısı. Lefke'deki Rum Tchiko manastırının dervişâne bir keşişi. O, Osmanlılıktan hiçbir simge taşımamaya kararlı; oysa yanındakiler mutlu birer Osmanlı. Ortadaki Magosalı bir Rum hanım. Yemenisi, bürüncük gömleği, ipek şalvarı, ince ve adanın sıcağından vücudu koruyacak nitelikte. Müslüman olmadığı için, yazmasını tepesinde toplayıp saçlarını özgürce salıvermiş. Onun gibi Magosalı olan Rum delikanlısı, kalpağından şalvarına kadar beyazı tercih etmiş. Çok şık, çok rahat aynı zamanda da gerekli bir giyim. Sâdeliğini ve pırıltılı temizliğini camdan küçük boncuklar süslüyor.